

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

12. ÉVFOLYAM, 3 – 4. SZÁM
2024

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Vendégszerkesztő: Tamás Edit

Tanácsadó és Lektor Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Károlyfalva melletti szőlők

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

A kiadást A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma támogatta

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

TARTALOMJEGYZÉK

KÓKAI SÁNDOR

IN MEMORIAM FRISNYÁK SÁNDOR 1934 – 2024† 1

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR – TAMÁS EDIT

A Zempléni-hegység földrajzi kutatástörténete..... 7

FRISNYÁK SÁNDOR

Tájhasználat és antropogén tájformálás a Zempléni-hegységben (895-1920) .. 16

KÓKAI SÁNDOR

A tokaj-hegyaljai városok funkcionális helye és szerepe
Magyarországon (1870) 28

KÓKAI SÁNDOR

A tokaj-hegyaljai városok ún. „városi hányadosa”, mint a városiasodás
értékmérője (1870)..... 46

SÜMEGI PÁL

Magyar honfoglalás környezeti háttere a Bodrogtőzben
(az első elit megtelepedési centrumban) 61

DEMETER GÁBOR

Kísérlet a történeti HDI kiszámítására 1780 körül Magyarországon..... 80

DEMETER GÁBOR

Az 1831-es kolerajárvány terjedésének, tartalmának, intenzitásának
és mortalitásának területi mintázata Északkelet-Magyarországon a
görögkatolikus közösségben – a GIS és a történeti statisztika lehetőségei a
forrásfeldolgozásban..... 91

VIGA GYULA

A bodrogtői kő hasznosításának néhány történeti néprajzi
vonatkozása 103

HAJDÚ ZOLTÁN

Tokaj Európa első gazdaságföldrajzi térképén (1782)..... 114

FILEP ANTAL

A Zempléni - hegység erdeinek használata és a táj manufaktúrái 123

SUBA JÁNOS

Tokaji utászraktanya, árkásztábor és gyakorlótér területének biztosítása
1926-1941 133

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

Történeti értékek szerepe egy leendő Zemplén Geoparkban..... 160

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR

A zempléni obszidián tájföldrajzi szemléletű kutatása: új felismerések,
lehetséges hasznosítás..... 171

LESKÓ ANDREA

Zemplén és Sárospatak tárgyi öröksége - bemutatkozik a
Rákóczi Látványtár néprajzi terme..... 184

RINGER ISTVÁN

A sátoraljaújhelyi állami közpince létrejöttének körülményei 193

TAMÁS EDIT

Etnikai, nemzetiségi viszonyok Tokaj-Hegyalján, a
Zempléni-hegység és a Hegyköz területén a 20/21. század fordulóján 204

KITÜNTETETTJEINK

KÓKAI SÁNDOR

Állami kitüntetettjeink 2024 augusztus 20..... 226

TAMÁS EDIT

Leskó Andrea a Balassa Iván díj 2024. évi kitüntetettje 238

KRÓNIKA

FRISNYÁK SÁNDOR

Székely András Bertalan életműve..... 241

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

Paládi-Kovács Attila: A magyar nép természeti környezete 247

KÓKAI SÁNDOR

Székely András Bertalan (szerk.): Válogatás a magyarországi
nemzetiségek néprajzi köteteiből 10..... 251

KÓKAI SÁNDOR

Marosvári Attila: A román megszállási politika
Magyarországon (1919–1920)..... 254

SZULOVSZKY JÁNOS

Frisnyák Zsuzsa: Régi históriák a tekintetes urakról.
A komlódtótfalui Becsky-Kossuth kúria..... 258

IN MEMORIAM FRISNYÁK SÁNDOR

1934 – 2024†

Mély fájdalommal búcsúzunk Dr. Frisnyák Sándor professzor úrtól, a Történeti Földrajzi Közlemények alapító főszerkesztőjétől, a mai magyar történeti földrajz kiemelkedő képviselőjétől és a Nyíregyházi Egyetem egyik ikonikus alakjától, akinek pályafutása meghatározó része - 1968 és 2024 között - a Földrajz Tanszékhez, valamint a Turizmus és Földrajztudományi Intézethez kötődött. Kiváló tudós-tanárként, tudományos szervezőként, kollegaként,

pedagógusként emlékezünk rá. Példamutató pályafutás áll mögötte. Személyében kiváló oktatót, kutatót, nagyszerű és szerény embert veszítettünk.

A szülői házból hozott tartásával, önfegyelmeivel, következetességével és önművelésből is gyarapodó hatalmas szakmai tudásával méltán vívta ki környezete és hazai geográfusok elismerését. Kiváló szervezőképessége, áldozatkészsége, a geográfusok közössége iránti őszinte elkötelezettsége önzetlenséggel és segítőszépséggel párosult. Legendás munkabírását csak kedvessége múlta felül. Nemzedékeket kötött össze, barátságokat ápolt, s figyelmességével példát adott a másik ember méltó megbecsülésére. Az elődök teljesítményét tisztelte, s ha közre adott egy-egy kötetet, a nehézségek legyőzésével bizonyította, érdemes küzdeni a céljainkért.

Példaértékű elhivatottsággal végezte szakmai munkáját évtizedeken keresztül. Rendkívüli műveltségű, nagy munkabírású professzorunk volt, aki mindent megtett azért, hogy a geográfushallgatók generációinak átadja tudását, formálva értékítéletüket, különös hangsúlyt fektetve a hely és a tájhaza megismerésére. Hazánk, a Kárpát-medence mindig prioritás volt számára, mindig ebben gondolkodott, a kultúrtáj változásának történeti földrajzi aspektusú

feltárására és bemutatására törekedett. Patriotizmusát igazán a cselekedeteiben fejezte ki. Nem a nagy szavak, hanem a tettek voltak számára a legfontosabbak.

Az általa szervezett emlékezetes konferenciák, az általa szerkesztett nagyszerű kötetek a magyar geográfia maradandó értékei. A zempléni, bükki, nyírségi, bodrogi tájakat, településeket bemutató lenyűgöző előadásai, a Kárpát-medence földrajzi és történeti értékeiből adtak számunkra ösztönző erőforrást. A Kárpát-medence földrajzának enciklopédikus tudású, szerény apostola volt. A gazdaság, a társadalom, a közlekedés, a település és a történeti földrajz terén publikációi fontos orientációs pontok maradnak. Szeretetre méltó és értékalkotó egyénisége, valamint nyíltszívűsége, hazaszeretete minden megnyilvánulásában érzékelhető volt.

Frisnyák professzor a tanári, tudományos és tudományszervező tevékenysége mellett aktív szereplője volt a magyar tudományos közéletnek, az MTA köztestületi tagja, 1984-től tagja az MTA különböző szakmai bizottságainak, tiszteleti tagja a Magyar Földrajzi Társaságnak, amelyben öt évtizeden keresztül vidéki osztálytitkár, majd elnöki feladatokat látott el, két ciklusban (2001-2009) országos alelnök. A Pécsi Egyetem Földrajztudományi Doktori Iskola külső alapító tagja, 2013-2015-ben a Doktori és Habilitációs Bizottság tagja, a Magyar Professzorok Világtanácsának tagja, a Sárospatakon és Királyhelmeceken működő Bodrogi Kulturális Egyesület alelnöke, a Kazinczy Ferenc Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja is volt.

Frisnyák Sándor nagy hangsúlyt fektetett a tehetséggondozásra, az általa kialakított történeti földrajzi szakmai műhely értékeinek bemutatására és átörökítésére. Türelmének és a tanított tantárgyokhoz való alázatos hozzáállásának köszönhetően a geográfiához kevésbé közel állókat is magával ragadta, s tanítványait eredményesen motiválta. A történeti geográfia komplexitásán keresztül is értéket és mintát adott számunkra is. Ez nem csupán kiváló pedagógiai képességének volt köszönhető, hanem személyes példamutatásának is. A professzor úr számára legfontosabb a családja volt, mérhetetlenül büszke volt gyermekeire és unokáira, igaz erről ritkán beszélt.

Mi, kollégái, tanítványai, a Nyíregyházi Egyetem voltunk a második családja. Mindvégig lojális volt az Egyetemmel és a kollégáival szemben egyaránt. Több évtizedes kitartó, fáradtságot nem ismerő munkájával Nyíregyházát a hazai tanárképzés és a földrajz oktatásának erős bástyájává emelte, a történeti földrajzot pedig feltette méltó helyére: a magyar tudomány és geográfia asztalára. Ezzel a hazai történeti földrajz egyetemes nemzeti tudománnyá emelkedett.

Ahol tudott, ott segített, szerettünk vele dolgozni. A Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztályának 50 évig volt az elnöke. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz tanszékének vezetése (1968-2000) mellett tizenöt évig a főigazgatóhelyettesi tisztséget is ellátva segítette a mindenkori főigazgatót

is munkájában. Mindenki támaszkodhatott stabil értékrendjére, segítőkészségére, tapasztalataira. Kitartó munkája, diplomatikus személyisége jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Nyíregyháza egyik meghatározó felsőoktatási intézményévé vált.

Köszönjük ezt Neki!

Mi, kollégái tovább visszük a tőle látott, tanult értékeket és elhivatottságot. Már nyugdíjas professzorként vehette át a Nyíregyházi Egyetem legnagyobb szakmai kitüntetését, a Bessenyei Arany Oklevelet és Plakettét, s a 90. születésnapjára ez év május 14.-én tartott ünnepségen így nyilatkozott:

„...A legnagyobb motiváció, amit kaphattam, a kollégák és tanítványok elismerése és szeretete volt...”

Most ezzel az elismeréssel és szeretettel köszönünk el Professzor Úrtól. Ahogy munkája és személyisége, emléke is velünk marad, amíg élünk. Emlékét őrzik könyvei, tudományos és ismeretterjesztő művei, közös fotóink, szeretett Tanszéke/Intézete falai, és mindazok, akiknek volt szerencsájük ismerni Őt!

Távozása a magyar tudomány és a hazai történeti földrajz pótolhatatlan vesztesége. Egy igazi geográfus tanár távozott körünkből. Bölcsessége, kedves egyénisége nagyon hiányzik. Halála fájdalmas úrt jelent tanítványainak, barátainak egyaránt. Halálával egy végtelenül tisztességes, sikeres szakmai pályát befutott életút zárult le.

Kókai Sándor
főszerkesztő

**TÁJHASZNÁLAT ÉS ANTROPOGÉN TÁJFORMÁLÁS
A ZEMPLÉNI-HEGYSÉGBEN ÉS KÖRNYÉKÉN (895-1920)**

A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumában
2024. szeptember 16-án tartott
V. Tájföldrajzi tudományos konferencia előadásai

A konferenciát a MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma
és az
MTA X. Osztály Társadalomföldrajzi Tudományos
Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága rendezte

SÁROSPATAK 2024

A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG FÖLDRAJZI KUTATÁSTÖRTÉNETE

KÓKAI SÁNDOR – TAMÁS EDIT

THE GEOGRAPHICAL RESEARCH HISTORY OF THE ZEMPLÉN MOUNTAINS

The written works published since the 18th century do not, or only tangentially, deal with the geography of the Zemplén Mountains, and even those studies that focus on the economy and farming do not present the natural environment and interaction system of man. The natural and social geographical research of the Zemplén Mountains and the surrounding small areas, Bodroghöz, Taktaköz, Harangod and Hernád Valley, started in the middle of the 20th century, in the departmental research workshops of two higher education institutes (Debrecen, Nyíregyháza). Prior to all of this, only Peja Győző dealt with the natural geography of the Zemplén Mountains, more precisely with its formation, destruction, topographical characterization, its valley network and basin system, which has been rearranged several times. Peja Győző's geomorphological synthesis laid the foundation for further research in natural, social and economic geography.

The members of the research group in Debrecen dealt with the landscape parts of the Zemplén Mountains, primarily with the loess formations of Nagy-hegy in Tokaj, soil erosion studies and the natural geography of the adjoining small landscapes (landscape parts). The members of the research group in Nyíregyháza (László Boros, Zoltán Dobány, Sándor Frisnyák, Lajos Göőz, Árpád Hanusz, Gyula Kormány, Sándor Kókai, Béla Vitányi /1954-2023/) examined the Zemplén Mountains as an economic geographical region, the extent of which (= 1620 km²) is approximately 250 km² larger than the natural geographical landscape unit. Practitioners of historical spatial sciences, archaeologists, historians, ethnographers and area developers also joined the geographical research of the Zemplén Mountains and its surroundings, and with their activities - in addition to enriching our scientific knowledge - they contributed to the development of the Nyíregyházi University's geography department into a knowledge center and to increasing its professional recognition. The department (research site) owes much to two ethnographers, academician Attila Paládi-Kovács and university professor Gyula Viga, for the completion and successful operation of the interdisciplinary cooperation.

A new era of joint Zemplén research began in 2001, when, on the initiative of the high school director András Gál, in addition to our series dealing with the historical geography of the Carpathian Basin, which started in 1996, and as a continuation of it, we moved our major scientific events to Szerencs, at the gate of Tokaj-Hegyalja. The series of conferences dealing with the landscape and historical geography of the Carpathian Basin, especially the spatially determining processes of human activities (subsistence systems) and spatial organization, will continue in Sárospatak from 2019.

A Zempléni-hegység, különösen annak felét elfoglaló Tokaj-Hegyalja, hazánk egyik legjobban tanulmányozott területe. Társadalom- és gazdaságtörténeti, néprajzi és kultúrhistoriai leírásai egy kisebb könyvtárat is megtöltene. A 18. század óta megjelent írásművek *nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak a hegység földrajzával*, és még azok a tanulmányok sem jelenítik meg az ember természeti környezetét, kölcsönhatás-rendszerét, amelyek a gazdaság, és a gazdálkodás témakörére koncentrálnak.

A hegység és a környező kistájak, a Bodrogek, a Taktaköz, a Harangod és a Hernád-völgy természet- és társadalomföldrajzi kutatásai a 20. század közepén, két felsőoktatási intézet tanszéki kutatóműhelyében indult el, egy-két oktatóval és néhány közreműködő tanárjelölttel. A természetföldrajzi kutatóhely Zemplén-hegységi kutatócsoportja a Debreceni Egyetemen 1951-ben szerveződött, Kádár László (1908-1989) tanszékvezető egyetemi tanár irányításával, az akkor kinevezett tanársegéd, Pinczés Zoltán (1926-2010) vezetésével. A Zempléni-hegység és az érintkező kistájak társadalomföldrajzi és történeti földrajzi vizsgálatát két évtizeddel később, az 1970-es évek elején a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán kezdték el, Frisnyák Sándorral az élen, aki a tanszékvezetés mellett a természettudományi főigazgató-helyettesi szerepkört is ellátta. Frisnyák kettős feladatköre kedvező feltételeket jelentett – az akkor már kialakulóban lévő – tanszéki kutatócsoport hosszú távú kutatási-programjának megindításához, fenntartva az oktatók kutatási szabadságát is¹.

A Zempléni-hegység földrajzi kutatástörténetét az említett két kutatóhely és kezdő-időpont mellett, egy előtörténeti – a meginduló természetföldrajzi kutatásokat megalapozó-meghatározó – kutatási eredménnyel kell kiegészíteni. Peja Győző (1907-1983) Kossuth-díjas gimnáziumi igazgató, a

---

¹ *Pinczés Zoltán* 1964 A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetének kutatásai a Zempléni-hegységben. Borsodi Földrajzi Évkönyv V. kötet, Miskolc, pp. 118-122., *Gál András* szerk. 2012 A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Nyíregyháza-Szerencs, 558 p., *Kókai Sándor* szerk. 2016 A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Nyíregyháza, 2016.175 p.

földrajztudományok kandidátusa, a Borsod-megyei Idegenforgalmi Hivatal felkérésére – több hónapos terepmunkáira építve – egy tanulmányt írt "A Zempléni-hegység felépítése, kialakulása és felszíne" címmel, mely 1968-ban egy turistakalauzban jelent meg, melyet a természeti geográfusok – legalább is a másodközlésig² – nem tekintettek forrásműnek, hivatkozási alapnak. *Peja elsőként foglalkozott a Zempléni-hegység természetföldrajzával*, pontosabban a kialakulásával, tönkösödésével, felszínalaktani jellemzésével, a többször átrendeződött völgyhálózatával és medence-rendszerével. Az akadémiai tájfelosztást³ megelőzően Peja nevéhez fűződik a *Zempléni-hegység első természetföldrajzi tagolása*. A hegységet nyolc részre különítette el. Ezek a következők: 1. a Szerencsi-dombvidék, 2. a Molyvás-hegycsoport, 3. a Háromhuta-hegycsoport, 4. a Nagy-Milic-hegycsoport, 5. a peremlépcsős hegységszegély (Hegyalja és a Dülő= Mező- és Telkes-dülő), 6. a Szerencsi tektonikus árok, 7. a tektonikus öblök, 8. a magas medencék.

Peja Győző geomorfológiai szintézise megalapozta a további természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi kutatásokat. Műve, amely a kor tudásszintjén áll, tartalmaz olyan megállapításokat is, amelyeket a későbbi kutatások – elsősorban Pinczés Zoltán professzor öt évtizedes munkássága – módosította. Ennek ellenére *Peja tanulmányát*, amely a hegység teljes területére kiterjed, a *meginduló Zemplén-kutatás első alkotásának kell tekintenünk*.

A debreceni kutatócsoport tagjai abban az időben (1958) a Zempléni-hegység déli tájrészeivel, elsősorban a tokaji Nagy-hegy löszképződményivel, talajeróziós vizsgálatokkal és az érintkező kistájak (tájrészek) természetföldrajzával foglalkoztak. Később, az akadémiai támogatásoknak köszönhetően a kutatócsoport tevékenysége kiteljesedett, a résztémák és a tájrészek (vagy kistájak) – továbbra is igen alapos vizsgálata mellett – a kutatómunka kiterjedt a Zempléni-hegység teljes területére, komplex természetföldrajzi (döntően geomorfológiai) vizsgálatára. Pinczés professzor tanítványai és kollégái közül, a korai szakaszban Boros László (1937-1921), majd Csorba Péter, Kerényi Attila (1943-2023), Martonné Erdős Katalin és Süli-Zakar István (1945-2017) szerteágazó tudós tevékenységük mellett, jelentősen gazdagították a Zemplén-hegység tudományos ismeretét.

Boros László 1975-ben a nyíregyházi tanszékre került és sikeresen folytatta Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjaival, a terület- és

---

² *Peja Győző* 2000 Észak-Magyarország (Válogatott geomorfológiai tanulmányok). Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 9. Miskolc-Nyíregyháza, pp. 214-235.

³ *Dövényi Zoltán* szerk. 2010 Magyarország kistájainak katasztere. Második kiadás. Az első kiadást szerkesztette *Marosi Sándor* és *Somogyi Sándor* /1990/. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 876 p.

településfejlesztést alapozó kutatómunkáját, majd a tájökológia és a történeti földrajz irányába elmozdulva, kialakította önálló munkastílusát.

Pinczés Zoltán a 20. század második felében a magyar földrajztudomány és a földrajztanárképzés egyik kiemelkedő egyénisége *a Zempléni-hegység első számú tudósaként írta be nevét tudományszakunk történetébe*. Hatalmas életművének, tudományos műveinek mindössze 20-25%-a foglalkozik a Zempléni-hegység természetföldrajzával, ennek ellenére – a pályatársak megítélése szerint – *a tájegységről írt munkái képezik gazdag életművének legfontosabb szegmensét*⁴.

A természeti értékek, a geológiai, botanikai és zoológiai kutatáseredmények és a 20. század közepén meginduló természetföldrajzi elemzések és tudományos szintézisek alapján 1984-ben létrehozták a *Zempléni Tájvédelmi Körzetet*. A negyven éve történt védetté nyilvánítás a Háromhutai-hegycsoport északi részét és a Nagy-Milíc-hegycsoport területét (= 26 496 hektár, a Zempléni-hegység megközelítően egyötödét) foglalja magába.

A rendszerváltoztatás után a természeti és kulturális örökségvédelem – többek között Kiss Gábor geográfus tudományos és tudományos-szervező tevékenysége –, felgyorsította a további értékfeltáró, és a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos földrajzi kutatásokat. S talán ennek is köszönhető, hogy a tájvédelmi körzeten kívüli több kistérség is védelem alá került, majd 2002-ben az UNESCO *Tokaj-Hegyalját a kultúrtáj kategóriában a világörökség részévé*, egy évtizeddel később a Nemzeti Erőforrás Minisztérium *történeti kultúrtájává* nyilvánította.

Kiss Gábor tanár és geográfus, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán eltöltött tanulmányi évei alatt kezdte el, és a Pinczés-iskola hatására a Debreceni Egyetem hallgatójaként folytatta a Zemplén-hegység természetföldrajzi (kiemelten talajtani és geomorfológiai) kutatómunkáját. Előbb a debreceni alma materben tanársegéd, később Budapesten egyetemi adjunktus, 2006-tól minisztériumi osztályvezető és egyéb beosztásokban az állami természetvédelem és tájvédelem irányítása-szervezése terén folytatta – a Zempléni-hegységre is kiterjedő – munkáját. A földrajzi kutatástörténeti elemzésünk szempontjából kiemelkedő teljesítménye a tudós barátjával, Baráz Csaba tájtörténeti-tájökológiai kutatóval közösen szerkesztett *"A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán (2007)"* c. monográfia. Az interdiszciplináris jellegű monográfiában több tudományterület kutatási

---

⁴ *Ilyés Zoltán - Keményfi Róbert szerk. 2001 A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére. Debrecen-Eger, 295 p., Frisnyák Sándor 2002 Dr. Pinczés Zoltán tájkutató munkája a Zempléni-hegységben. In: Frisnyák S. - Gál A. szerk. Szerencs és környéke. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 9-16., Csorba Péter 2015 Visszaemlékezés Pinczés Zoltán professzor életpályájára. Föld és Ember. Új folyam VII. (XVII.). 1-4. Debrecen, pp. 64-81.*

eredményei összegződnek, és alapmű a további természeti, társadalmi és szellemtörténeti kutatások, a földrajzi felsőoktatás, és a természetvédelem művelői számára⁵. A két Zemplén-kutató műhely tagjai és tudományművelő támogatói közreműködtek a kötet megalkotásában.

A hegység és környéke földrajzi kutatástörténetének másik nagy eredménye a Frisnyák Sándor – Gál András és Horváth Gergely szerkesztésében megjelent "*A Zempléni-hegység földrajzi lexikona* (Nyíregyháza-Szerencs, 2009)." Az első magyar tájföldrajzi lexikon szintén tudományközi együttműködés eredménye, melynek megírásában a két "műhelyfőnök", a belső és a külső munkatársak vettek részt, több mint negyvenen. A tudományos igényű, de közérthetően megírt lexikon a régióban tanító tanároknak, diákoknak és a művelt nagyközönségnek készült, remélve, hogy az ismeretközlés mellett erősíti a tájban élők helyi identitását, a szülő- vagy lakóföld (tájhaza) szeretetét és a hagyományok ápolását⁶. A lexikon nem került kereskedelmi forgalomba, a régió önkormányzatai, iskolái, könyvtárai és a múzeumi gyűjtemények ingyen kaptak belőle egy-egy példányt.

A nyíregyházi kutatócsoport tagjai (Boros László, Dobány Zoltán, Frisnyák Sándor, Gööz Lajos, Hanusz Árpád, Kormány Gyula, Kókai Sándor, Vitányi Béla /1954-2023/) a Zempléni-hegységet gazdaságföldrajzi régióként vizsgálták, melynek kiterjedése (= 1620 km²) mintegy 250 km²-rel nagyobb, mint a természetföldrajzi tájegység. A gazdasági tevékenységek természetföldrajzi alapjait és tájtagolódását a Peja-féle szintézis szerint vizsgálták, a hegységet az alábbi négy mikrorégióra különítve: 1. Tokaj-Hegyalja, 2. Abauji-Hegyalja, 3. Abauji-Hegyköz és 4. Erdővidék (amely a Háromhutai- és a Nagy-Milíc-hegycsoportot foglalja magába)⁷. A hegység társadalomföldrajzi kutatása az 1970-es évektől kezdődően, a hagyományos elemzéseket meghaladva, a történeti tértudományok, a hisztogeográfia és a humán ökológia módszertanával történt. A kutatásmetodika változása összefügg azzal, hogy a nyíregyházi tanszéki műhely részese volt annak a szakmai reformfolyamatnak, amelynek eredményeként

---

⁵ Baráz Csaba 2015 Dr. Kiss Gábor Zemplén-kutatásának rövid ismertetése. In: Gál A. szerk. Az abauji és zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 195-198.

⁶ Boros László 2009 A Zempléni-hegység földrajza lexikona. Földrajzi Közlemények /könyvismertetés/. Földrajzi Közlemények 133. 3. pp. 361-365.

⁷ Frisnyák Sándor 1980 Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18-19. század). Földrajzi Értesítő XXXIII. évf. 1-2. pp. 65-91., Frisnyák Sándor 1988 A Zempléni-hegység mikrokörzetei a 18-19. században. In: Bencsik J. – Viga Gy. szerk. A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, pp. 22-47.

paradigmaváltás történt, a történeti földrajz önálló diszciplinává, századunk elejére egyetemes nemzeti tudománnyá emelkedett ⁸.

A nyíregyházi műhelytagok – élve a kutatás szabadságával – sokféle témakörrel és sok tájegységgel foglalkoztak/foglalkoznak, a Kárpát-medence teljes területére kiterjedően. A Zempléni-hegységgel érintkező tájegységek: a Bodroghöz és a Taktaköz, a Harangod, a Hernád-völgy és a Csereháti-dombvidék természet- és társadalomföldrajzáról is sok tanulmányt írtak és könyvet szerkesztettek.

A Zemplén-hegység és környéke földrajzi kutatásához a történeti tértudományok művelői, a régészek, történészek, néprajztudósok és területfejlesztők is csatlakoztak és tevékenységükkel – a tudományos ismereteink gazdagítása mellett – a Nyíregyházi Egyetem (és a jogelőd intézmény) földrajzi tanszékének tudásközponttá fejlődéséhez, szakmai elismertségének növeléséhez is hozzájárultak. Az interdiszciplináris együttműködés kiteljesedéséhez és sikeres működéséhez sokat köszönhet a tanszék (kutatóhely) két néprajztudósnak, Paládi-Kovács Attila akadémikusnak és Viga Gyula egyetemi tanárnak.

A Zempléni-hegység történeti tájhasználatának és térszerveződésének vizsgálata szükségessé tette az érintkező tájak tudományos vizsgálatát is. Egy volt nyíregyházi hallgató, Tuba Zoltán (1951-2009) egyetemi tanár "Bodroghöz (A magyarországi Bodroghöz)" címmel, egy megközelítően 1200 oldalas monográfiát szerkesztett (2008) és annak megalkotásába bevonta a történeti földrajzi műhely tagjait és támogatóit, Boros Lászlót, Dobány Zoltánt, Frisnyák Sándort, Frisnyák Zsuzsát /1960-2021/, Hajdú Zoltánt, Kókai Sándort, Takács Pétert és Vitányi Bélát ⁹. A Bodroghöz kialakulását és felszínalakzatát a debreceni geográfusok is kutatták, elsősorban Borsy Zoltán (1926-1997), Lóki József és Félegyházi Enikő. A Taktaköz ősi ártéri gazdálkodásáról, a Harangodról, a Hernád-völgyről és a Csereháti-dombvidékről Dobány Zoltán írt több kiadásban is megjelent könyveket és sok tanulmányt.

Justyák János (1929-2012) professzor és Tar Károly a Tokaj-hegyaljai borvidék mikroklíma-vizsgálatával foglalkoztak, melynek eredményeit a szőlőgazdaságok hasznosították. Tamás Edit a népesség-, település- és kultúrtörténeti tanulmányai mellett kismonográfiákat is írt-szerkesztett Monokról

---

⁸ *Frisnyák Sándor – Kókai Sándor* 2015 A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: Pap N. szerk. Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban. Publikon Kiadó, Budapest, pp. 9-23., *Kókai Sándor* szerk. 2024 Táj, társadalom, kultúra. Nyíregyháza, 603 p.

⁹ *Nyíri Tibor* 2012 Prof. Dr. Tuba Zoltán (1951-2009). In: Gál A. szerk. A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 284-294.

(é.n.), Komlóskáról (1998), Sárospatakról (2004), Józseffalváról (2006) és Sáradsányról (2010), környezetföldrajzi alapozással. Beluszky Pál (1936-2022), a település- és történeti földrajz kiváló művelője "Tokaj településfejlesztésének földrajzi alapjai" című, többszerzős monográfiában (1980) közölt tanulmányt, és a "Hegyalja – a páratlan táj" című esszéjében (2012) a táj géniuszának, ellentmondásos történetének *okait-mozgatórugóit*, a történések mélyén meghúzódó struktúrákat kísérelte meg feltárni, – hisztogeográfiai szemlélettel¹⁰.

A Zempléni-hegység és az érintkező tájak térfoglaló népessége az agroökológiai feltételeknek megfelelő megtelepedési és területhasználati struktúrát alakított ki. Az önellátásra törekvés mellett egy-két termék vagy termékcsoport termelésére specializálódtak, amelyeket a tájhatáron kialakult termékcsere központokban (a mezővárosi piachelyeken) értékesítettek. A Zempléni-hegység keleti és déli hegyláb felszín övezete – az Északnyugati Felföld és a Nagyalföld határán az ún. vásárhely-övezetben a hegyaljai mezővárosi agglomeráció része volt a késő középkori Magyarország gazdasági centrumtársának. E témakör elemzésével Csüllög Gábor, Frisnyák Sándor és Süli-Zakar István foglalkozott.

A két Zemplén-kutató csoport tagjai az 1970-es évektől, kisebb-nagyobb megszakítottsággal, együtt munkálkodtak. A debreceni földrajztudósok a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán meghívott előadó- vagy félállású professzorként is tanítottak, a tanszéki kutatómunkát – kiemelten a Nyírség- és a Felső-Tisza-vidék-kutatást – tanácsadással, laborvizsgálatokkal és az írásművek lektorálásával segítették. A nyíregyházi oktatók is kaptak felkérést elsősorban speciális kollégium tartására vagy egy-egy konferencia-előadásra, tanulmányírással¹¹.

A közös Zemplén-kutatás egy új korszaka kezdődött 2001-ben, amikor Gál András gimnáziumi igazgató kezdeményezésére az 1996-tól indult, a Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó sorozatunk mellett, majd annak folytatásaként a tudományos nagyrendezvényeinket áthelyeztük Szerencsre, Tokaj-Hegyalja kapujába. A regionális tájkonferencia – sokféle megközelítésben – az ember és a természeti környezet kölcsönhatás-rendszerét, a kultúrtáj kialakulását, a település- és gazdaság térszerkezetét, a kistájak földrajzi munkamegosztását, a térkapcsolatokat stb. jelenítette meg, jelentős információbázist szolgáltatva a további kutatásokhoz, a régióban működő

---

¹⁰ Megjelent a "Tokaj-Hegyalja borvidék – Hazánk első történeti tája" c. tanulmánygyűjteményben, pp. 7-21.

¹¹ Kókai Sándor 2015 A tanszék (intézet) kutatómunkája. In: Kókai S. szerk. A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014) Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza, pp. 109-124.

önkormányzatok terület- és településfejlesztő terveinek kimunkálásához. A rendezvényeink védnöke, Marosi Sándor (1929-2009) akadémikus kezdeményezésére 2009-től a konferencia-sorozat témakörét a Kárpát-medence teljes területére kiterjesztettük, továbbra is lehetőséget biztosítva a Zempléni-hegységgel foglalkozó lokális és mikroregionális kutatások bemutatására is. A "magyar földrajz szerencsi műhelyében" 2018-ig a konferenciákon elhangzott 374 előadás írásos anyaga 17 kötetben jelent meg, összesen 6726 nyomtatott oldalon. *Az összes előadás (tanulmány) 52,1%-a a Zempléni-hegység és környéke témakörével foglalkozott*¹².

A szerencsi konferencia-sorozat ideje alatt két fontos esemény történt: 2013-ban a nyíregyházi műhely Történeti Földrajzi Közlemények címmel tudományos folyóiratot alapított, és 2015-ben – gondos előkészítő és szervező munka eredményeként – megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Az alakuló ülésünket a sárospataki várban tartottuk, Dövényi Zoltán professzor elnökletével. A helyválasztásnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítottunk: Sárospatak a *középkortól iskolaváros és tudásközpont*, és mint ilyen, *a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye*, ahol Szeremley Gábor 1845-ben megjelent tankönyvében *először használja a földrajz megnevezést* a korábbi geográfia, földisme és államisme helyett¹³.

Tamás Edit geográfus-történész, a pataki vármúzeum igazgatója, kérésünkre nem csak helyet biztosított a rangos grémium tanácskozásához, a rendezvény költségeit is magára vállalta. A megalakult albizottság Kókai Sándort elnökké, Csüllög Gábort titkárrá választotta, és döntés született arról is, hogy a Történeti Földrajzi Közlemények a jövőben a nyíregyházi kutatóhely és az akadémiai albizottság közös kiadványaként jelenik meg¹⁴. A tudós testület szerteágazó tevékenysége és az akadémiai regisztrált folyóirat még eredményesebbé tette a Zempléni-hegység földrajzával is foglalkozó kutatók értékfeltáró és -közvetítő munkáját.

---

¹² Horváth Gergely 2018 A szerencsi tájföldrajzi konferencia története. In: Horvát G. szerk. A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, pp. 13-32. , Tamás Edit - Kókai Sándor szerk. 2019 Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak, 379 p.

¹³ Frisnyák Sándor 2015 Adalékok a sárospataki földrajztanítás és földrajzírás történetéhez. In: Frisnyák S. Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Nyíregyháza, pp. 77-90.

¹⁴ Nagy Miklós Mihály 2015 Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága. Földrajzi Közlemények 139. évf. 4. pp. 395-396. Kókai Sándor 2016 Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Történeti Földrajzi Közlemények 4. évf. 1. pp. 184-188.

A Kárpát-medence táj- és történeti földrajzával, kiemelten az emberi tevékenységek (létfenntartási rendszerek) térben meghatározó folyamataival és a térszerveződéseivel foglalkozó konferencia-sorozat 2019-től Sárospatakon folytatódik.

Tamás Edit múzeumigazgató és Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár tudományszervező tevékenységével. 2024. szeptember 16.-án Sárospatakon az V. Tájföldrajzi Konferenciát tartottuk, az előadások anyagát e kötetben jelentetjük meg. A kötet tartalma is jelzi, hogy a Zempléni-hegység és tágabb környezetének inter- és multidiszciplináris kutatása új lehetőségeket teremt arra, hogy teljes komplexitásában megismerjük és feltárjuk a régió specifikumait. Mindez egy olyan kutatási gyakorlattá is válhat, amely a Kárpát-medence más régióinak analizáló és szintetizáló megismerésekor is alkalmazható lesz a jelenben és a jövőben egyaránt.

Reméljük, hogy történeti országterület különböző szintű téregységei mellett a jövőben is lesznek olyan konferencia-előadások, amelyek a Zempléni-hegység és tágabb környezetének földrajzát tovább gazdagítják.

TÁJHASZNÁLAT ÉS ANTROPOGÉN TÁJFORMÁLÁS A ZEMPLÉNI-HEGYSÉGBEN (895-1920)

FRISNYÁK SÁNDOR

LAND USE AND ANTHROPOGENIC LANDSCAPE FORMATION IN THE ZEMPLÉN MOUNTAINS (895-1920)

In my study, I summarize the landscape use of the Zemplén Mountains and the history of anthropogenic landscape formation, from the time of the conquest to the end of the 19th century, in a historical geographical and human ecological approach.

In my thesis analyzing and synthesizing the topic, I deal with the spatially determining processes of human activity and the resulting spatial structures, ignoring other topics of our discipline. The Zemplén Mountains (1,620 km²) are divided into four economic and historical geographical micro-regions: Erdővidék, Tokaj-Hegyalja (with the Szerencsi Hills), Abaúji-Hegyalja and Abaúji-Hegyköz. The occupying Hungarians in the peripheral areas of the Zemplén Mountains developed a settlement and land use strategy that was sustainable and successful, despite the change processes, until the middle of the 19th century (Csüllög G. et al. 2017, 2018, Frisnyák S. 1984, 1988, 2009, 2015, Sümegi P. 2017, Törőcsik T. – Sümegi P. 2018). In addition to autochthonous development, influences (innovations) from outside, the changes in landscape use over time and space were also influenced by situational energies and advantages from geographical location - to a different extent and in different ways in time and space. The changes were made within the production landscape established according to the altitude levels, they did not modify the basic structure of the region.

The traditional landscape use and spatial structure, based on the natural elements of the landscape potential, changed significantly from the middle of the 19th century as a result of two factors, the river regulation and price relief works, and the phylloxera that destroyed the vineyards. On more than 50% of the area of the Zemplén Mountains (=887 km²), in the Tokaj Mountains, despite the structural transformation processes that continued in the 20th

century, the banded basic structure of historical landscape use was largely preserved.

Tanulmányomban a Zempléni-hegység történeti tájhasználatát és az antropogén tájformálás folyamatát jelenítem meg, a magyar honfoglalás (895) korától a 19/20. század fordulójáig, történeti földrajzi és humánökológiai megközelítésben.

Elemző és szintetizáló művemben az *emberi aktivitás* (táj-, természeti erőforrás-használat) *térben releváns folyamatait*, és *azokból eredő térstruktúrákkal* foglalkozom, mellőzve a történeti tértudományok egyéb témaköreit.

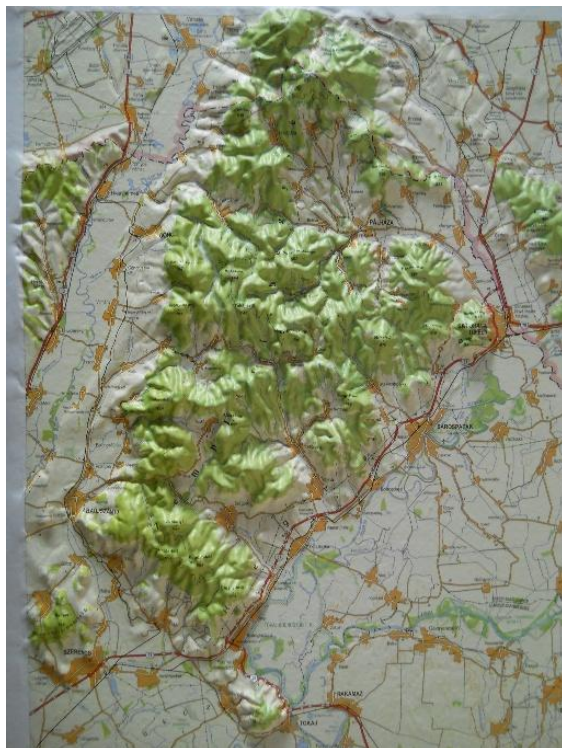
A honfoglaló magyarság olyan *megtelepedési és tájhasználati stratégiát* alakított ki, amely – a változás-folyamatok ellenére – *fenntartható és sikeres volt, egészen a 19. század közepéig*.

Előadásomban a Zempléni-hegység tájhasználatát és az antropogén tájformálás történetét foglalom össze, a honfoglalás korától a 19. század végéig, történeti földrajzi és humán ökológiai megközelítésben.

1. Zempléni-hegység – az Eperjes-Tokaji-hegylánc déli része – az Északnyugati-Felföld déli peremén helyezkedik el, két eltérő természeti és termelés-jellegű nagytáj, a Kárpáti-hegységkeret és a belső medencerendszer határán. Keletről a Bodrogtő, délről a Taktaköz ártéri síksága és a Harangod löszös hordalékkúp-síksága, nyugaton a Hernád-völgy 3-4 km, helyenként 5-6 km széles tektonikus völgymedencéje határolja (1. ábra). A honi tájfelosztás szerint a Zempléni-hegység önálló természetföldrajzi egység (középtáj), mely kistájakra tagolódik (Dövényi Z. 2012).

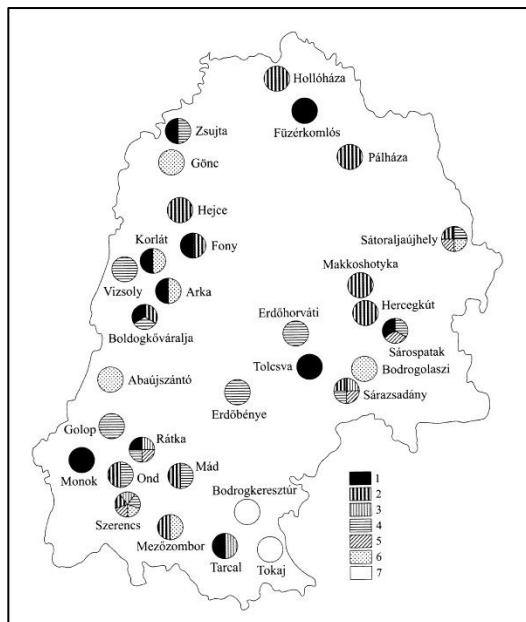
A vulkáni-hegység kiterjedése észak-déli irányban 52 km, legnagyobb szélessége északon 34 km, dél felé fokozatosan keskenyedik. *Területének (= 1366 km²) 93 %-a 500 m-nél alacsonyabb hegységelőtéri, hegységközi és medencedomság* (Pinczés Z. 1998). A hegység központi vonulatát, a Magas-Zemplént (a Molyvás-, a Háromhutai- és a Nagy-Milic /893 m/ hegycsoportot) tektonikus völgyek és kismedencék tagolják. A Magas-Zemplént *peremlépcsős hegységszegély* határolja: a magasabb hegylábtelepítő tengerszint feletti magassága 250-300 m, az alacsonyabb hegylábtelepítő 120-150 m, amely átlagosan 20-30 méterrel, egyes szakaszokon, 40-45 m-re emelkedik a Bodrogtő, a Taktaköz és a Hernád folyó alluviuma fölé. A peremlépcsős hegységszegély keleti és déli szakaszát Tokaj-Hegyaljának, északi folytatását Abauji-Hegyaljának nevezzük. Az 1-3 km széles, a Hernád mentén 4-5 km-es hegylábi övezetet a hegység belsejéből induló patakvölgyek és hegységperemi kismedencék (pl. az Erdőbényei- és a Tolcsvai-félmedence), és a völgyközi hátság tagolják. A hegység legnagyobb medencetája a Bózsva- és mellékvölgyeire

kiterjedő Hegyköz, amely több kismedencére tagolódik (Peja Gy. 1958, Pinczés Z. 2010).

1. ábra. A Zempléni-hegység domborműterképe

A történeti tájhasználatot és térszerveződést megjelenítő előadásomban a Zempléni-hegységet *gazdasági (közép-) régióként* definiálom, *melynek kiterjedése (= 1620 km²) 254 km²-rel nagyobb, mint a természetföldrajzi tájegység*. A különbség abból adódik, hogy a tájhatáron kialakult településsor gazdasági tevékenysége – a kezdetektől fogva – kiterjedt a szomszédos síkföldekre, a Bodrogköz, Taktaköz, Harangod és az Alsó-Hernád-völgy egy-egy tájrészére is. A természetföldrajzi tájtagolódástól eltérően a Zempléni-hegység négy gazdaság- és történeti földrajzi mikrorégióra különül: (1) *Erdővidék* (= Magas-Zemplén), (2) *Tokaj-Hegyalja* (a Szerencsi-dombsággal), (3) *Abauji-Hegyalja* (régiesen Mező- és Telkes-dűlő) és (4) *Abauji-Hegyköz* (Frisnyák S. 1988).

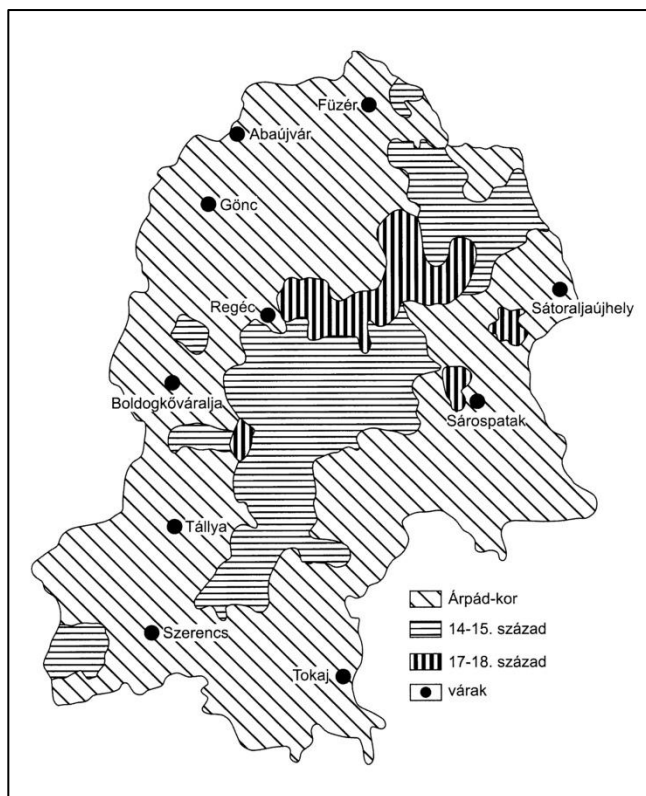

2. ábra. A Zempléni-hegység régészeti lelőhelyei (vázlat). Jelmagyarázat: 1= őskőkor, 2= újkőkor, 3= rézkor, 4= bronzkor, 5= vaskor, 6= római kor és a népvándorlás kora, 7= minden korból vannak leletek

2. A Zempléni-hegység történeti tájhasználatát a paleolitikumtól a magyar honfoglalásig két szakaszra tagolhatjuk, az *élelmiszerteremtő* és az *élelmiszertermelő gazdálkodásra*. Az életmódváltás a neolitikumban (Kr.e. 6000-4400) történt, amely összekapcsolódott az ember tájformáló, mikrokörnyezetét átalakító tevékenységével. Az archeológiai forrásművek, a leletek kora és térbeli allokációja alapján megállapítható, hogy az *emberi jelenlét* és a hegység táj- természeti erőforrás-használata – hazánk más tájegységeihez hasonlóan – *részleges és időszakos-jellegű volt* (2. ábra), és az *emberi tevékenység alapvetően nem befolyásolta a tájfejlődés természetes folyamatait*. A települések és kultúrtáj-kezdemények a népvándorlás korában (5-9. század), különösen a 750-es évektől a 9. század közepéig-végéig tartó *száraz klímaperiódus* idején megsemmisültek, illetve visszatermesztettedek és a népesség nagy része is elpusztult. Az antropogén és természeti-antropogén folyamatok hatását a 9/10. század fordulóján az *erdők csökkenése*, másrészt az *agrogén felszínnek eróziós lepusztulása* jelzi.

A honfoglalás után, a Zempléni-hegység humanizációja és gazdasági birtokbavétele *a kultúrtáj-teremtés új korszakát jelenti*, amelybe szervesen betagozódtak az aszályos klímaperiódust átvészelő szlávok kisebb kultúrtáj-szigetei.

3. ábra. A Zempléni-hegység benépesülése és gazdasági birtokba vétele (a települések első okleveles említése alapján)

3. A honfoglaló magyarság a Zempléni-hegység peremlépcsős szegélyterületét és annak síksági előterét a 9-10. században foglalta el. A táj benépesülése a Taktaköz felől, Tarczal és Szerencs térségében kezdődött, majd Tokaj-Hegyalján és észak felé a Szerencs-patak völgyében, az Abaúji-Hegyalján folytatódott. A helyi energiák, a természeti erőforrások összessége, megfelelt a honfoglalók környezetigényének, a korábbi szállásterületükön kialakult tevékenységük, a *megtelepült nagyllattartás*, a *földművelés*, a *szőlő- és gyümölcsstermesztés* folytatásához, amely az *erdőhasználattal* (-gazdálkodással) egészült ki. Az élettér kiépülését, a település- és gazdálkodási tér megteremtését elősegítette az éghajlatváltozás, a honfoglalástól a 14. század közepéig tartó – a mainál enyhébb – középkori optimum-klíma (3. ábra).

Sümei Pál professzor geoarcheológiai kutatásai szerint a honfoglalók rétegzett társadalmat képeztek, nem voltak nomádok, legfeljebb kisebb közösségek folytattak rövid ideig félnomád-jellegű életformát (Sümei P. 2017, Töröcsik T. - Sümei P. 2018). A Bodrogtörzs vízrajzi hálózata, a folyó

irányváltásai során kialakult holtágak, medermaradványok, az alluviális völgytalpat borító lápok és mocsarak egyébként sem tették lehetővé a folyómenti legelőváltó állattartást (Fodor I. 2009).

A honszerzők a kétlépcsős hegyláb felszínén – lokális tájformáló környezetátalakító munkával – kialakították életterüket. A *településterületek* és egyben a *kultúrtáj magterületei* két, egymással párhuzamos ősi telepítő vonalon, a folyóparton és a magasabb hegyláb felszín határán létesültek (Peja Gy. 1958). A természeti ökoszisztémában *irtványföldek*, *kultúrtáj-szigetek* jöttek létre és a népesség növekedésével minden irányban terjeszkedtek, behatoltak a Magas-Zemplén erdőrengetébe is.

A Bodrogek, Taktaköz és a Hernád-völgy ártérövezete szervesen beépült a települések gazdálkodási terébe, és a nagyállattartó tevékenység az Árpád-kor végéig a települések meghatározó gazdasági ágazata maradt. Az életföldrajzi feltételek és a magyarság termelési tapasztalatai már a honfoglalás és államalapítás korában lehetővé tették, hogy a nagyállattartás mellett az őstermelés egyéb ágazatait is kialakítsák. A rét- és legelőgazdálkodás, a földművelés, a szőlőtermesztés és az erdőgazdálkodás *különböző magassági szinteket foglaltak el és később termelési (tájhasználati) sávokat alkottak*. A hegységelőtéri síkságok a differenciált ártéri gazdálkodás területei voltak, ahol a meghatározó jelentőségű nagyállattartás mellett, a halászat, a fa-, nád-, és gyékényfeldolgozás, továbbá a vadászat és a gyűjtögető tevékenység is jelentős volt. Az alacsonyabb (120-150 m-es) hegyláb lépcsőt a *szántóföldek*, a 250-300 m-es dombok 15-30°-os lejtőit a *szőlőföldek* (promontóriumok), a 300 méternél magasabbra emelkedő dombokat és hegységeket az *erdőségek* foglalták el. A gazdálkodást, a gazdaság fejlődését az újabb klímaváltozás, a 14. századtól az 1850-es évekig tartó *hűvösebb és csapadékosabb kis jégkorszak* alapvetően nem módosította. Rácz Lajos professzor legújabb kutatási eredményei szerint nem romlottak a mezőgazdasági termelés feltételei, a gabonatermelésre nem volt érdemi hatással, a szőlőtermelés feltételei javultak a szénatermelésé csekély mértékben romlottak (Rácz L. 2021).

A honfoglaló magyarság a Zempléni-hegység peremterületein olyan *megtelepedési és területhasználati stratégiát* alakított ki, amely – a változás-folyamatok ellenére – *fenntartható és sikeres volt, egészen a 19. század közepéig* (Csüllög G. et al. 2017, 2018, Frisnyák S. 1984, 1988, 2009, 2015, Sümegei P. 2017, Töröcsik T. – Sümegei P. 2018).

4. ábra. Fucker András térképe (1749)

Az Árpád-korban, majd folytatódóan a késő középkorban, a 14-15. században a Magas-Zemplén erdőségei is benépesültek. A területfoglalók a patak völgyekben és a különböző magasságú hegységközi és hegységperemi medencékben kialakították életterületüket, amelyek *kis életkamrákat* alkottak az összefüggő erdőrégióban. Az életkamrákat a patak völgyek (a Prinz-féle "éltvonalak") kapcsolták egymáshoz és a hegységperemi településhálózatához, és az áramlási pályákhoz. Az Erdővidék benépesítése elsősorban az ásványi nyersanyagok, az arany- és ezüstlelőhelyek, malom- és építőkövek kiaknázására irányult. A montángazdaság kiépülése és működése antropogén tájformálással, jelentős terep- és vízrendezéssel, és erdőirtással kapcsolódott össze. A bánya- és műhelytelephelyek körül irtványföldek keletkeztek, amelyeket rét- és legelő-, kisebb mértékben szántóföldként hasznosítottak. A helyi energiák különbségei eltérő tájhasználati struktúrákat eredményeztek, de az Erdővidéken mindenütt az

erdőgazdálkodás és a hegyi pásztorkodás dominanciája érvényesült. A mikrorégió mezőgazdasági termelése kárpáti jelleget öltött, nem volt elegendő az önellátásra (Ivai N. 1981).

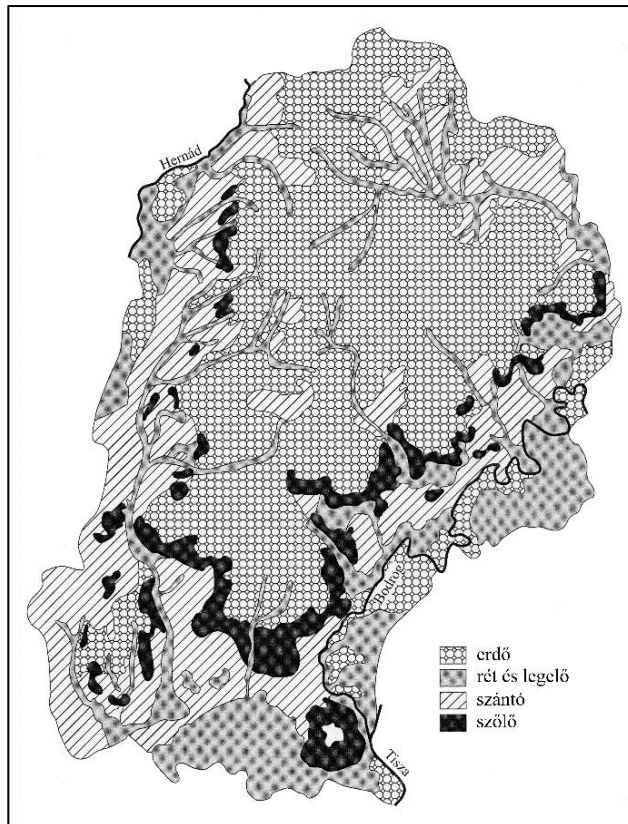
Az Árpád-korban kialakult, majd a késő középkorban megszilárdult *területhasználati alapszerkezet* később is fennmaradt, egészen a 19. század közepéig-végéig. A peremlépcsős hegységövezet és az intramontán kismedencék és medencedombságok *kultúrtájai elérték az optimális határaikat*, stabilizálódtak, az előforduló módosításokat visszarendeződések követték.

4. A Zempléni-hegység 18. századi térszerkezetét két térképpel szeretném szemléltetni. Az első Fucker András eperjesi borkereskedő 1749-ben megjelent műve, mely eredetileg (címe szerint) a Tokaj-hegylajai borvidéket és a borszállítás útvonalait ábrázolja (4. ábra). A külső megjelenésében is szép alkotás átmenet a térkép és a tájrajz között. A Zempléni-hegység teljes területét és tágabb környezetét, a Hernád- (vagy Abauji-) medencét is feltüntető térkép elsőként rögzíti a korabeli agrár-tájhasználatot, a réteket és legelőket, a szántóföldeket, a szőlőket és az erdőségeket.

5. A második térképvázlat az 1782-1785-ben készült első katonai felvétel 1:28000-as méretarányú térképszelvényei alapján jeleníti meg a tájegység östermelés által kialakult gazdasági térszerkezetét (5. ábra). Az Erdővidéket övező hegyláb felszíneken és a kapcsolódó ártereken a *tájhasználati formák* (a rétek és legelők /erdőfoltokkal/, a szántóföldek, a szőlőhegyek és az erdőségek *összefüggő tájöveget* alkotnak, még akkor is, ha a völgyközi hátakat a hegységből kifutó patak-völgyek gyepp-folyosói tagolják. A térképvázlat azt is bizonyítja, hogy a magassági szintek szerint kialakult, *azonos térhasználatú területek a megelőző korokban* – pontos idejét nem tudjuk – *a településközi térben összekapcsolódtak*.

A hegység központi tömegét alkotó Erdővidék településeinek – korábban már jellemzett tájművelését a térképvázlat – méretaránya miatt – nem jeleníti meg.

Az emberi tevékenységet az állandó változások jellemzik. A tájhasználat idő- és térbeli változásait az *autochton fejlődés*, a *kívülről érkező hatások* (innovációk) mellett a *helyzeti energiák*, a földrajzi fekvésből származó előnyök is befolyásolták, – időben és térben eltérő mértékben és módon. A *változtatások* a magassági szintek szerint kialakult *termelési tájöveken belül* történtek, *nem módosították a régió alapszerkezetét*.

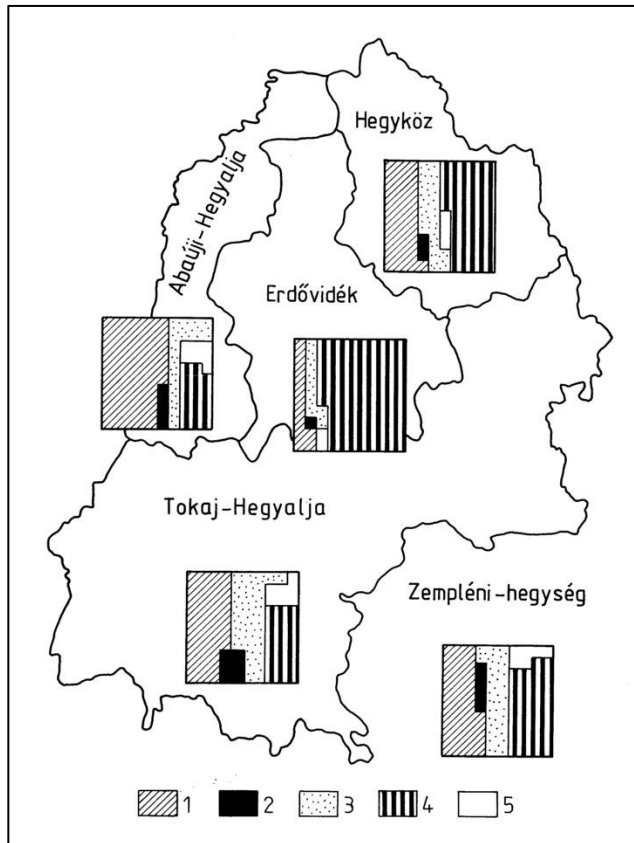
5. ábra. A Zempléni-hegység tájhasználat a 18. század vége felé

6. A tájpotenciál természeti elemeire épülő tradicionális tájhasználat és térszerkezet a 19. század közepétől két tényező, a *folyószabályozó* és *ármentesítő munkálatok*, és a szőlőültetvényeket pusztító *filoxéra* hatására-következményeként jelentősen átalakult. A Bodrogtköz és a Taktaköz vízrendezése lehetővé tette a szántóföldi gazdálkodás kiterjesztését a mentesített ártér területére. A régió Hernád menti települései is kiterjesztették a szántóföldeket az amfibikus ártérövezetre, anélkül, hogy a kultúrtáj diffúzióját a vízügyi munkálatokkal megalapozták volna. A 19. század közepétől a századfordulóig 23000 hektár szántó létesült, ebből 78% a Bodrog- és Taktaköz peremén, 16 % a Hernád völgyében, a többi – a vízrendezéstől függetlenül – a Hegyközben és az Erdővidéken.

1885-től 1887-ig a *hegységperem szőlő-övezetének 85-90%-át a filoxéra elpusztította*. A szőlőrekonstrukció során a felső lejtőszakaszt nem telepítették be, a szőlőparcellák magassága határa a korábbiakhoz képest, 100 méterrel

alacsonyabban kezdődtek. Így a két Hegyalján az erdő és a szőlő között egy 50-60 km²-es *parlagsáv* alakult ki, mely idővel bokorerdővé alakult át. Tokaj-Hegyalján a *szőlő behatolt a szántóövezet magasabb térszíneire*.

1895-ben, a fél évszázados változásfolyamat eredményeként a Zempléni-hegység (gazdaságföldrajzi régió) területének 34,4 %-át a szántóföldek, 4,5%-át a szőlők, kertek és gyümölcsösök, 22 %-át a rétek és legelők, 34 %-át az erdőségek és 5,1%-át egyéb területek foglalták el (6. ábra).

6. ábra. A Zempléni-hegység és mikrokörzeteinek tájhasználat a 19. század végén. Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb (A 2., 3., 5. és 6. ábrát a szerző szerkesztette, rajzolta Mikó T. és Tóth Z.)

A Zempléni-hegység területének több mint 50%-án (=887 km²), Tokaj-Hegyalján a 20. században is folytatódó struktúra-átalakítási folyamatok ellenére, nagyrészt megmaradt a történeti tájhasználat sávos alapszerkezete. A rendszerváltoztatás után meginduló *tájrekonstrukciós* munkálatoknak is

köszönhetően, a mikrorégiót 2002-ben az UNESCO a *kultúrtáj kategóriában a világörökség részévé*, egy évtizeddel később a Nemzeti Erőforrás Minisztérium *történeti kultúrtájja* nyilvánította.

Összegzésként megállapítható, hogy a magyarság és az együtt élő etnikumok a Zempléni-hegység területén olyan területhasználatot alakítottak ki, amely egy ezredéven át fennmaradt és sikeres volt.

IRODALOM¹⁵

- BARÁZ CS. - KISS G. (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger.
- BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza.
- BOROS L. (2011): Tokaj-Hegyalja szőlőterületeinek idő- és térbeli változásai a 18-20. század folyamán. Földrajzi Közlemények 135. évf. 4. pp. 445-458.
- BOROS L. - CSÜLLÖG G. - HORVÁTH G. (2012): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természetföldrajzi alapjai. In: *Frisnyák S. - Gál A. szerk.: Tokaj-hegylajai borvidék – Hazánk első történeti tája*. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 23-40.
- CSORBA P. (1995): Tokaj-Hegyalja tájökölógiai szerkezetének geomorfológiai összehasonlítása. Földrajzi Értesítő 44. évf. 1-2. pp. 39-51.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- FODOR I. (2009): Őstörténet és honfoglalás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- FRISNYÁK S. (1984): Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18-19. század). In: Földrajzi Értesítő 33. évf. 1-2. pp. 65-91.
- FRISNYÁK S. (1988): A Zempléni-hegység mikrokörzetei a 18-19. században. In: *Bencsik J. - Viga Gy. szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Miskolc, pp. 22-47.
- FRISNYÁK S. (2009): Táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. In: *Andrásfalvy B. - Vargyas G. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. L'Harmattan, Budapest, pp. 145-162.
- FRISNYÁK S. (2015): A tájhasználat és a gazdasági térszerveződés korszakai a Zempléni-hegységben. Széphalom, a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 25. Sátoraljaújhely, pp. 33-341.
- FRISNYÁK S. - GÁL A. - HORVÁTH G. (szerk.) (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs.

---

¹⁵ Részletes bibliográfia a Zempléni-hegység földrajzi lexikonában (2009) található Kozma Katalin és Horváth Gergely összeállításában, pp. 393-429.

- IKVAI N. (1981): A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben. In: *Szabadfalvi J. - Viga Gy.* szerk.: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, pp. 25-41.
- KERÉNYI A. (1998): A természet és az ember kapcsolata a Zempléni-hegységben. In: *Frisnyák S.* szerk.: A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 57-62.
- KONKOLYNÉ GYÚRÓ É. (1990). A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
- KÓKAI S. (2020): A Felföld városhálózata és funkcionális differenciálódása (1870). In: *Tamás E. - Kókai S.* szerk.: Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak, pp. 68-87.
- PEJA GY. (1958): A Zempléni-hegység felépítése, kialakulása és felszíne. In: *Nagy L.* szerk.: Zempléni-hegység (Utikalauz). Budapest, pp. 3-20.
- PINCZÉS Z. (1998): A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő 47. évf. 3. pp. 379-393.
- PINCZÉS Z. (2003): A Tokaji-hegység geomorfológiája. In: *Frisnyák S. - Gál A.* szerk.: Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 7-20.
- RÁCZ L. (2021): A kis jégkorszak haszonélvezője a Kárpát-medence mezőgazdasága. In: *Demeter G.* et al. szerk.: Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Budapest, pp. 183-200
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I.* szerk.: A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 15-44.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében – régészeti, geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In: *Szónokyné A. G.* szerk. Magyarok a Kárpát-medencében 2. Szeged, pp. 83-104.
- TAMÁS E. - KÓKAI S. (szerk.) (2019): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza, Szerencs.
- TAMÁS E. - KÓKAI S. (szerk.) (2020): Felföld: tájak, népek tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak.
- TÖRÖCSIK T. – SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a honfoglalás korában. In: *Szónokyné A. G.* szerk. Magyarok a Kárpát-medencében 3. Szeged, pp. 17-35.

A TOKAJ-HEGYALJAI VÁROSOK FUNKCIONÁLIS HELYE ÉS SZEREPE MAGYARORSZÁGON (1870)

KÓKAI SÁNDOR

THE FUNCTIONAL LOCATION AND ROLE OF THE TOWNS IN THE TOKAJ MOUNTAINS IN HUNGARY (1870)

The settlements of a region can be examined from several aspects (e.g. urbanization, urbanization, legal-administrative settlement categories, etc.), during which the geographical features of the present and the past are revealed. One of the possibilities is the functional settlement hierarchy, the purpose of which is to characterize the investigated settlement network or its individual distinguished elements with central functions whose authority extends beyond the boundaries of the given settlement, i.e. they play a functionally central role. The content of the market town title with an organized council, the protracted redemption of the bordézma, the limited possibility of perpetual exchange, and the emergence of civil society organizations were important aspirations, but they did not represent a breakthrough in terms of the essential elements of capitalization. The unfavorable processes of the region, which was struggling with a structural crisis, culminated in the phylloxera invasion that erupted in 1885, which destroyed 85-90% of the vineyards located on the borders of the region's 28 settlements. We can state, that the complex functional hierarchical and spatial structure role of our well-deserved international wine region and its cities did not reflect their importance in the country's grape and wine culture.

BEVEZETÉS

A tradicionális Tokaj-hegyaljai szőlő- és borkultúra, amely e kultúrtáj jellegadó arculati elemévé, s tájformálójává vált és már a feudalizmus évszázadaiban kitüntetett helyzetet, az átlagosnál fejlettebb térszerveződést, a Kárpát-medencében is egyedülálló mezővárosi agglomerációt és társadalmat eredményezett (*Frisnyák S. 1995*). Azonban a szőlő és bor, mint a gazdaság motorja 19. század első felére rövid idő alatt elvesztette – a 16. századtól egyre erősödő – dinamizáló hatását, s mozdulatlanságával a tőkés fejlődés gátjává vált. A 887 km² kiterjedésű mikrorégióban, a földalap 1/10-ét kitevő szőlők (a 18. században 14 000 kat. hold, de 1873-ban: 10 500 kat. hold) és a kapcsolódó

borgazdaságok együtt sem tudtak már olyan tőkefelhalmozódást generálni, amely a régió központjaiban a modern innovációk megtelepedését és elterjedését, s az ezeket alkalmazni tudó társadalmi csoportok megerősödését eredményezhette volna. Mindazok ellenére, hogy a szőlő- és borgazdasági komplexum a mikrokörzet legfontosabb és jellegadó ágazata volt, melynek értéktermelése többszöröse lehetett a területi aránynak.

A modern innovációs folyamat során a Tokaj-hegyaljai városokban nem vagy alig jelentek meg olyan új elemek, amelyek a tájpotenciálhoz alkalmazkodó, s az optimális mennyiségi és minőségi termelés határát elérő és kiteljesítő szőlő- és borgazdaságra alapozott régió gazdaságát átstrukturálhatták volna. E városok – egy-két központi funkció kivételével – gyakorlatilag nem tudtak megfelelni a modern kor kihívásait leképező modern városi intézmények megtelepedésének és térhódításának. Amennyiben e központi funkciókat a társadalmi-gazdasági fejlettség indikátoraiként is felfogjuk, akkor megállapítható, hogy a Tokaj-hegyaljai városok már a filoxéra-vész előtt lépéshátrányba kerültek a történelmi Magyarországon. E tanulmányban a komplex funkcionális városhierarchia egyes elemeinek tényein keresztül mutatom be e pozícióromlás 19. századi folyamatát, különös tekintettel az 1870. évi állapotokra.

1. A FUNKCIONÁLIS VÁROSHIERARCHIA ELEMEI ÉS EREDMÉNYEI

Egy-egy régió települései többféle aspektusból (pl. városodás, városiasodás, jogi-igazgatási településkategóriák stb.) vizsgálhatók, amelynek során feltárulnak a jelen és a múlt településföldrajzi sajátosságai. A lehetőségek egyik komplex szintézise a funkcionális településhierarchia, melynek célja, olyan központi funkciókkal jellemezni a vizsgált településhálózatot vagy annak egyes kitéüntetett elemeit, amelyek hatásköre túlterjed az adott település határain, azaz funkcionálisan is központi szerepkört töltenek be.

A központi funkciók száma és jelentősége az idők során változik, olykor igen gyorsan felértékelődnek vagy éppen devalválódnak, s ez is különleges jelentőséget biztosít a történelmi múlt egy-egy időkeresztmetszetére elkészült településhierarchia vizsgálatoknak. Nem csak önmagában az egykor jelentős központi funkciók köre (pl. postahivatal, vasútállomás, elemi iskola, orvos stb.), hanem vonzáskörzetük kiterjedése is fontos kapcsolatrendszereket és összefüggéseket takar. A Tokaj-hegyaljai mezővárosok funkcionális-hierarchikus helyére és szerepére a kiegyezés időszakában mindez hatványozottan fennállt.

1.1 A népesség-koncentráció, mint a humán erőforrás állapotának egyik indikátora

Egy ország, egy régió gazdasági-társadalmi potenciáljának adekvát mérőszámát a demográfiai mutatók és a lakosság települési viszonyai, azok

hierarchiája és térstruktúrája is meghatározzák. A népesség-koncentráció, a települések nagysága, térbeli elrendeződése számos tényező (pl. gazdasági, politikai, földrajzi stb.) együttes hatásának eredményeképpen alakul. Az adott települések népességszáma és azok időbeli változása – e potenciál bemutatására – a városhierarchiai kutatások egy csoportjában prioritást jelent, ami az egyszerű módszertani megközelítéssel (nagyságrendi differenciálás) is magyarázható. A Tokaj-hegyaljai városokban zajló demográfiai folyamatok részletes feltárása és állapotrajzának bemutatása nem célja jelen tanulmánynak, néhány összegző adatsor elemző értékelése azonban hangsúlyozottan fontos a településhierarchiai állapotok feltárásához.

Az 1848. évi törvények szerint a történelmi Magyarországon nagyvárosnak tekintették a 30 ezer fő feletti, míg középvárosnak a 12-30 ezer fő közötti és kisvárosnak a 12 ezer fő alatti népességszámmal rendelkező városi jogállású településeket. E kategorizálást elfogadva megállapítható, hogy az általunk vizsgált időponthoz kapcsolódóan a legrészletesebb információk az 1870. évi népszámlálás és az 1873-ban megjelent Helységnevtár adatai alapján ismertek, melyeket a korábbi (1850) és a későbbi népszámlálások adatai foglalnak közös kutatási keretbe (1. táblázat).

1. táblázat. A Tokaj-hegyaljai mezővárosok demográfiai mutatói (1850-1910)

Városok	Népességszám		Vált.	Népességszám		Vált.
	1850	1870	%	1880	1910	%
Abaújszántó	4029	4378	8,7	4279	4698	9,8
Bodrogkeresztúr	1377	1535	-18,0	1256	2092	<u>66,6</u>
Erdőbénye	2130	3050	43,2	2073	2413	16,4
Mád	3154	3779	19,8	3471	3750	8,0
Mezőzombor	1039*	1131	8,9	1158	2301	<u>98,7</u>
Olaszliszka	2017	2368	17,4	1886	2682	42,2
Sárospatak	4349**	5366**	23,4	5456	9427	<u>72,8</u>
Sátoraljaújhely	6526	9946	52,4	11264	19940	<u>77,0</u>
Szerencs	2129*	1819	-14,6	2370	6101	<u>157,4</u>
Tarcal	2370	2920	23,2	2937	3808	29,7
Tállya	3734	3997	7,0	3668	3650	-0,5
Tokaj	2886	5012	73,7	4479	5105	14,0
Tolcsva	2753	3201	16,3	2826	3112	10,1
Összesen	35325	48502	38,6	45881	69179	50,6
Magyarország	13191123	15417327	16,9	15642102	20886487	33,5

* Fényes E. (1851) adatai alapján

** Sáros-Kis-Patak mv. adatai nélkül

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerkesztette: Kókai S.

A fenti adatok alapján egyértelmű, hogy valamennyi Tokaj-hegyaljai város a kisvárosok közé tartozott, azonban igen jelentős az egyes városok közötti eltérés. A közel tízezer fős Sátoraljaújhely és az alig több mint ezeröttszáz fős

Bodrogkeresztúr népességszáma között több mint hatszoros különbség volt. A vizsgált városok demográfiai folyamatainak eredményeit leképező össznépségszám változás az országos átlaghoz képest kedvezőbb, ugyanakkor az 1870-80 közötti évtized rendkívül súlyos demográfiai hullámvölgyet takar. Súlyosabbat, mint az országos átlag, mert a Tokaj-hegylajai mezővárosok népességszáma – Sátoraljaújhely és Szerencs kivételével – erősen csökkent vagy legjobb esetben is csak stagnált (pl. Mezőzombor, Tarcal stb.).

A legsúlyosabb demográfiai helyzetbe Erdőbénye került, amely kismezőváros elvesztette népessége egyharmadát. E folyamatokat két közismert tény (1873. évi kolerajárvány, európai borkereskedelmi és eladási válság) is befolyásolta, s mindkét esetben a Tokaj-hegylajai régió települései halmozottan hátrányos helyzetbe kerültek. A kedvezőtlen európai gazdasági folyamatok (pl. 1873-tól kibontakozó gazdasági válság stb.) mindezt elmélyítették, s a városok népesség-koncentráció képessége lelassult, illetve megtorpant. Az 1850-1910 közötti hatvan év népességszám változási adatait elemezve megállapítható, hogy a Tokaj-hegylajai mezővárosok négy fejlődési típusba sorolhatók:

1. dinamikusan növekvő népességű város (Sátoraljaújhely)
2. dinamikusan növekvő népességű városok egy stagnálással, visszaeséssel (Szerencs, Sárospatak, Mezőzombor)
3. közepes népesség növekedésű városok 1870-ig, majd stagnálás, ill. lassú gyarapodás 1910-ig (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Tarcal, Tokaj, Tolcsva)
4. közepes népesség növekedésű város 1870-ig, majd csökkenő népességszám (Tállya)

A demográfiai folyamatok eredményeként az egykor legnépesebb Tokaj-hegylajai várost (Tállya) 1910-re öt mikrorégiós kisváros is megelőzte a rangsorban. A fenti adatok és tények is jelzik, hogy a népességre vonatkozóan – mint a legfőbb termelőerőre és a régió humán erőforrására – mélyebb elemzéseket szükséges alkalmazni, mert az egyszerű népességszám adatok elrejtik például az innovatívabb és a képzettebb társadalmi csoportokat, melyek súlya és szerepe különösen fontos a vizsgált időszakban (2-3. táblázat). Mindezeket figyelembe véve a továbbiakban a humán tőke belső állapotát jelző mutatók közül mindössze egy elemre, az izraelita lakosság számának változására helyezem a hangsúlyt, amely a régió sajátos helyzetét és a vizsgált időszak társadalmi értékrendjét is áttételesen visszatükrözi. Tokaj-Hegylaján 1840-ben a zsidó lakosság 90,4%-a Frisnyák professzor számításai szerint (*Frisnyák S. 1995*) a mezővárosokban koncentrált, ez később sem változott érdemben, sőt tovább koncentrált (1880=93,28%, 1910= 94,94%). 1870-ben Zemplén vármegye zsidó lakosságának harmada is a vizsgált 12 mezővárosban élt (2. táblázat). Az 1870. évi népszámlálás adatai alapján Sátoraljaújhely

népességének közel egyharmadát a zsidók alkották, amely érték arányaiban a századfordulóra mérséklődött, de igen jelentős maradt. A zsidóság dualizmus kori migrációja élénk és gyors reagálás volt Tokaj-Hegyalja gazdaságát alapvetően meghatározó szőlő- és borgazdaság válságára.

2. táblázat. Az izraelita lakosság számának változása a Tokaj-hegyaljai városokban

Városok	Népességszám (1870)			Népességszám (1910)		
	összesen	izraelita		összesen	izraelita	
	fő	fő	%	fő	fő	%
Abaujszántó	4378	1128	<u>25,77</u>	4698	893	<u>19,01</u>
<i>B.keresztúr</i>	1535	280	<u>18,24</u>	2092	404	<u>19,31</u>
Erdőbénye	3050	265	8,69	2413	267	11,07
Mád	3779	830	<u>21,96</u>	3750	729	<u>19,44</u>
Mezőzombor	1131	46	4,07	2301	40	1,74
<i>Olaszliszka</i>	2368	431	<u>18,20</u>	2682	386	14,39
Sárospatak	5366+993	740+45	12,34	9427	1033	10,96
Sátoraljaújhely	9946	3253	<u>32,71</u>	19940	5730	<u>28,74</u>
Szerencs	1819	250	13,74	6101	919	15,06
Tarcal	2920	280	9,59	3808	339	8,90
Tállya	3997	404	10,11	3650	282	7,73
Tokaj	5012	1004	<u>20,03</u>	5105	1119	<u>21,92</u>
Tolcsva	3201	916	<u>28,62</u>	3112	732	<u>23,52</u>
Összesen	49495	9872	19,95	69179	12873	18,61
Zemplén vm.	292771	30957	10,58	343194	33041	9,63

Forrás: Népszámlálás (1870, 1910) adatai alapján szerk. Kókai S.

A zsidóság Galícia közeli településterében különösen jelentős volt Tokaj-Hegyalja szerepe. Az izraeliták beáramlásának súlypontjai azt jelzik, hogy az innovatív, a kor modern vállalkozóit megtestesítő zsidók száma és aránya a Tokaj-hegyaljai mezővárosokban tartósan a Zemplén vármegyei átlag kétszeresét érte el (2. táblázat). A fejlettebb városi környezet vonzotta a zsidókat, korai megtelepedésükben különösen az arisztokrácia játszott jelentős szerepet. Mádon és Tállyán a magyar és – a Rákóczi-szabadságharc bukása után megadományozott – osztrák arisztokrácia tagjai kedvezően fogadták a zsidókat. Ezért már a 18. század közepén megjelentek az említett városokban, majd pedig a többi Tokaj-hegyaljai városban is.

A Hegyalján megtelepült zsidóság – kitűnő alkalmazkodóképességével – hamarosan beépült a szőlő- és borgazdasági komplexumba, s a 18. század végétől a borkereskedelmet monopolizálta (*Hógye I. 1986*), mindazok ellenére, hogy a zsidóság társadalmi-gazdasági integrálódását Zemplén vármegye 1790-1840 között 16 diszkriminatív intézkedéssel nehezítette és késleltette (*Frisnyák S.*

1995). Nemcsak a zsidó árendátorokat, akik különböző haszonvételeket (pl. regálék, mint kocsmá, vám, malom stb.) béreltek, hanem a kereskedelem és a gazdasági élet egyéb szereplőit is. E folyamat egybeesett a Kamara és más földesúri törekvésekkel, melyek elsődleges célja a haszon növelése volt. Tokaj-Hegyalja birtokviszonyai is kedveztek a zsidóságnak. A szőlő- és borgazdaság tevékenységi körébe tartozó foglalkozások mellett a pénz- és hiteltevékenység, a fuvarozás és egyéb tevékenységek is növelték a zsidók tökefelhalmozását. Közismert, hogy e vállalkozói réteg is differenciált volt, az uzsorásoktól a borhamisítókig át a modern vállalkozókig rajzolható meg pályáivük. Megítélésük eltérő lehet, az azonban vitathatatlan, hogy jelentős tényezőivé váltak a Tokaj-hegyaljai városok társadalmának, ami egyes foglalkozások (pl. orvos, ügyvéd stb.) felül reprezentáltságát is eredményezte (5. táblázat). A szabad vállalkozásért és kereskedelemért küzdő, a korlátok ellenére mindezeket gyakorló zsidóság dinamizálta Tokaj-Hegyalja válságos helyzetű szőlő- és borgazdaságát, s politikailag a reformnemesség érdekszövetségesevé vált (Frisnyák S. 1995, Oláh T. 2023, Hőgye I. 1986).

Mindezt elősegítette, hogy 1840-ben a XXIV. tc. egyéb kedvezmények (pl. városokban történő megalapítás engedélyezése stb.) mellett biztosította a zsidóság számára a tudományok és a mesterségek szabad művelését is. Az 1856-os királyi rendelet, amely a tanítóképzéssel foglalkozott, bennfoglalta a zsidó tanítóképzést is. Ekkor létesült a sátoraljaújhelyi zsidó iskola (jesiva), mely 1870-es évekig állott fenn. A zsidó személyek fokozatosan helyet kaptak a Tokaj-hegyaljai városok gazdasági testületeiben is, akik tevékenységükkel tiszteletet és megbecsülést vívtak ki e városok társadalmában.

A városok lakosságának egyötöd részét kitevő zsidók e városok társadalmát nemcsak színesebbé, gazdagabbá tették, hanem tevékenységük révén kiszolgálták a központi településeken is – és vonzáskörzetükben – ható polgári törekvéseket, mindenekelőtt a polgári ízlést. Jelenlétükkel egyfelől gyorsították, másfelől pedig illusztrálták a polgári átalakulást. A zsidóság nagyarányú szerepléséből áttételesen kitűnhet e kisvárosok polgárosultságának értéke és mértéke is. A 18. századi bérlőkből a 19. században gazdag, tőkeerős vállalkozók fejlődtek ki, akik meghatározó tényezővé váltak Tokaj-Hegyalja életében.

1.2 Az igazgatási szerepkörök, mint a központi funkciók mágnesei

A települések jogállása egy olyan állapot, amely jól tájékoztat arról, hogy a tényleges társadalmi-gazdasági pozíció és a hivatalos állami besorolás milyen mértékű átfedésben vagy eltérésben van egymással. Ennek megfelelően a jogállásban is lehet felülreprezentáltság és ennek fordítottja is. E tényre a Tokaj-hegyaljai városok 19. századi jogállásának változásaiban is találunk példákat.

Az 1863. évi Helységnévtár – amely nem terjedt ki Erdély, Horvát-Szlavónország és a Katonai Határőrvidék településeire – Tokaj-Hegyalja városait

két jogállási kategóriába sorolta (rendezett, tanáccsal ellátott mezőváros=RteM, ill. mezőváros=mv), leképezve azokat a változásokat és jogi hézagokat, amelyek az utolsó rendi országgyűlésen (1832-36) bekövetkeztek. A rendezett, tanáccsal ellátott mezővárosok – azaz szabadalmas mezővárosok – a települések azon csoportja volt 1836 és 1871 között a történelmi Magyarországon, amelyeket először az 1832/36-os országgyűlés különített el.

A rendezett, tanáccsal ellátott mezővárosokat királyi privilégiummal kiemelték (egyreszert ügyekben) a földesúri joghatóság alól, közvetlenül a vármegye joghatósága alá utalva ügyeik fellebbevitelét. Emellett saját tanácsuk igazgatása alatt álltak, amely elsőfokú bírói hatóságot gyakorolt kisebb polgári és csődperekben (1836. évi XVIII. tc. 17. paragrafus, 1836. évi XX. tc., 1848. évi XXII. tc.). Sajátos helyzetüket jelezte, hogy 1848-ban a városi tisztújításukat önállóan és nem a járási főszolgabíró ellenőrzése mellett végezték, s közvetlenül a vármegye felügyelte őket. Ez a privilégium a Bach-rendszerben szünetelt, de facto azonban az 1871. évi községi törvény hatálybalépéséig fennállt. Zemplén vármegyében csak a Tokaj-hegyaljai mezővárosok alakíthattak rendezett tanácsot (*4. táblázat*), e csoportba nyolc mezőváros tartozott (*Oláh T. 2009*), s kilencedikként Abaújból Szántó. Azonban nem minden Tokaj-hegyaljai mezőváros került ebbe a kategóriába, például Tolcsva 1837 után, valamint 1848-ban sikertelenül próbált rendezett, tanáccsal ellátott mezővárossá válni.

Nagyreszt kiváltságolt kamarai mezővárosok voltak, melyeknek a Rákóczi-szabadságharc bukása után rövidebb-hosszabb ideig (amíg az uralkodó el nem adományozta ezek egy részét) földesura de jure a király lett, kezelésük pedig de facto átment a Szepesi Kamara kezébe. Sáros-Nagy-Patak a földesúri terheinek megváltása után (1835) került ebbe a csoportba. A rendezett, tanáccsal ellátott mezőváros jogi kategóriaként is megjelenítette és kiemelte e városokat a mezővárosok széles csoportjából, megteremtve a szabadabb fejlődés lehetőségét. Nem szabad azonban ezt a jogi helyzetet sem túlmisztifikálni, mert az „irreális jövővízió” csapdájába kerülhetünk. A rendezett, tanáccsal ellátott mezőváros inkább a városkormányzás új lehetősége és típusa, amely a városi tanács megszólításában (*Bencsik J. 1997*) is testet öltött, mintsem a tényleges fejlettséget szimbolizáló kiváltság. Jelzi mindezt az is, hogy a történelmi Magyarországon 1863-ban – a Helységnevtár adatai szerint – 116 ilyen jogállású település volt, átmenetet képezve a szabad királyi városok és a földesúri joghatóság alatt maradt mezővárosok között.

A helyzet fonákságát jelzi, hogy a Tokaj-hegyaljai rendezett, tanáccsal ellátott mezővárosok privilegizált helyzete is megszűnt 1871-ben, s az újonnan felállított rendezett tanácsú mezővárosok (88+3db) – más tartalommal bíró – csoportjába már egyik sem tudott bekerülni. Az 1870. évi népszámlálás hivatalos adatai szerint ugyanis – melyeket részletesen az 1873. évi Helységnevtár jelenített meg – a történelmi Magyarországon 69 szabad királyi város, 29

kiváltságolt város, 88+3 rendezett tanácsú mezőváros és 769 mezőváros, azaz összesen 958 városi jogállású település volt. A városok 80,3%-a mezővárosi státusú volt, s valamennyi Tokaj-hegyaljai város is ezen utóbbi kategóriába került (4. táblázat). A rendezett tanácsú város – újabb tartalmi elemeket is megjelenítő – dualizmus kori ismert jogi keretei 1876-tól léptek életbe. E rendezett tanácsú városok közé 1902-től csak Sátoraljaújhely tudott bekerülni, amelynek értelmében a városi előjáróságot a város által fizetett: polgármester, a jegyző(k), a tiszti ügyész, a levéltáros és az esküdtek alkották.

4. táblázat. Tokaj-Hegyalja városainak igazgatási szerepkörei (1870)

Város	Nép.	Jogállás		járás közp.	járás bíróság	egyház-igazgatás	Adó hivatal
	1870	1863	1873	1870	1873	1867	1873
Abaújszántó	4378	RteM	mv.	1	1	görög. kat. esp. ker.	1
Bodrogkeresztúr	1535	RteM	mv.	-	-	plébánia	-
Mád	3779	RteM	mv.	-	-	plébánia	-
Olaszliszka	2368	RteM	mv.	-	-	plébánia	-
Sátoraljaújhely	9946	RteM	mv.	1+vm.	1 + törv.sz.	rk. alesperesi ker. + görög. kat. esp. ker.	1
Sárospatak	5366	RteM	mv.	-	-	ref. egyház ker.	-
Szerencs	1819	mv.	mv.	1	1	rk. esperesi ker.	1
Tállya	3997	RteM	mv.	-	-	plébánia	-
Tarcal	2920	RteM	mv.	-	-	plébánia	-
Tokaj	5012	RteM	mv.	1	1	gör.kat. esp. ker.	1

Forrás: Népszámlálás (1870) és Helységnévtár (1873) adatai alapján szerk. Kókai S.

A modern közigazgatás kiépítésével jelentősen megnőtt a megye- és járásszékhelyek súlya és szerepe, amelynek eredményeként a városok különböző intenzitású küzdelmet folytattak e funkciók megszerzéséért és birtoklásáért is. Amint a 4. táblázat adatai is jelzik: négy Tokaj-hegyaljai mezőváros lett járásszékhely, amelyek a járási bíróságok és adóhivatalok központjává is váltak, de többek között magukhoz vonzották az egyházigazgatás különböző hierarchiaszintű hivatalait is.

A közigazgatás és a központi funkciók közötti szoros korreláció egyik oka, hogy a dualizmus korának modernizáló államrendszere és a gazdasági intézmények hálózata az ország területének minél egyenletesebb lefedésére törekedett, és ehhez általában a városi hagyományokkal már rendelkező településeket használta fel. A koncentráció megindult és megszilárdult funkciókat eredményezett, mely újra pozícionálta Tokaj-Hegyalja mezővárosait is. Az ismert okok miatt Sárospatak nem tudott járásszékhellyé válni, s ez kedvezőtlenül befolyásolta – többek között – a városhierarchiai besorolását is (7. táblázat).

1.3 A szolgáltatások, mint a modern polgári társadalom és gazdaság fejlettségének szimbólumai

A funkcionális városhierarchia a modern város által nyújtott szolgáltatásokra (pl. kulturális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési funkció stb.) is helyezi a hangsúlyt, melynek mennyiségi és minőségi elemei egyaránt fontosak. A szolgáltatások sokszínűsége – ami igen fontos paramétere a városiasodási vizsgálatoknak is – mellett kiemelten fontos, hogy e szolgáltatások alá-fölé rendeltségi viszonyrendszer szerint is működnek (6. táblázat), amelyek segítségével a városhierarchiai vizsgálatok minőségi elemei is megerősíthetők. A városhierarchia ugyanis nem egyszerű számsorok összesített eredményei alapján alakít ki sorrendet a városok között, hanem mindezekon túllépve a városokban megtalálható szolgáltatások viszonyrendszereit is vizsgálva, komplex alá-fölé rendeltségi viszonyt és sorrendet alkot.

A vizsgált időszakra vonatkozóan a szolgáltatások szerepe megnőtt, mivel az egyre szorosabb szálakkal összefűződő magyarországi városrendszere alapozva, a modernizálódás új kommunikációs vonalakat és egyre bonyolultabb kapcsolatokat hívott életre. Azonban az 1859-től meginduló és dinamikus fejlődő vasúti közlekedés egyik következménye, hogy mindez Tokaj és Sátoraljaújhely esetében sem jelentett jelentős helyzeti energia többletet, ugyanis már ekkor is csak áteresztette a személy- és teherforgalmat, miként a többi hegyaljai mezőváros vasútállomásai is, anélkül, hogy ennek település- és gazdaságfejlesztő hatása érvényesülhetett volna. A megváltozott viszonyok között a városi funkciók ellátását egyre inkább a Tokaj-hegyaljai városok együttesen fedték le, s a funkciók egy része egymást kiegészítő komplementer kapcsolatrendszerben tűnik fel (pl. oktatási funkciók, országos vásártartási rend stb.).

A szőlő- és bortermelés marketing tevékenységgel kapcsolódott össze, s ez a két alapfunkció határozta meg a Tokaj-hegyaljai mezővárosok gazdasági helyzetét. A Tokaj-hegyaljai mezővárosok, mint piachelyek és piacközpontok az állandó kereskedelmi formák (pl. italkimérés, heti piac stb.) mellett évente 4-6 országos vásárt is rendeztek. A mikrokörzet energikus központjai – a legkedvezőbb helyzeti energiával rendelkező – Sátoraljaújhely és Tokaj a kereskedelmi-piacközponti szerepkörüket megosztották a többi hegyaljai mezővárossal, így igazán egyik sem fejlődött nagy vásársárossá. A régióban évente 46-52 országos vásárt szerveztek (5. táblázat). A vásári időpontok úgy alakultak-formálódtak, hogy a hegyaljai „városövezetben” szinte egész évben folyamatossá válhatott az árucseré, s a vásári tevékenység az interregionális kereskedelmi kapcsolatokban is igen fontos közvetítő szerepet játszott (*Frisnyák S. 1995*).

Az 1870. évi népszámlálás adatait lehetőséget biztosítanak arra is, hogy a vizsgált városok értelmiségi rétegét értékeljük, s a társadalom keretein belül

elhelyezzük (5. táblázat). Az adatokat elemezve megállapítható, hogy az értelmiségieket képviselő társadalmi rétegek vallásilag is megosztottak voltak, azaz a keresztények körében inkább a jogászok és ügyvédek, a zsidóság körében inkább a természettudomány képviselői (pl. orvosok, gyógyszerészek stb.) voltak többségben (*Népszámlálás 1870, Zemplén vármegyei adatai*).

5. táblázat. A központi funkciókhoz kapcsolódó szolgáltatások Tokaj-Hegyalja városaiban (1870)

Város	1870	orsz. vásár	Ügyvéd	Orvos-sebész	Gyógy-szertár	Oktatás		Posta-hiv.	Pénz-int.
						tanító	iskola		
Abaújszántó	4378	4	-	4	1	4	elemi	1	-
B.keresztúr	1535	4	-	2	-	9	elemi	1	-
Erdőbénye	3050	4	-	-	-	3	elemi	1	-
Mád	3779	4	1	2	1	12	jesiva	1	-
Mezőzombor	1131	4	-	-	-	3	elemi	-	-
Olaszliszka	2368	4	1	-	-	12	elemi	1	-
Sárospatak	5366*	4	11	4	1	48	ref. koll.	1	-
Sa.újhely	9946	6	45	9	2	45	főgimm. jesiva	1	1
Szerencs	1819	4	3	3	1	3	elemi	1	1
Tarcal	2920	4	-	1	2	6	vincellér (1873-)	1	-
Tállya	3997	4	3	2	2	6	elemi	1	-
Tokaj	5012	6	10	5	2	12	elemi	1	1
Tolcsva	3201	4	-	3	1	10	elemi	1	-
Összesen	48502	46	74	33	13	173	-	12	3
Zemplén vm.	292771	-	116	83	27	739	307 isk.	-	7

* *Sáros-Kis-Patak mv. adatai nélkül Forrás: Népszámlálás (1870) adatai alapján szerk. Kókai S.*

A Tokaj-hegylajai mezővárosokban megjelenő modern szolgáltatások képviselői csak vékony réteget alkottak az adott város társadalmának, s megjelenésük hosszú ideig szimbolikus jelentőséggel bírt. A fordulat a kiegyezés utáni évtizedben következett be, melynek eredményeként e modern szolgáltatások a társadalmi változások mélységének indikátorává is válhattak. A Tokaj-hegylajai mezővárosok kiemelt szerepét jelzi, hogy Zemplén vármegye modern szolgáltatásainak több mint fele e városokba összpontosult, s ez – az ügyvédek kivételével – nem a megyeszékhely viszonylag magas értékeinek köszönhető. Feltűnő az egészségügyi ellátásban és az oktatásban foglalkoztatottak magas aránya, miként az országos vásárok és a postahivatalok általánosan elterjedt tendenciája is. Fontos, hogy a pataki Református Kollégium és az újhelyi főgimnázium mellett két jesiva is működött Tokaj-Hegyalján, ill. 1873-ban Tállyán vincellérképző (6-10 tanulóval) is megkezdte működését.

1.4 A komplex városhierarchiai pozicionálás eredményei

A 19. század első és második felének társadalmi-gazdasági fejlődése markánsan különbözött egymástól, a külső és belső körülmények megváltozása, a településhálózat és annak kitüntetett csomópontjait jelentő Tokaj-hegyaljai mezővárosokra is jelentős hatást gyakorolt. Az eddigi alap kutatások, például az 1820-as évek végének állapotrajza (Bácskai V. - Nagy L. 1984) és az 1900-as évek elejének keresztmetszetei – „a századelő magyar településhierarchiája” (Beluszky P. 2016) – önmagukban is szemléletformáló és kiemelkedő elemzések, de csak korlátozott mértékben tették lehetővé a 19. századra vonatkozó városfejlődési folyamatok elemzését. Ennek oka, hogy a modern urbanizációs folyamat társadalmi kihívásai és a gazdaság tőkés átalakulásának kettős szorítása néhány év alatt is robbanásszerű változásokat igényelt és hozott. Ezért a korszakra vonatkozó településhierarchia kialakításakor – annak egyes hierarchizációt befolyásoló elemeinek figyelembe-vételét és súlyát – különösen alapos és körültekintő módon kellett meghatározni, törekedve az „időállóbb” és fontosabb központi funkciók számbavételére és megfelelő súlyozására. Az egyes funkciók alá-fölrendeltségét is szem előtt tartva (Kókai S. 2023).

A 19. századra vonatkozóan négy részben funkcionális, részben statisztikai városhierarchiai sorrend készült a történelmi Magyarországra vagy annak egy részére vonatkozóan (6. táblázat). Bácskai Vera (1984) véleménye szerint a kereskedelmi szerepkör Magyarországon más jellegű és jóval fontosabb tényezője volt a központok (piacközpontok) kialakulásának, mint a nyugat-európai országokban. A kisebb központok piacának jellegét és jelentőségét igen sokszor nem a város és a falu egymásra utaltsága határozta meg, hanem a település vidékén nagy tételekben keresett mezőgazdasági termékek bősége, a településeknek a főbb kereskedelmi utakhoz vagy fő kereskedelmi központokhoz, azaz a nagykereskedelemhez való kapcsolódása. A városok hierarchikus helyének és vonzáskörzetének (tiszta, megosztott) történelmi kutatásánál a kereskedelmi szerepkör került Bácskai Vera vizsgálatának középpontjába, az 1828. évi adatbázis alapján. Bácskai Vera 1828-ra vonatkozóan a piacközpontok és –körzetek kiterjedése és a központi funkciók mennyisége alapján hét Tokaj-hegyaljai mezővárost sorolt be az egész országra kiterjedő rendszerében (6. táblázat).

A legkedvezőbb helyzetbe Sátoraljaújhely került, másodrendű piacközpontként az országos rangsor 32. helyét foglalta el. Tállya, Tokaj, Bodrogkeresztúr és Tarcal olyan negyedrendű piacközpontok voltak, amelyek pozíciói a 87.-119. hely között változtak. E városok piaci (kereskedelmi) vonzáskörzete is ismert, mely szerint Sátoraljaújhely 80 ezer fő, Tállya 27 ezer fő, Tokaj 80 ezer fő, Bodrogkeresztúr 41 ezer fő és Tarcal 26 ezer fő számára volt vonzáskörzeti centrum (Bácskai V.-Nagy L. 1984). E viszonylag kis népességű hegyaljai mezővárosok saját népességük akár tizenötszörösét (pl. Tokaj) is

vonzották. Mindez kedvező hierarchikus besorolást eredményezett 1828-ra vonatkozóan. Sárospatak és Mád olyan piaci alközpontként kerültek meghatározásra, amelyeknek sem a helyezési sorszáma, sem a vonzásterületük kiterjedését nem adta meg Bácskai Vera (*Bácskai V.-Nagy L. 1984*).

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakának városfejlődéséről a legátfogóbb, legjelentősebb történeti elemzés Gyimesi Sándor munkája. Gyimesi vizsgálatának középpontjában az újkori város funkcióváltozásai álltak, azonban e szempontot sem az európai, sem a magyar városhálózat vizsgálatánál nem alkalmazta elég következetesen. Gyimesi Sándor mindössze 98 város hierarchikus besorolását adta meg 1828-ra vonatkozóan, szakított a városok jogi szemléletével, amennyiben vizsgálatába bevont minden meghatározott népességszám feletti, az iparosok számarányából, illetve az igazgatási és kulturális intézmények létéből feltételezhetően központi funkciót betöltő települést, jogállásukra való tekintet nélkül. A városi népességszám 1870. évi küszöbértékének visszavetítése a 19. század elejére megalapozatlannak tűnik, hiszen ez az érték nemcsak korszakonként, de a vizsgált korban vidékenként is igen eltérő volt. Mindez a városhierarchia meghatározásánál erős torzulásokat okozott. E szemlélet eredménye, hogy Sárospatak a 39. helyet foglalta el Gyimesi sorrendjében, s az ún. városi értékszáma 3,6 volt (*Gyimesi S. 1975*). Sárospatak megelőzte Sátoraljaújhelyt is (46. hely, a városi értékszáma 3,0). A többi Tokaj-hegyaljai mezőváros besorolására nem került sor.

6. táblázat. A komplex városhierarchiai pozicionálás eredményei (1828-1900)

Város	1870	1900	Hierarchia-szint, Sorrend (1828)	Sorrend (Gyimesi S.)	Sorrend 1870	Sorrend 1900
Sátoralja-újhely	9946	16712	II. Piacközpont (32.)	46.	56-58.	28.
Tállya	3997	3003	IV. Piacközpont (97.)	-	-	-
Sárospatak	5366	7911	Alközpont	39.	121-125.	180.
Tokaj	5012	5110	IV. Alközpont (103.)	-	208-225.	194.
Szerencs	1819	5272	-	-	236-262.	-
Abaújszántó	4378	4379	-	-	236-262.	-
Bodrog-keresztúr	1535	1896	IV. Alközpont (110.)	-	-	-
Mád	3779	3680	Alközpont	-	-	-
Tarcal	2920	3794	IV. Alközpont (119.)	-	-	-
Erdőbénye	3050	2370	-	-	-	-
Mezőzombor	1131	1886	-	-	-	-
Olaszliszka	2368	2570	-	-	-	-
Tolcsva	3201	3175	-	-	-	-
Összesen	48502	61758	7 kp.	2 kp.	5 kp.	3 kp.

Forrás: Bácskai V.-Nagy L. (1984), Kókai S. (2023), Beluszky P. (1990) alapján

Az általam végzett komplex funkcionális városhierarchiai országos rangsorban a Tokaj-hegyaljai mezővárosok közül csak öt került be és hierarchiai pozícióikat tekintve is hátrébb sorolódnak. Ennek magyarázatát az is adja, hogy minden esetben arról kellett dönteni, hogy a városhierarchiát meghatározó tényezők közül a feudális vagy a tőkés fejlődés során fontossá vált, illetve való elemeket vegyem-e számításba. Egy-egy példát megemlítve közismert, hogy a mezővárosi jogállás – és az ahhoz kapcsolódó jogok (pl. országos vásárok tartása, szabad bíróválasztás stb.) – a feudalizmus évszázadaiban kiemelt fontossággal bírtak, ugyanakkor a dualizmus első két évtizedében gyakorlatilag jelentéktelen hierarchizáló tényezővé zsugorodtak. A vizsgálatok eredményeként Sátoraljaújhely, Sárospatak és Tokaj központi funkciógazdagsága és ebből kifolyólag a viszonylag kedvező országos helyezései fontosak és iránymutatóak.

Sátoraljaújhely teljes értékű megyeszékhely, rendezett, tanácsal ellátott mezőváros, Zemplén vármegyében. Országosan az 56-58. helyet foglalta el a funkcionális településhierarchiai sorrendben. Szellemi-kulturális kisugárzását a kegyesrendi kollégiuma, a katolikus főgimnáziuma és a zsidó főtanodája (jesiva) erősítette. A vármegyeszékhelyből fakadó funkciói mellett takarékpénztár, postahivatal, és jelentős kereskedelmi központ volt, melynek országos vásárai borra és gabonára voltak a legjelentősebbek. Az ügyvédek és orvosok viszonylag magas száma is jelzi, hogy a jogi-igazgatási funkciók és az egészségügyi feladatok ellátása egyaránt fontos elemként jelent meg.

Sáros-Nagy-Patak funkcionális értelemben részleges középváros, az országos ranglistán a 121-125. legfontosabb város, funkcióinak súlyát tekintve. A középvárosok esetében 12 olyan tényezőt vizsgáltam meg, amelyek megléte vagy hiánya alapján eldönthető volt a középvárosi szintű központi szerepkör és részben területi hatása (Kókai S. 2023). A részleges értékű középvárosok általában 3-6 olyan központi funkcióval rendelkeztek, amelyek meghatározták hierarchikus besorolásukat. Sáros-Nagy-Patak esetében különösen az oktatási-kulturális (48 oktató, ill. pedagógus) és az egyházigazgatási funkciók, az ügyvédek magas száma és az egészségügyi funkciók voltak meghatározók. A vármegyén belüli igazgatási szerepe és az ehhez kapcsolódó funkciói hiányoztak, pénzügyintézettel még nem, de adóhivatallal rendelkezett.

Tokaj teljes értékű kisváros, az országos ranglistán a 208-225. helyen állt, több vizsgált várossal azonos súlyozott pontszámot elérve. Mindezekon túlmenően azt is hangsúlyozni kell, hogy a kisvárosok esetén már nincsenek nagy különbségek, ezért pontos hierarchikus helyük kijelölése is egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. Tokaj besorolását erősíti, hogy rendelkezett olyan megyeszékhelyi vagy regionális funkcióval, amely mikrorégióján túlmutató jelentőségű volt. Ez volt a sóhivatala és hat országos vására. Emellett egyházigazgatási szerepköre, az ügyvédek és orvosok száma és pénzügyintézete is erősítették központi funkcióit.

Szerencs és Abaújszántó teljes értékű kisvárosok, az országos ranglistán 496 település közül a 236-262. hely egyikét foglalják el. A központi funkcióikat tekintve a tradicionálisabb igazgatási, ill. egészségügyi-oktatási szerepkörük dominánsabbak, a modernizációs elemek (pl. bank, ipartársulat stb.) ekkor még kevésbé voltak jelen. A történelmi Magyarország kisvárosainak nagy száma (252 db) azt is mutatja, hogy e körben még domináns szerep jutott a feudális kor „felülről kapott” kiváltságainak. Csak a későbbi modern városfejlesztő energiák megragadása (Szerencs), ill. ezek elmulasztása (Abaújszántó) döntötte el helyüket a településhálózatban. Az azonban már a vizsgált időszakban is megfigyelhető volt, hogy a kiépülő polgári köz- és szakigazgatás centrum igénye és a csoportba tartozó települések fejlettsége nem állt összhangban egymással. E tekintetben a helyezés ténye önmagában az iránymutató és az országos hierarchikus-rangsorba történő bekerülésük az értékes.

A többi Tokaj-hegyaljai kisváros szintjén már csak néhány központi funkció maradt – és az is igen gyakran hiányos volt (pl. orvosok és ügyvédek pontos száma stb.) –, amelyek alapján nehéz besorolni és megmondani, hogy például Erdőbénye vagy Olaszliszka, illetve Mezőzombor vagy Sáros-Kis-Patak állt-e előrébb a rangsorban.

ÖSSZEZGÉS

A tanulmányban Tokaj-Hegyalja településállományának 19. századi átalakulására, különös tekintettel városainak hierarchiai helyére és térszerkezeti pozíciójára, illetve jelentőségének változására helyeztem a hangsúlyt. A településhálózat e kitüntetett elemeinek fejlődése, hierarchikus rendjük átstrukturálódása mellett feltáruultak a városokban zajló társadalmi-gazdasági folyamatok térbeni vonatkozásai, annak feltételei, okai és következményei is. E tanulmányban azon tények és lehetőségek bemutatására is koncentráltam, hogy a polgári átalakulás Tokaj-Hegyalja városainak 19. századi társadalmi-gazdasági fejlődésében is olyan új kihívásokat (pl. rendezett, tanácsal ellátott mezővárosok, örökváltság stb.) jelentett, amelyeket adaptálva a régió dinamikus fejlődése és átalakulása felgyorsulhatott volna. Az elrugaszkodás azonban nem sikerült, a gazdasági változások impulzusai nem tudták generálni a társadalom gyorsabb átstrukturálódását sem. Ezért a reformkor kezdetétől a kiegyezésig eltelt időszak – a feudális gazdaság és társadalom lebontása és a polgári átalakulás feltételeinek megteremtése – Tokaj-Hegyalján olyan elvesztegetett négy évtizedként jelenik meg, amelynek rendkívül súlyos következményei (pl. szőlő és borgazdaság stagnálása, periférizálódás, demográfiai erózió stb.) lettek. A mezőgazdaság lassú tőkés átalakulása – amely eltartott a 20. század elejéig – csak elmélyítette a strukturális problémákat. A külső és a belső tényezők és hatások egyaránt szerepet játszottak abban, hogy a régió társadalmi-gazdasági

modernizációja lelassult, s az országon belüli térszerkezeti helyzete is kedvezőtlenül változott.

A megújuláshoz a külső feltételek (pl. borértékesítési válság, kedvezőtlen vámpolitika stb.) és a belső lehetőségek (pl. alföldi olcsó tömegborok erősödő versenye, a szőlőterületek és a minőségi borkészítés csökkenése stb.) sem álltak rendelkezésre. Megállapítható, hogy a méltán nemzetközi hírnevű borvidékünk és városainak komplex funkcionális hierarchiai és térszerkezeti szerepe nem tükrözte az ország szőlő- és borkultúrájában betöltött jelentőségüket. A rendezett tanáccsal ellátott mezővárosi cím tartalma, a bordézsmá elhúzódó megváltása, az örökváltság limitált lehetősége, a polgári társadalmi szervezetek megjelenése ugyan fontos törekvések voltak, de nem jelentettek áttörést a kapitalizálódás lényegi elemeit tekintve. A strukturális válsággal küzdő régió kedvezőtlen folyamatait az 1885-től kirobbanó filoxéra-invázió tetőzte be, amely a régió 28 településének határában megtalálható szőlőültetvények 85-90%-át elpusztította (1885-től 1890-ig Tokaj-Hegyalja szőlőterülete 6900 hektárról 860 hektárra csökkent). A sikeres szőlőrekonstrukció új helyzetet és feltételeket teremtett, amelyek adaptálása a 20. század elején kezdődhetett meg és később teljessé vált ki.

IRODALOM

- BARSI J. (1874): Magyarország felső tanintézetei és középtanodái 1870-1872-ben. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények VII. évf. III. füzet. Bp. p. 261.
- BÁCSKAI V. - Nagy L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- BÁCSKAI V. (2000): Városfejlődés és városhálózat Magyarországon a 19. században. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. (szerk. Angi J. - Barta J.). Debrecen, Multiplex Média.
- BELUSZKY P. (1990): Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth József (szerk.): Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 92–133.
- BENCSIK J. (1997): Tokaj, a kiváltságolt kamarai mezőváros és Hegyalja, avagy Tokaj-Hegyalja. In: Veres L.-Vigy Gy. (szerk.) A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. Miskolc.
- FRISNYÁK S. (1993): Adalékok a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához a 16-19. sz. In: Földrajzi Közlemények 1993.1. sz.
- FRISNYÁK S. (1995): Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi Tanulmányok). Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. köt. Nyíregyháza, p. 285.
- GORTVAY GY. (1948): A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban. Bp. 1948.

- GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból kapitalizmusba való átmenet időszakában: funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra. Budapest, p. 189.
- HAJDÚ Z. (1977): A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzásterületeinek elhatárolása. *Studia Geographia* I. Debrecen, p. 107.
- HÖGYE I. (1986): A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében 1711-1848. In: *Árucseré és migráció* (szerk. Szabadfalvi J. és Viga Gy.), Miskolc, pp. 57-63.
- KATUS L. (1979): A településhálózat fejlődése. In: Kovács E. (szerk.): *Magyarország története. 6/2. köt. 1848-1890.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KELETI K. (1871): Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest. p. 510.
- KELETI K. (1876): *Magyarország szőlészeti statisztikája.* Budapest, p. 402.
- KÓKAI S. (1994): Az alföldi városok hierarchiarendszere és vonzáskörzetei a XIX. század közepén Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 20 p.
- KÓKAI S. (1996): A tokaj-hegyaljai mezővárosok fejlődése a XIX. században. In: *Tokaj és Hegyalja* 17. pp. 13-28.
- KÓKAI S. (1999): *Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén.* Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó, 181 p.
- KÓKAI S. (2002): Szerencs térszerkezeti helyének változása a XIX. század folyamán. In: Frisnyák S. -Gál A. (szerk.) *Szerencs és környéke.* Nyíregyháza-Szerencs, pp. 103-113.
- KÓKAI S. (2003): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig In: Frisnyák S.-Gál A. (szerk.) *Szerencs és a Zempléni-hegység.* Nyíregyháza, pp. 211-222.
- KÓKAI S. (2012): *Urbanisation Development Trends of Cities in the North-Eastern Part of the Carpathian Basin.* In: Csapó T.–Balogh A. (szerk.) *Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Past, Present and Future.* Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag. pp. 223-233.
- KÓKAI S. (2016): Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870). In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 4 /3-4. sz. pp. 54-74.
- KÓKAI S. (2020): A Felföld városhálózata és funkcionális differenciálódása (1870). In: Tamás E.- Kókai S. (szerk.) *Felföld: tájak, népek, tevékenységek: sárospataki konferenciasorozat II.* Sárospatak-Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. pp. 68-87.
- KÓKAI S. (2022): Városok, városodás és városiasodás a történelmi Magyarországon (1870). In: *Településföldrajzi Tanulmányok* 11/1-2. pp. 3-21.

- KÓKAI S. (2023/a): Magyarország városai a kiegyezés idején (Városodottság, városiasodás, városhierarchia, városhálózat) Nyíregyháza, MTA X. osztály Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 280 p.
- KÓKAI S. (2023/b): Az Északkeleti-Felföld városhálózata a kiegyezés idején. In: Történeti Földrajzi Közlemények. pp. 50-64.
- OLÁH T. (2023): A történelem nem csak a hősokról szól... Ordódy Kálmán sátoraljaújhelyi tevékenysége és a nemzetőrség megszervezésének kezdetei Zemplén vármegyében 1848 tavaszán. In: Levéltári Évkönyv. Új folyam. V. évf. szerk.: Kis József. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc, pp. 69–125.
- PÉTERVÁRI M. (2018): A járások kialakítása Magyarországon az 1870: XLII. tc. alapján. PhD-disszertáció. Szegedi Tudományegyetem. (Kézirat). p. 247.
- SZABÓ J. – TÖRÖK J. (szerk.) (1867): Tokaj-hegyaljai Album. Pest, p.185.
- VÖRÖS K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Somogy Megyei Levéltár pp. 189-203.

Felhasznált adattárak

- BALAJTHY I.-REVICZKY S.-ARANYOSI S.-PEŐCZ E. (1863): Magyarország Helynévtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, amint az 1863. év elején fennállott. Bp., 875 p.
- NAGY M. (szerk.) 1870: Magyarország képekben I–II. Heckenast G., Pest.
- SEBŐK L. (összeáll.) (2005): Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.
- TORMAY K. — NIEDERMANN GY. (1869): Orvosi statistika. Pest 1869, Rath, Holzhausen ny, Bécs. 39 p.
- A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.
- A Magyar Korona Országainak Helységnevtára. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Budapest. 1873. I–XII., 1539 p.
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet (1882)
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet (1882)
- Az egészségügyi ellátórendszer statisztikája, a kezdetektől a huszadik század közepéig. [szerk. Szvitecz Zsuzsanna], [összeállította: Györke Judit]. Budapest, KSH, 2004. - 361 p.
- Az orvosok és gyógyszerterek száma és aránya Magyarországon a területhez és lakossághoz. KTO. 1869. 5. 58-60.
- Hivatalos Statisztikai Közlemények Bp. 1872.
- Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870.-ben. KSH, Bp., 1984.

Magyarország tiszti névtára. 1863 Pest.

Vármegyék átnézeti térképe (1870), az 1870. évi népszámlálás szerinti (mezővárosokkal és központi funkciókkal), Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára • S 80 Térképek (18.-20. sz.), illetve Vízrajzi Intézet (18.-20. sz.).

Felhasznált térképek

Magyarország megyéinek (20 vármegye) átnézeti (részletes) térképe: Abauj és Zemplén, M. 1:144 000. Kőbe véste: Fleischer S.-Kaslinger J.-Knorr S.-Mátzék K. Buda 1870–1871. M. Kir. Kataszteri Int. Ny. M. Kir. Áll. Ny. 31 t. kül. nagyságban. Öh. 26,5 cm. Szín. Hr. árny. Jelm. Hadtörténelmi Int. és Múzeum • B IX a 532

A TOKAJ-HEGYALJAI VÁROSOK ÚN. „VÁROSI HÁNYADOSA”, MINT A VÁROSIASODÁS ÉRTÉKMÉRŐJE (1870)

KÓKAI SÁNDOR

THE MARKET TOWNS OF THE TOKAJ MOUNTAINS ARE SO- CALLED „URBAN QUOTIENT” AS A MEASURE OF URBANIZATION (1870)

The two most important urbanization components of the modern urbanization process are the quantitative and qualitative growth of cities. The qualitative growth of cities examines the elements of socio-economic changes that are more difficult to visualize, as a result of which researchers use both direct and indirect indicators to reveal internal processes and prepare status diagrams. Károly Keleti developed and applied the index system for evaluating the quality growth of the first cities in the area of historical Hungary, relying on the database of the 1870 census, on the basis of which he attributed great importance to the city's civilizational and cultural function. The so-called with the help of the „urban quotient”, I tried to reveal the economic and social foundations of the urban development in the Tokaj Mountains, and the different functions and development of the different groups of settlements that make up the urban network. The research showed that the urban quality of Sátoraljaújhely, Sárospatak and Tokaj exceeded the national urban average. For some factors (e.g. number of industrial and commercial employees, share of intellectuals, etc.) they were among the top 100 cities. The results of the research also provided an opportunity to assess the differences between the hill valley towns and, on this basis, to interpret their position among themselves and within the Zemplín county more realistically..

BEVEZETÉS

A modern urbanizáció folyamatának két legfontosabb urbanizáltsági összetevője a városodás és a városiasodás. A városodás és városiasodás fogalmakat a magyar szakirodalomban Erdei Ferenc honosította meg (Erdi F. 1937), s bár a mai napig nem tisztázott, hogy pontosan mit takarnak ezek a kifejezések, azt megállapíthatjuk, hogy az előbbi a mennyiségi gyarapodás statisztikai adatokkal is alátámasztott elemeire helyezi a hangsúlyt. A

városiasodás a társadalmi-gazdasági változások nehezebben megjeleníthető minőségi elemeit vizsgálja, melynek következménye, hogy a kutatók direkt és indirekt mutatókat is alkalmaznak a belső folyamatok feltárására és az állapotrajzok elkészítésére.

A történelmi Magyarország városhálózatára vonatkozóan az első városiasodási mutatórendszer Keleti Károly dolgozta ki és alkalmazta, az 1870. évi népszámlálás adatbázisára támaszkodva (Keleti K. 1871), melyek alapján igen nagy jelentőséget tulajdonított a városok civilizációs, kulturális funkciójának. E tényezők segítségével kísérelte meg feltárni a sajátos magyar városfejlődés társadalmi-gazdasági alapjait, s a városhálózatot alkotó települések különböző csoportjainak eltérő funkcióit és fejlettségét.

Keleti Károly véleménye szerint a városiasági elemeket kell figyelembe venni, s nem elég a városok népességszám szerinti rangsorát alkalmazni, s elvetette a városok differenciálásának hagyományos (jogállás szerinti) szemléletét is. Vizsgálata mindössze 130 városra terjedt ki, melyek között egyetlen Tokaj-hegylajai város sem volt. Tanulmányomban a Keleti Károly által kialakított ún. „városi hányados” egyes elemeit jelenítem meg, elhelyezve és értékelve a Tokaj-hegylajai mezővárosokat az országos rangsorokban.

1. A VÁROSIASODÁS MÉRŐSZÁMAI ÉS AZ ÚN. „VÁROSI HÁNYADOS” ALAPJÁN KIALAKÍTOTT RANGSOR

Keleti Károly az 1870. évi népszámlálás szervezője 10 ezer főnél kívánta meghúzni a városi lét alsó határát. Ekkor 90 település volt a történelmi Magyarországon melyek népességszáma e limit felett volt, Fiumével és Horvát-Szlavónország négy városával együtt. A vizsgált városok köre azért 130, mert népességszámtól függetlenül valamennyi szabad királyi és kiváltságolt várost is bevont elemzésébe. Ez a megoldás vitatható, s nem csak azért, mert egyetlen Tokaj-hegylajai város sem került be adatsorába. Kimaradt például Nyitra (7752 fő), Nagyszombat (9737 fő), Szombathely (9666 fő), Szerb-Nagyszentmiklós (9215 fő), Érsekújvár (9483 fő), Munkács (8602 fő), Máramarossziget (8833 fő) és még jónéhány városias település, amelyek népességszáma tízezer fő alatt maradt. Bekerült viszont a legkisebb népességszámú szabad királyi városként ismert Ruszt (1324 fő), illetve Libetbánya (1840 fő), Kismarton (2951 fő), Kisszeben (3078 fő) és Bakabánya (3207 fő) is, előkelő pozíciókat (67 és 105 hely között) elfoglalva.

Keleti Károly ún. „városi hányadosa” az alábbi hat/hét paraméterre épült:

1. a népességszám
2. az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottak aránya
3. műveltségi fok értéke
4. az értelmiségi keresetből élők aránya

5. a cselédszám aránya
6. a lakviszonyok, ami további két paraméterre bomlik:
  - a. emeletes házak aránya
  - b. egy szobára jutó lakosok száma

Keleti Károly 1873-ban megjelent könyvében a fenti mutatók fontosságát az alábbiak szerint tárja az olvasó elé:

„...Eddigi kutatásaim között a népesség hatféle olyan viszonyára akadtam, melyek, ha külön-külön vagy együtt nagyobb arányban vannak meg, mint valamely községben, azt jogosultabban teszik várossá, bármely eddig bírt jogczíménél fogva...(kiemelés: Kókai S.)” (Keleti K. 1873. 472. o.).

A módszer egyszerű, mert 130 várost alapul véve, elméletileg, ha minden mutatóban ugyanaz a város az első, akkor összesített értéke: $7 \times 1 = 7$ pont. Elméletileg a legrosszabb értékkel rendelkező város, ha mind a hét kategóriában az utolsó helyen áll, akkor $7 \times 130 = 910$ pont. A valóságban 113 pont (Pozsony) és 878 pont (Szék) között szóródtak az értékek. Értelemszerűen minél kisebb ez az összeg, annál előbb állt a város a sorrendben, tehát annál városiasabb.

Azonban a fenti városiasodottsági faktorok nem minden esetben jeleznek értékelhető különbséget az egyes városok között, s ezekre alapozva nem lehetett egy átfogó, vertikálisan tagolt, komplex városiassági rangsort megalkotni. Keleti Károly is érzekelte mindezt, s 1871-ben megjelent művében az általa vizsgált települések köréről így vallott: „...természetes, hogy a város jogczímét (értsd: szabad királyi és egyéb kiváltságos városok) viselő községek a kutatásba bevonandók még akkor is, ha lakosságuk a 2000 lelket sem üti meg; de szintoly természetes, hogy a puszta városi czímet, mely mezővárosainknál legio, nem lehetett annál kevésbé sem tekintetbe venni, miután még a 10.000-en felüli városoknál is akárhányat fogunk találni, melyben a többi tényezők közül egyik sincs meg kellő arányban, ahol tehát a puszta népszám amúgy is vajmi keveset nyom...”.

Anélkül, hogy e szemlélet és kutatómódszertan részletes elemzésébe és kritikai értékelésébe bele bonyolódnék, megemlítem, hogy a Keleti Károly által elemzett hatféle viszony egyértelműen hátrányosan érintette az alföldi nagy határú és nagy népességszámú városokat. A hat/hét mutató extrém anomáliáinak egyik jele, hogy Szeged például az ország második legnépesebb városaként csak a 88. helyre került rangsorban.

Mindezek ellenére Keleti Károly korabeli feldolgozásának néhány alapeleme jól hasznosítható, azonban az általa kiválasztott hat mutató (pl. értelmiségi keresetből élők, cselédszám, lakviszonyok, iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak száma stb.) alapján megalkotott komplex rangsorszám (az ún. városi hányados) a fenti kulcsfontosságú okok miatt is, a mutatók által kevésbé elfogadott differenciáló tényezővé vált. Többek között Keleti Károly elemzéséből kimaradtak Horvát-Szlávonország, valamint a

Katonai Határőrvidék városai, de problémák vannak a városiasodási mutatók súlyozásával is. Mindezek ellenére érdemes a vizsgálatokat a Tokaj-Hegyaljai mezővárosokra is elvégezni, s a továbbiakban részletesen elemezzük e hat/hét városiasodottsági faktort e városokra vonatkozóan.

1.1 A Tokaj-hegyaljai városok népességszáma

A 19. századi válságjelek és folyamatok ellenére a hegyaljai mezővárosok népességszáma 1870-ig erőteljesen emelkedett. A statisztikai adatok a népesség számbeli növekedése mellett a környező mikro és mezo tájakhoz képest nagyobb népsűrűséget is jeleznek (1. táblázat). A korábbi legnépesebb település Tállya, 1850-re a negyedik helyre szorult vissza, s a mikrorégió legnépesebb településévé Sátoraljaújhely vált, amely a táj legenergikusabb vásárvárosa és közigazgatási központja volt. A 19. század második felében a hegyaljai mezővárosok népességnövekedési dinamikája meghaladta az országos átlagot, azonban messze elmaradt a magyarországi városok átlagától (Kókai S. 2023/a).

1. táblázat. Tokaj-Hegyalja városainak népességszám változása (1784/87-1910)

Városok	Népességszám				
	1784/87	1850	1870	1880	1910
Abaújszántó	2364	4029	4378	4279	4698
Bodrogkeresztúr	1805	1377	1535	1256	2092
Erdőbénye	1783	2130	3050	2073	2413
Mád	3475	3154	3779	3471	3750
Mezőzombor	690	1039*	1131	1158	2301
Olaszliszka	1680	2017	2368	1886	2682
Sárospatak	3752**	4349**	5366**	5456	9427
Sátoraljaújhely	4023	6526	9946	11264	19940
Szerencs	1571	2129*	1819	2370	6101
Tarcal	2756	2370	2920	2937	3808
Tállya	4388	3734	3997	3668	3650
Tokaj	2942	2886	5012	4479	5105
Tolcsva	2210	2753	3201	2826	3112
Összesen	33439	35325	48502	45881	69179
Magyarország	9460000	13191123	15417327	15642102	20886487

* Fényes E. (1851) adatai alapján ** Sáros-Kis-Patak mv. adatai nélkül

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerkesztette: Kókai S.

A Tokaj-hegyaljai városok népességszáma tízezer fő alatt maradt 1870-ben, de 1910-ben is – Sátoraljaújhely kivételével –, ami jelzi, hogy kisvárosok voltak, s e tény alapján egyre inkább háttérbe szorultak a magyar településhálózat nagyságrendi csoportjában. A népességszám tehát nem válhatott fontos differenciáló tényezővé a városiassági ismérvek között.

1.2 Az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottak aránya

A szőlő- és bortermelés bázisán fejlődő hegyaljai mezővárosok a korabeli céhes ipar telephelyei is voltak. A tőkés gazdaság kibontakozási szakaszában Tokaj-Hegyalja ipari struktúrája alapvetően nem változott meg. Az 1870. évi népszámlálás Zemplén vármegyei adatai szerint a hegyaljai mezővárosok népességének 6,95%-a az iparban, 1,55%-a a kereskedelemben, 1,48%-a az értelmiségi munkakörökben volt foglalkoztatott. Valamennyi érték két-háromszorosan haladta meg a Zemplén vármegyei átlagot. Az értékeket összehasonlíthatjuk Keleti Károly országos adataival (ipari foglalkoztatott 646 964 fő = 4,2%, kereskedelmi foglalkoztatott 133 582 fő = 0,86%) és az általa vizsgált 130 városra vonatkozó adatsorokkal.

Az ipari keresők a lakosság szükségleteit kielégítő kézműiparon és a szőlő- és borgazdaság speciális eszközigényein túlmenően a tágabb fogyasztópiacra épülő bányászat, kőfaragás, malomkő-készítés és a faipari termékek előállítására is szakosodtak. Az egyes települések között a hasonlóság mellett az ipari tevékenység megoszlása is kialakult. A hegyaljai mezővárosokban dolgozott a vármegye ipari foglalkoztatottjainak közel negyven százaléka (2. táblázat).

2. táblázat. A Tokaj-hegyaljai mezővárosok ipari és terciér ágazati keresőinek megoszlása (1870)

Város	1870	ipari foglalkoztatott		kereskedelmi		értelmiségi		cseléd	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
		Abaújszántó	4378	na.	-	na.	-	na.	-
Bodrogkeresztúr	1535	99	6,45	31	<u>2,02</u>	19	1,24	135	8,79
Erdőbénye	3050	95	3,11	18	<u>0,59</u>	8	0,26	267	8,75
Mád	3779	172	4,55	50	<u>1,32</u>	25	0,66	221	5,85
Mezőzombor	1131	8	0,71	3	<u>0,27</u>	8	0,71	60	5,31
Olaszliszka	2368	83	3,51	16	<u>0,68</u>	23	0,97	53	2,24
Sáros-Nagy-Patak	5366	449	<u>8,37</u>	61	<u>1,14</u>	109	<u>2,03</u>	686	<u>12,78</u>
Sáros-Kis-Patak	993	29	2,92	2	<u>0,20</u>	3	0,30	37	3,73
Sátoraljaújhely	9946	1431	<u>14,39</u>	320	<u>3,22</u>	364	<u>3,66</u>	1340	<u>13,47</u>
Szerencs	1819	51	2,80	40	<u>2,20</u>	22	1,21	115	6,32
Tarcal	2920	89	3,05	22	<u>0,75</u>	16	0,55	220	7,53
Tállya	3997	281	<u>7,03</u>	44	<u>1,10</u>	26	0,65	842	<u>21,07</u>
Tokaj	5012	420	<u>8,38</u>	115	<u>2,29</u>	72	<u>1,44</u>	549	<u>10,95</u>
Tolcsva	3201	235	<u>7,34</u>	51	<u>1,59</u>	25	0,78	264	8,25
Összesen	49495	3442	6,95	765	1,55	735	1,48	4769	9,64
Zemplén vm.	292771	8724	2,98	2171	0,74	2106	0,72	20089	6,86

Forrás: Népszámlálás (1870) adatai alapján szerk. Kókai S.

A települési szintű differenciák alapján öt településen a vizsgált mezővárosi átlag felett volt az ipari és kereskedelmi foglalkoztatottak száma, különösen Sátoraljaújhely emelkedett ki, a mezővárosi átlag több mint kétszeres értékével, de Tokaj, Sárospatak, Tolcsva és Tállya értékei is meghaladták a vizsgált mezővárosok átlagát. Szerencs és Sáros-Kis-Patak értékei viszont a vármegyei átlag alatt maradtak, különösen Mezőzombor alacsony értékei (8 fő ipari és 3 fő kereskedelmi foglalkoztatott) meglepőek.

Összehasonlításként megemlítem, hogy Keleti Károly 130 városra kiterjedő rangsorolásában a legmagasabb értékek: 1. Nagyszeben (35,49%), 2. Temesvár (33,65%), 3. Kassa (32,35%), míg a legalacsonyabbak: 128. Karcag (2,48%), 129. Kolozs (1,21%), 130. Szék (0,11%) városokat jellemezték.

Sátoraljaújhely értéke (17,61%) alapján – a vizsgált 130 városból – a 45. helyet foglalta volna el, azonos szinten például Tordával (17,62%), Déssal (17,58%), megelőzve például Székesfehérvárt (17,28%), Eperjest (17,11%), Bártfát (14,85%), Újvidéket (14,31%) és Szatmárnémetit (14,89%) is.

Tokaj (10,67%) és Sáros-Nagy-Patak (9,51%) értékei a 70., illetve a 82. helyre lettek volna elegendőek. Tokajhoz közeli értékekkel rendelkezett például Korpona (10,74%), Szokolca (10,77%), Zombor (10,08%), Nagykőrös (10,27%). Sáros-Nagy-Patak értékei például közel azonosak voltak Szeged (9,50%), Kecskemét (9,58%), Újbánya (9,63%) adataival, de olyan városokat is megelőzött, mint például Gyula (8,43%), Jászberény (7,08%), Makó (6,51%), Szentes (7,03%), Cegléd (7,31%), Selmec- és Bélabánya (6,73%), ill. Körömbánya (7,66%).

1.3 A műveltségi fok, azaz az írni-olvasni tudók aránya

Az vitathatatlan, hogy a műveltségi állapot igen fontos állapotjelző indikátor, s Keleti Károly jelentős szerepet tulajdonított vizsgálataiban e faktornak, amint írta: „...e tekintetben csak annyit szükséges megjegyezni, hogy legfeljebb is oly népeiséget fogadhatnánk el városi elemnek, melynek legalább fele tud olvasni-írni...” (Keleti K. 1871. 411. old). „... szétválasztva egyszer a megyei és a városi lakosságot műveltség tekintetében, a városok sokkal előnyösebb helyzete e tekintetben azonnal kitűnik, s még inkább kiemelkedik, ha a két rendbeli népesség emez átlagszámait is egymás mellé helyeztetnek, megjegyeztetvén mindazonáltal és ismételten, hogy az itt ilyenül kitüntetett népesség korántsem tekinthető kizárólag, legfeljebb kiválóan városi lakosságnak...” (Keleti K. 1873. 413. o.).

E magyarázkodás egyik oka, hogy a Keleti Károly által vizsgált városok 36,6%-ban (48 db) – valószínűleg a többi általa nem vizsgált városok nagyrésztében sem – nem teljesült az az alap kritérium, hogy a népesség több mint fele tudjon olvasni és írni-olvasni. Így volt ez a Tokaj-hegylajai mezővárosok esetében is, ugyan lakóinak írni-olvasni tudása kétszeresen haladta meg a

Zemplén vármegyei átlagot, de egyetlen egyben sem érte el a Keleti Károly által óhajtott 50%-os értéket (3. táblázat). Az adatokat azonban az adott időben és környezetben kell értékelni, mert közismert az a tény, hogy 1870-ben Magyarország lakosságának 68,7%-a nem tudott sem írni-olvasni, sem csak olvasni. Az analfabéták aránya még 1910-ben is a lakosság 31,3%-át tette ki.

Az ún. műveltségi állapottal egyéb gondok is akadtak, s Keleti Károly könyvében – nem is annyira rejtve – elismeri, hogy a népszámlálási adatok nem lehetnek relevánsak, mert: „... Noha a határőrvidék jobb iskolái és sokkal rendesebb iskolalátogatása általánosan ismeretes, mint azt a katonai községek százaléka ki is tüntetik: Belovár (99,48%) és Fehértemplom (97,05%), s talán Zimony városoknál az olvasni-írni nem tudók feltűnően csekély száma (0,52%, ill. 2,95%) mégis hibás fölvételen látszik alapulni, mely azonban utólag helyreigazítható többé nem volt...”

Összehasonlításként megemlítem, hogy Keleti Károly 130 városra kiterjedő rangsorolásában – a Határőrvidéki városokat nem vette figyelembe – a legmagasabb műveltségi értékek: 1. Kunszentmárton (91,28%), 2. Kőszeg (84,92%), 3. Túrkeve (84,80%), míg a legalacsonyabbak: 128. Kolozs (18,55%), 129. Bereck (15,83%), 130. Szék (14,55%) városokat jellemezték. Amennyiben e keretek közé helyezük a Tokaj-hegyaljai mezővárosokat, akkor Sáros-Nagy-Patak értéke (45,6%) alapján – a vizsgált 130 városból – a 94. helyet foglalta volna el, azonos szinten például Vízaknával (45,3%), Szászvárossal (45,76%), Gyulafehérvárral (45,07%), Nagybányával (45,28%), Egerrel (45,11%). Megelőzve az alföldi nagy határú, jelentős tanyasi lakossággal rendelkező városok egy jelentős csoportját (pl. Szeged /37,70%/, Zenta /35,19%/, Zombor /27,47%/, Kiskunfélegyháza /25,10%/, Szabadka /21,55%/ stb.).

Sátoraljaújhely (39,6%), Erdőbénye (39,0%) lakosságának írni-olvasni tudása is magasán az országos és a Zemplén vármegyei átlag felett volt, megközelítve a negyven százalékos értéket. Ezzel az aránnyal többek között olyan városokat előztek meg, mint például Versec (35,28%), Zenta (35,19%), Nagybecskerek (35,99%), Lugos (34,70%), Dés (38,01%).

A fenti értékek fontosak, de csak viszonylagos összehasonlításokra adnak lehetőséget. Ennek oka az, hogy nem rendelkezünk valamennyi Kárpát-medencei település lakóinak ún. műveltségi fokának az értékeivel. Ez azért is fontos, mert 10 évvel később az 1880. évi népszámlálás adatai rendelkezésünkre áll. Ekkor az ún. „műveltségi fok”, azaz az írni-olvasni tudás értékeit tekintve a Top 25 település között egyetlen várost (6. Locsmánd mezőváros: 82,37%, Sopron vármegye) lehetett találni a történelmi Magyarországon (Kókai S. 2023/a). Az 1870-1880 közötti töretlen fejlődést a 3. táblázat adatai a Tokaj-hegyaljai mezővárosok esetén is jelzik, a legmagasabb értéket Erdőbényén (58,2%) regisztrálták, amely meghaladta a Zemplén vármegyei átlag érték kétszeresét.

3. táblázat. A Tokaj-Hegyaljai mezővárosok lakosságának ún. műveltségi foka (1870 és 1880)

Városok	Nép.	ír és olvas			csak olvas	nem ír és nem olvas	Nép.	ír és olvas	
	1870					1880			
	fő	fő	%	fő	fő	fő	fő	%	
Abaújszántó	4378	na.	na.	na.	na.	4279	2055	<u>48,0</u>	
B.keresztúr	1535	363	23,6	103	1069	1256	526	41,9	
Erdőbénye	3050	1190	<u>39,0</u>	-	1860	2073	1206	<u>58,2</u>	
Mád	3779	1184	31,3	349	2246	3471	1405	40,5	
Mezőzombor	1131	297	26,3	218	616	1158	458	39,6	
Olaszliszka	2368	678	28,6	248	1442	1886	686	36,4	
Sáros-Nagy-Patak	5366	2445	<u>45,6</u>	335	2586	4214	2042	<u>48,5</u>	
Sáros-Kis-Patak	993	189	19,0	131	673	1242	342	27,5	
Sátoraljaújhely	9946	3939	<u>39,6</u>	285	5722	11264	4900	43,5	
Szerencs	1819	602	33,1	145	1072	2370	884	37,3	
Tarcal	2920	846	29,0	115	1959	2937	1407	47,9	
Tállya	3997	1437	<u>36,0</u>	399	2161	3668	1620	44,2	
Tokaj	5012	1767	35,3	312	2933	4479	1981	44,2	
Tolcsva	3201	1059	33,1	250	1892	2826	1252	44,3	
Összesen	45117*	15996*	<u>35,5</u>	2890*	26231*	45881	20764	<u>45,3</u>	
Zemplén vm.	292.771	48.990	16,7	42.499	201.282	275175	76528	27,8	

* Abaújszántó adatai nélkül. Forrás: Az 1870 és 1880-as népszámlálások adatai alapján szerk. Kókai S.

1.4 Az értelmiségi keresetből élők aránya

A műveltségi viszonyokkal szorosan összefügg az értelmiségi keresetből élők arányának kérdésköre. Azt ismerjük, hogy mind a 1857-es birodalmi népszámlálás, mind az 1870 elején végrehajtott népszámlálás felvételi módszerei alkalmatlanok, nemcsak az értelmiség foglalkozások szerkezeti módosulásának, de tulajdonképpen a számszerű változásának regisztrálására is. Az 1870. évi népszámlálás 110 361 főt sorolt az értelmiségi foglalkoztatottak közé a történelmi Magyarországon (4. táblázat).

4. táblázat. Az értelmiségi keresetűek számának változása (1840, 1857, 1870)

Értelmiségi keresetűek	1840	1857	1870	1870 (1840=100%)
	fő			%
Pap, lelkész	20 686	19 606	19 858	96,0
Közhivatalnok	16 000	52 789	35 540	222,1
Pedagógus	10 000		27 221	272,2
Gazdatiszt	10 000	4 958	16 063	160,6
Ügyvéd	4 800	3 345	4 884	101,7
Orvos, gyógyszerész	3 000	7 267 ^a	5 295 ^c	167,5
Kulturális értelmiség	1 000	12 57 ^b	1 500 ^d	150,0
Összesen	kb. 66 000	100 536	110 361	167,2

a), ápolók és bábák is; b), magánoktatók, táncoktatók, nevelőnő stb. is; c), orvos 2 807 fő, sebész 1 951 fő, gyógyszerész 1 437 fő; d), a kulturális értelmiség 1870-es népszámlálás „író” és „művész” kategóriában közölt létszáma (12 018 fő) teljesen irreális. A „művész” kategóriába sorolták ugyanis a cigányzenészeket és vásári mutatványosokat is. A hivatásos írók, újságírók száma 715 fő, kb. ennyinek tekintve a tényleges képző-, zene- és színművészek számát is, ezért vettem a kulturális értelmiség körülbelüli létszámát 1500-nak, melyet a későbbi népszámlálások adatai is alátámasztanak.

Forrás: Mazsu J. (1980) adatai alapján saját szerkesztés

A Zemplén vármegyei és a Tokaj-hegylajai városok értelmiségi keresetből élő lakossági értékei alapján megállapítható, hogy Sátoraljaújhely, Sáros-Nagy-Patak és Tokaj magasán az országos és a vármegyei átlag feletti értékekkel rendelkezett (2. táblázat). Sátoraljaújhely (3,66%) a Keleti Károly féle rangsorban a 49-51. helyet foglalhatta volna el, Gyöngyössel (3,66%) és Jászberénnyel (3,66%) együtt, alig lemaradva például Bajától (3,69%), Fogarastól (5,78%), Váctól (3,96%), megelőzve például Szegedet (2,99%), Kecskemétet (2,76%), Brassót (3,04%), vagy Lugost (2,69%) és Bátfát (2,91%).

Joggal merül fel a kérdés: A műveltségi viszonyok és az értelmiségi keresetből élők helyett egyéb mutató(k) alkalmazása (pl. városok évi jövedelmi viszonyai, városok képviselőinek száma az országgyűlésben stb.) esetén korrigálhatóak-e Keleti Károly vizsgálatának eredményei? A válasz: Igen is meg nem is! Tény, hogy Keleti Károly más mutatókat is felhasználhatott volna, azonban a kitzűzött célja a városiasodás foka közötti differenciák bemutatása volt, amit részben elért, de csak az általa szubjektíven kiválasztott városokra vonatkozóan.

1.5 A cselédszám aránya

A történelmi Magyarország lakóinak társadalmi csoportjait vizsgálva megállapítható, hogy a cselédek rendkívül heterogén csoportot alkottak. A külső (gazdasági) cselédek (uradalmi, gazda) és a belső (házi) cselédek munkaviszonyában archaikus, prekapitalista elemek és a bérmunka jellemzői egyaránt keveredtek. Ezek az 1856. évi ún. cselédpátensben és az 1876. évi XIII. tc. (az első magyar cselédtörvény) sorai között is olvashatóak. Az 1876. évi XIII. tc. az egyetlen törvény a dualizmus idején, amely a házi (belső) cselédek jogviszonyait szabályozta. A házi cselédek elszegődése általában három (később hat) hónapra szólt, s az 1876. évi törvény előírta az írásbeli szerződés bevezetését.

Keleti Károly a városi háztartásokhoz is köthető házi cselédek számában látta a városok differenciálásának egyik elemét, amely áttételesen a jólét egyik fontos mutatója is lehetett. A statisztikai adatokban azonban nem különülnek el pontosan a cselédség különböző csoportjai, így értelemszerűen az összevont adatok – különösen az agrár dominanciájú településeken – a külső cselédek túlsúlyával rendelkeztek. Nem véletlen, hogy Keleti Károly rangsorában a legmagasabb értékeket az alföldi és erdélyi városok mutatják: 1. Nagykanizsa (34,76%), 2. Kunszentmárton (32,54%), 3. Oláhfalu (31,95%), 4. Békéscsaba (31,81%), 5. Hátszeg (31,45%). Ugyanakkor például Gyulán 0,23% volt a cselédek aránya, ami elképzelhetetlen. Ezért az adatok fokozott körültekintést igényelnek és csak tájékoztató jellegűek, egyrészt nincs teljes országos rangsorunk, másrészt gondot okoznak a népszámlálás egyéb bizonytalanságai is (pl. Csanád vármegye lakóinak 27%-át, Krassó vármegye lakóinak 20%-át cselédként írták össze, ami rendkívül magas érték). Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a történelmi Magyarországon 1 143 075 fő (az összlakosság 7,41%-a) cseléd foglalkozásút írtak össze, melyből Zemplén vármegyében 20 686 fő (az összlakosság 6,86%-a) élt. A Tokaj-hegyaljai mezővárosokban az össznépeség közel tíz százalékát (9,64%) a cselédség alkotta (2. táblázat).

A Zemplén vármegyei átlag alig tér el az országos aránytól, a Tokaj-hegyaljai mezővárosok átlaga azonban negyven százalékkal magasabb. Sajnos a népszámlálás Zemplén vármegyei kötetéből sem bizonyítható, hogy a negyven százalékos pozitív eltérés a hegyaljai mezővárosok lakosságának jólétét igazolná, sőt a tágabb kitekintés inkább megcáfolni látszik mindezt. A legmagasabb értéket Tállyán (21,07%) regisztrálták, de az átlag feletti értékkel rendelkezett Sátoraljaújhely (13,47%), Sáros-Nagy-Patak (12,78%) és Tokaj (10,95%) is. Tállya a Keleti Károly féle rangsorban a 23., míg Sátoraljaújhely a 47., Sáros-Nagy-Patak a 51. és Tokaj a 60. helyet foglalhatta volna el. E kedvező helyezési rangsorok is jelzik, hogy a cselédszámban – Keleti Károly minden igyekezete ellenére – nem a modern értelemben vett városiasság tükröződik vissza.

1.6 Az épített környezet állapota, mint a városiasodás szimbóluma

A lakviszonyok tekintetében kiemelendő, hogy a magyar mezővárosok általában földszintes települések, de a hegyvidéki szőlő- és bortermező oppidumokban viszonylag jelentős volt az emeletes házak aránya is. A településkép, a telkek beépítése és használata napjainkig őrzi és kifejezi a szőlő- és bortermező determináló jellegét. A lakóházak látszólag földszintesek, de a felszín alatt prэшházzal (borházzal) és még mélyebben borpincével egészülnek ki. A hegyaljai szőlősgazdák élet- és munkaterei valójában háromszintes építmények, amelyek a lakás, a szőlőfeldolgozás és a bortárolás funkcióit egyesítették. A szőlőnagybirtokos és bormagykereskedő családok is ilyen ún. mélypincés-prэшházas lakóházakat építettek. Ez is magyarázza az emeletes épületek alacsony értékeit. A Tokaj-hegyaljai mezővárosokban az 1870. évi népszámlálási adatok szerint is a földszintes lakó- és gazdasági épületek a jellemzőek.

Az emeletes házak a teljes épületállománynak 1,3%-át tették ki 1870-ben (5. táblázat), mert a lakóházak között szép számmal olyanok is előfordultak, amelyek homlokzati részét kétszintesre építették, hogy a lakótér alatt üzletet, borkimérőhelyet, raktárt vagy műhelyt működtessenek. Ezek a városközpontokban és a főutcákon sűrűsödtek. A belterületek gazdasági jelentőségét növelték a pincék és a pincenegyedek, illetve a malmok és borpalackozók, valamint azok az ipari műhelyek, amelyek a szőlő- és bortermező háttérágazatát képezték. Mindez azonban, miként az egy szobára jutó lakosok száma is, alkalmatlan a városiasodás különbségeinek megállapítására. Az emeletes lakóházak száma ugyanis – Sátoraljaújhely, Sárospatak és Tokaj kivételével – tíz alatt maradt az egyes mezővárosokban.

Érdemben nem lehet olyan kimutatást készíteni, amely az egy szobára jutó lakosok számát tekintve jelentősen differenciálná a Tokaj-hegyaljai mezővárosokat. Ez az országos összehasonlítások és rangsor egyik neurálgikus pontja. A mezővárosok egyéb differenciáltságot jelentő arculati sajátosságokkal alig rendelkeztek, pontosabban ezekről (pl. kövezett utak hossza, vízvezeték hálózat kiépítettsége, csatornázottság stb.) adatokkal még helytörténeti szinten is csak ritkán találkozunk, e korra vonatkozóan. E tényen az sem változtat, hogy egy-két városban, a lakosság városrészek szerint elkülönült. Jó példa erre Tokaj és Sátoraljaújhely, ahol azonban a piac és a kereskedő-negyed környékén településtömbökben élő zsidó lakosság élet- és munkakörülményei sem tértek el az átlagostól. A többi mezőváros esetében a zsidók is szórványosan települtek, ahol a kereskedőházak és a szakrális épületek is a centrumban helyezkedtek el, s olykor napjainkig jellegadó objektumok maradtak (pl. Mád, Tarcal, Tokaj stb.).

Az épületek általában riolittufából készültek, s a portákat is sok helyen kőkerítések övezték. Mindezek eredményeként Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a lakóházak átlagosan hatvan százaléka kő és téglafalazatból állt – ez a

vármegyei átlag kétszerese – az 1910. évi felmérés idején (5. táblázat). Néhány mezőváros esetén (pl. Abaújszántó, Mád, Tállya stb.) a kő és téglafalazatú lakóházak aránya 80-90%-ot ért el (4. táblázat). E tekintetben sajnos az 1870. évre vonatkozóan nem rendelkezünk regionális és országos összehasonlító adatsorokkal sem.

5. táblázat. Az épített környezet néhány jellemzője Tokaj-Hegyalja városaiban (1870 és 1910)

Városok	Nép.	Lakóházak							Pincék
		száma	fszt.	1.	2.	száma	tégla, kő	cserép, bádóg	száma
				emelet			falazat	tetőzet	
	1870	1870			1910			1870	
Abaújszántó	4378	659	659	-	-	739	625	384	158
B.keresztúr	1535	318	318	-	-	293	219	85	136
Erdőbénye	3050	543	540	3	-	491	356	158	226
Mád	3779	618	616	2	-	647	620	138	187
Mezőzombor	1131	203	202	1	-	348	137	52	75
Olaszliszka	2368	469	469	-	-	489	88	133	162
Sáros-Nagy-Patak	5366	640	615	23	2	1224	403	309	242
Sáros-Kis-Patak	993	200	200	-	-				
Sátoraljaújhegy	9946	1018	983	46	2	1868	1369	502	337
Szerencs	1819	266	262	4	-	696	581	296	60
Tarcal	2920	579	579	-	-	689	139	133	187
Tállya	3997	625	621	4	-	615	533	132	235
Tokaj	5012	728	709	19	-	730	307	217	182
Tolcsva	3201	573	573	-	-	547	235	102	94
Összesen	49495	7439	7346	102	4	9376	5612	2641	2281
Összesen (%)	-	100,0	98,7	1,3	-	100,0	59,9	28,2	100,0
Zemplén vm.	292771	43219	43056	157	6	58836	17536	9116	na.
Zemplén vm (%)	-	100,0	99,6	0,4	-	100,0	29,8	15,5	-

Forrás: Az 1870 és 1910-as népszámlálások adatai alapján szerk. Kókai S.

További probléma, hogy az 1870. évi népszámlálás idején a lakóhelyek elnevezés alatt a lakásokat és lakás céljaira szolgáló egyéb építményeket (így pl. Tokaj-Hegyalján „pinceházak”) elkülönülten írták össze, ezért a lakóházak száma a hegyaljai mezővárosok egy részében (pl. Tállya, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye stb.) 1870-ben magasabb volt, mint 1910-ben.

A Tokaj-hegyaljai mezővárosok településképeinek jellegzetes elemei a borpincék (5. táblázat). A Hegyalján a présházak és pincék nem a szőlőskertekben, hanem a belterületen, többnyire a lakóházak alatt vagy annak közelségében épültek. A borpincék pontos építési idejét nem ismerjük, kibővítésükre és új pincék építésére döntően a 17-18. században – a hegyaljai borkultúra virágkorában – került sor, melyek napjainkig funkcionáló gazdaságtörténeti emlékek és értékek. A pincék eloszlása és településen belüli helyzete azonban nem differenciáló tényező, mert szorosabb összefüggést a települések szőlőkultúrájának területi kiterjedésével mutat.

ÖSSZEGZÉS

Keleti Károly kutatási eredményei és statisztikai adaptálásuk értékes eleme a kiegyezés kori városhálózat megismerési folyamatának, azonban megállapítható, hogy a mutatók egy része alkalmatlan a városiassági különbségek kimutatására. Egyrészt azért, mert azok nem a teljes településállományi rangsor alapján készültek. Mindezekon túlmenően problémák vannak a mutatók súlyozásával is. A vizsgált városok kiválasztási szempontjai is erősen kétségesek. A rangsort sajnos nem lehet összehasonlítani, s ezekből a hegyaljai mezővárosok városiadottságának országos pozícióját korrektül megállapítani (pl. cselédszám, lakviszonyok, műveltségi fok stb.). A Keleti Károly által alkalmazott városiassági faktorok és az azokból képzett ún. városi hányados értékei viszont jó támpontok, jelzik, hogy a népességszámuk és jogállásuk alapján történő kizárásuk ellenére helyük lett volna az országos rangsort deformáltan leképező – Keleti Károly által vizsgált – 130 település között. A kutatás során bebizonyosodott, hogy Sátoraljaújhely, Sárospatak és Tokaj városiassági minőségi értékei meghaladták az országos városi átlagot. Egyes faktorok esetében (pl. ipari és kereskedelmi foglalkoztatottak száma, az értelmiségi keresetből élők aránya stb.) a száz legjelentősebb város közé emelkedtek. A kutatás eredményei arra is lehetőséget adtak, hogy a hegyaljai mezővárosok közötti különbségek értékelhetők, s ez alapján az egymás közötti és a Zemplén vármegyén belüli helyzetük is realisabban értelmezhető.

IRODALOM

- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- BÁCSKAI V. (2007): Városok és polgárok Magyarországon I-II. kötet, Bp.
- BELUSZKY P. (2004): A szabad királyi városok a dualizmus korában. pp. 3-17. (Letöltés: 2024. okt. 01.)
- BELUSZKY P. (2016): Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmuskori városhálózatban. In. Másodkézből. Pécs, pp. 111-130.
- FRANÇOIS W. (2003): A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. Korall 11-12. (2003. május) pp. 183-198.
- GYÁNI G.–KÖVÉR GY. (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp.
- KELETI K. (1871): Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest. p. 510.

- KELETI K. (1873): Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Második, átdolgozott kiadás. Pest. p. 400.
- KÓKAI S. (1996): A tokaj-hegyaljai mezővárosok fejlődése a XIX. században Tokaj És Hegyalja 17. pp. 13-28.
- KÓKAI S. (2002): Szerencs térszerkezeti helyének változása a XIX. század folyamán. In: Frisnyák S.-Gál A. (szerk.) Szerencs és környéke. Nyíregyháza-Szerencs, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, 318 p. pp. 103-113.
- KÓKAI S. (2003/a): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig. In: Frisnyák S.-Gál A. (szerk.): Szerencs és a Zempléni-hegység. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, 333 p. pp. 211-222.
- KÓKAI S. (2003/b): Adalékok az urbanizációs folyamat bánáti sajátosságaihoz 1850-1910 között. Természettud. Közl. (Nyíregyházi Főiskola) 3. pp. 145-164.
- KÓKAI S. (2012): Urbanisation Development Trends of Cities in the North-Eastern Part of the Carpathian Basin. In: Csapó T.–Balogh A. (szerk.) Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Past, Present and Future. Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag. 314 p. pp. 223-233
- KÓKAI S. (2016): Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870). Történelmi Földrajzi Közlemények 4 /3-4. sz. pp. 54-74.
- KÓKAI S. (2017): Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához. Történelmi Földrajzi Közlemények 5 /1. sz. pp. 59-77.
- KÓKAI S. (2018): A történelmi Magyarország városai 1870-ben. In: Horváth G. (szerk.) A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs. pp. 211-227.
- KÓKAI S. (2020): A Felföld városhálózata és funkcionális differenciálódása (1870). In: Tamás E. - Kókai S. (szerk.) Felföld: tájak, népek, tevékenységek: sárospataki konferenciasorozat II. Sárospatak-Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. 388 p. pp. 68-87.
- KÓKAI S. (2022): Városok, városodás és városiasodás a történelmi Magyarországon (1870). Településföldrajzi Tanulmányok 11: 1-2 pp. 3-21.
- KÓKAI S. (2023/a): Magyarország városai a kiegyezés idején (Városodottság, városiasodás, városhierarchia, városhálózat) Nyíregyháza, MTA X. osztály Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történelmi Földrajzi Albizottsága, 280 p.
- KÓKAI S. (2023/b): Az Északkeleti-Felföld városhálózata a kiegyezés idején. In: Történelmi Földrajzi Közlemények. pp. 50-64.
- PÁLMÁNY B. (1995): Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zs. (szerk.): Mezőváros-kisváros. Rendi társadalom–Polgári társadalom 4. Debrecen

- POZSGAI P. (2001): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 2. pp. 265–281.
- VÖRÖS K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Somogy Megyei Levéltár pp. 189-203.

Felhasznált adattárak és térképek

- BALAJTHY I.-REVICZKY S.-ARANYOSI S.-PEŐCZ E. (1863): Magyarország Helynévtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, amint az 1863. év elején fennállott. Bp., 875 p.
- DÁNYI D. (1993): Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás. Budapest.
- A Magyar Királyság állaprajza. Hiteles adatok nyomán szerzés kiadá Demerác Nep. János, Pécsent, Bittermann Könyvnyomdájában. 1862. p. 248.
- A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.
- A Magyar Korona Országainak Helységnevtára. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Budapest. 1873. I–XII., 1539 p.
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet (1882)
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet (1882)
- Vármegyék átnézeti térképe (1870), az 1870. évi népszámlálás szerinti (mezővárosokkal és központi funkciókkal), Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára • S 80 Térképek (18.-20. sz.), illetve Vízrajzi Intézet (18.-20. sz.).

MAGYAR HONFOGLALÁS KÖRNYEZETI HÁTERE A BODROGKÖZBEN (AZ ELSŐ ELIT MEGTELEPEDÉSI CENTRUMBAN)

SÜMEGI PÁL

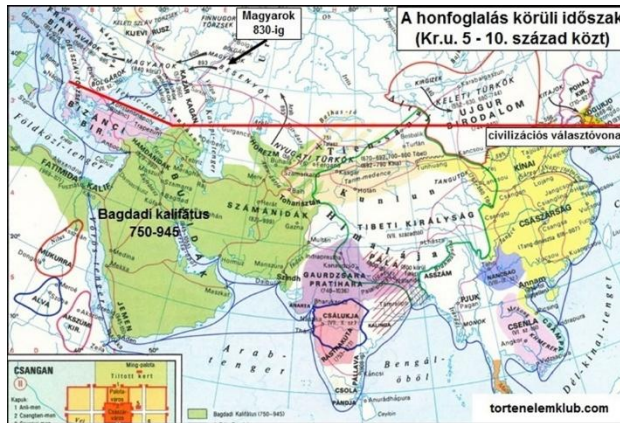
THE ENVIRONMENTAL BACKGROUND OF THE HUNGARIAN CONQUEST OF THE BODROGKÖZ (IN THE FIRST ELITE CENTRE)

According to the core sequence of the palaeoecological data from Lábszár lake at Karcsa settlement presented above, Hungarians at the time of the conquest were not characterized by nomadic farming (where every man was a shepherd and a soldier), but by the presence of a food-producing peasant layer based on the division of labor, definitely stratified according to occupation, with animal husbandry, forestry, fishing and very diverse farming was typical (Gyulai, 2019). Since fishermen were definitely present in the occupational stratification, the military aristocracy and minors (30,000 horse warriors = they called three tömény) from the time of the conquest, whose first tombs (elite cemetery) from the time of the conquest were excavated right next to the Bodrogek, Karos settlement (Révész, 1994, 1996, 2014) could rely on an extremely diverse peasant society, definitely stratified according to occupation, among them fishermen as food producers. In the Carpathian Basin and the Bodrogek, which have a mosaic landscape and vegetation (Bálint, 1980 and our paleoenvironmental data from Lábszár lake core sequence in this study), nomadization could be ruled out from the start. In its place, a special, land-utilizing, grazing-ordered, circular movement of herding was developed (Balassa, 1973; Györffy, 1983).

BEVEZETÉS

A magyar honfoglalás kori környezettörténet legjelentősebb problémája, hogy a 40-42 ° szélességi vonaltól, az ún. „civilizációs választóvonalról” (Harmat, 2014) északra zajlott (1. ábra), ezért rendkívül kevés és sokszor félreérthető (döntően ógörög és arab) írásos forrással rendelkezünk erről a

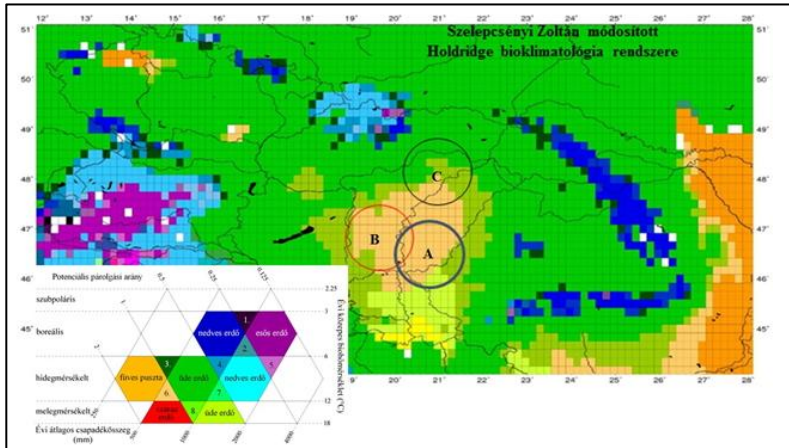
folyamatról. Nem várható el ugyanis elsősorban az urbánus életmódot élt bizánci (valamint grúz, örmény, kínai, tibeti, perzsa, arab, óorosz, és varég származású) szerzőktől, hogy külhoni nyelvű írásaikban a tőlük teljesen idegen sztyepei (az ős- és ómagyaroknál inkább erdőssztyepei: *Törőcsik - Sümege, 2018*) elterjedésű eurázsiai lovas népek univerzumát megértsék, és azt rögzítsék. Így elsősorban a megtelepedés, régészeti tárgyak, régészeti leletek nyomán rekonstruálhatjuk magát a folyamatot és csak zavartalan magfúrás szelvényeken kinyert üledékgyűjtő medencékből származó környezettörténeti adatok nyomán rajzolhatjuk meg a honfoglalás környezeti hátterét (*Törőcsik - Sümege, 2018, Törőcsik et al. 2019*).

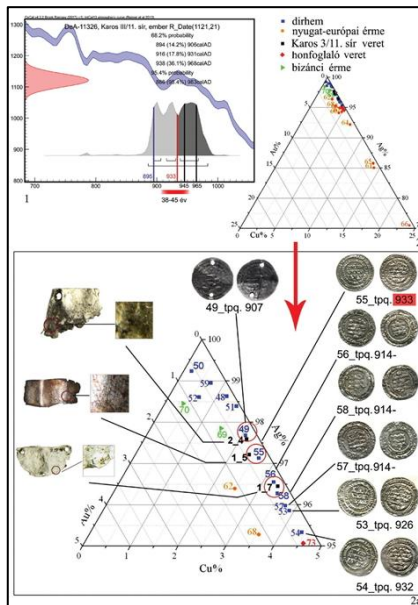
1. ábra

A magyar honfoglalás korára a legerőteljesebb környezettörténeti adatokat a honfoglaló elit első megtelepedése, az első központi helye (*Révész, 1994, 1996, 2014*) jelenti. Ugyanis a Bodroghköz (*Tuba, 2008*), középkori nevén Tiszabodroghköz + ide kapcsolva a Szabolcs földvárát és a Timári-magaspartot is - nem véletlenül lett a magyarság első megtelepedési központja. A jó vízellátású aktív és elhagyott medrek, allúviumok, homokhátak, löszös magas-partok révén alapvetően mozaikos geomorfológiájú, növényzetű terület a Kárpátok (szubkárpáti) hegységkeretének támaszkodik. Már ez a geomorfológiai helyzet is alapvetően különbözik a hunok dél-alföldi és az avarok Két folyó (Duna-Tisza) közének déli részére tehető (*Bóna, 1993; Priszkosz rhétor, 2014; De la Vaissiere, 2014; Elter, 2018; Csiky, 2020; Szász, 1943; Bálint, 1995; Szentpéteri, 2014; Szenthe, 2018, Vida, 2003, 2019*) megtelepedési centrumától (2. ábra). Már ennek nyomán is látható, hogy a betelepülő magyarság (egésze) nem a hunok, vagy az avarok szerves folytatását jelentik már Kárpát-medencei szinten sem, mivel már megtelepedésük (első központi területük) is alapvetően különbözik azoktól (2. ábra). Ugyanis nem a Kárpát-medence erdőssztyepp régió centrumát, vagy déli

részét szállták meg a hunokhoz, vagy az avarokhoz hasonlóan. Hanem a Kárpát-medence erdősültebb, jelentősebb csapadékbevételű, jó vízellátású (Ébner, 1925) és hegységkerettel jelentkező, de alapvetően mozaikos környezeti adottságokkal (Tuba, 2008, Frisnyák, 1990) jellemezhető peremén, a Bodrogi köz területén alakították ki az első, betelepülő honfoglaló magyarság vezéri (elit) centrumát (Révész, 1994, 1996, 2014).

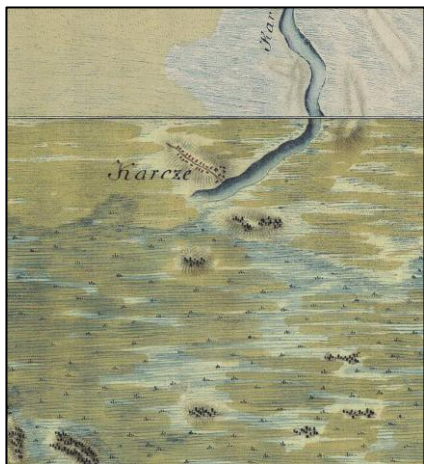

2. ábra

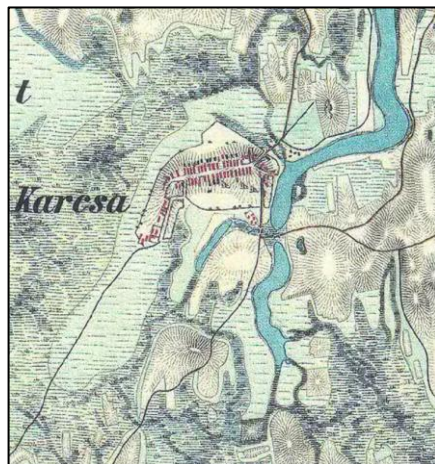

3. ábra

Ezeket a történelmi - régészeti tényeket a bodrogi (karosi) vezérsírok kiválóan visszatükrözik (Révész, 1994, 1996, 2014) és az utólag elvégzett radiokarbon alapú korok és sírokban feltárt pénzek keresztatlása (3. ábra) nyomán is a 895-910 közötti megtelepedési dátumok valószínűsíthetőek a Bodrogi közben (Türk et al. 2021). A rendkívül pontos korelemzések nyomán a katonai arisztokrácia vezető férfiak (csak magyarságra jellemző palmettás díszítésű mellékletekkel) 895-945 között kerülhettek a karosi sírokba (Türk et al. 2021). A korábbi Bodrogi közben elvégzett környezettörténeti elemzéseink (Bodor et al. 2008) nyomán a magyar honfoglalók már egy magyarok előtt a késő vaskori kelták és császárkori germán népek (mindenekelőtt a Przeworsk kultúra = vandálok által) biztosan átalakított (környezetben) tájban telepedtek meg, és végeztek kiterjedt környezet átalakítást (Almássy, 2004; Soós, 2018; Frisnyák, 1992). Ennek nyomán az erdősült vegetáció borítása már csak 30-70 % alatti lehetett csupán a Bodrogi köz területén, vagyis az eredeti, termelő gazdálkodás előtti erdőborításnak helyenként csak a harmada – negyede maradt csak fenn az egész tájat tekintve (Bodor et al. 2008).

4. ábra

5. ábra

MÓDSZEREK

Mivel a környezettörténeti módszereket bemutattuk részletesen korábbi munkáinkban (Sümegei, 2002; Bodor et al. 2008), ezért itt csak azt jellezzük, hogy zavartalan magfúrást a Krisztus előtti 12. században már biztosan létező Karcsa település melletti elhagyott mederben (az ún. Lábszár foktóban: Bodor et al. 2008) kialakult üledékgyűjtő medencében (Birks – Birks, 1980) alakítottuk ki. A Karcsa-tó (belőle nyíló, mára már feltöltődött, 96 méter tengerszint feletti magasságban húzódó, egy Karcsa településtől északra található mögöttes

mocsárból (backswampból) kilépő Lábszár - foktó mederrel) jelenleg horgász kezelésű állóvíz (hosszan elhúzódó mederből kialakított tó, az egykor hajózható Karcsa-csatorna (egykori folyómeder) maradványa. Az első biztos térképi megjelentítése 1782-ben (Timár, 2024), az első osztrák katonai (Jozefiánus) térképen található (4. ábra). A 1869-ben összeállított második osztrák katonai térképen (Timár et al. 2006) már szabályozott és részekre osztott medre és a foktó meder is látható, a 19. század során, a térkép kialakítása előtt elkészített vízszabályozás nyomán (5. ábra). A vízszabályozás ellenére fennmaradt a Karcsa mederrendszer, benne a Lábszár-foktó maradványával, amelyet az 59 évesen elhunyt Dr. Molnár Géza vezetett BOKARTISZ Bodrogi Környezetgazdálkodási és Tájrehabilitációs Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság helyrehozott egy foktavat rekesztő nádvarsával együtt (6. ábra). Jelenleg a mintegy 95 méter tengerszint feletti magasságban húzódó karcsai horgásztó, és annak Karcsa község centrumától (a 99 méter tengerszint feletti magasságban található mai református templomtól) északi irányban eső része, a karcsai meder egykori szerves részét alkotó, abból Karcsa község északi részén kiágazó *Lábszártó* speciális hal- és madárvilágával a Bodrogi köz kiemelkedő természetvédelmi értéke, amely megőrizte a folyószabályozás előtti vízvilágot.

6. ábra

A 48°18' 53,32"N, 21°47'48,24"E koordinátáknál, a Lábszár-foktó és a Karcsa-meder találkozásánál 2007 január 28-án, hideg téli (és pollenmentes időben) lemélyített zavartalan magfúráson üledékföldtani, geokémiai, pollenanalitikai, makrobotanikai és malakológiai vizsgálatokat egyaránt végeztünk. A 4 cm-ként kiemelt minták végzett vizsgálatokat a BOKARTISZ (HUSKUA/05/02/400 *Természetvédelmi és természeti területek kezelését*

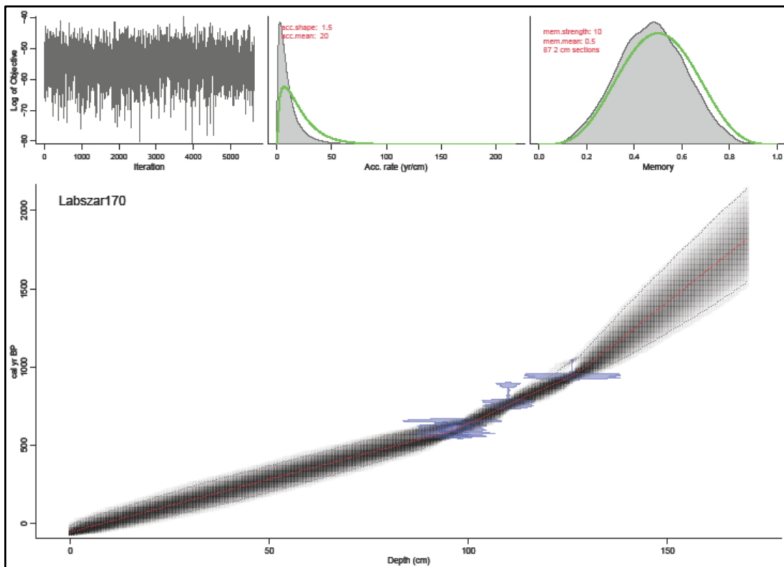
megalapozó kutatás a történelmi Bodroghözben projekt) pályázatának anyagi támogatásával végeztük el. Majd már a BOKARTISZ pályázattól és a pályázati munkától függetlenül a szelvényből kinyert 7 db szenült magmintán a debreceni ATOMKI Radiokarbon labo-ratóriumában sorozatban kialakított radiokarbon (AMS) vizsgálatokat végeztettünk (1. táblázat). A sorozatmérések nyomán állítottuk fel az ülepedési rátát is átfogó Bayesian modellünket (7. ábra), amelynél *Bayliss (1992)* módszerét használtuk fel. A finomrétegtani mintavétel (4 cm-ként kiemelt minták), a radiokarbon adatok alapján évtizedes (cc. 25-40 éves) felbontást tett lehetővé az utolsó 1150 évben felhalmozódott üledékben. Az üledékföldtani (szedimentológiai) vizsgálatokat 47 csatornás lézerszedigráf műszerrel (*Magno et al. 2018*), és Fritsh szitasorral, a szervesanyag- és karbonáttartalmat izzítási veszteséggel (LOI) (*Dean, 1974; Heiri et al. 2001*) határoztuk meg (8. és 9. ábra), míg a fűrasszelvényen a mágneses szuszceptibilitás (MS) méréseket Bartington műszerrel (*Dearing, 1994*) végeztük el (8. és 9. ábra). A geokémiai vizsgálatokat a Dániel – féle szekvenciás geokémiai elemzés (*Dániel, 2004*) első lépésére, a vízdoldható elemtartalom meghatározásra alapoztuk (10. ábra). A pollenanalitikai vizsgálatokat *Willis et al. (1995, 1997, 1998)* és *Maher (1981)* megközelítése alapján végeztük el (9., 10. ábra). A makrobotanikai elemzéseknél *Jakab & Sümegi (2011)*, a malakológiai vizsgálatoknál (*Krolopp – Sümegi, 1992*) módszereit hasznosítottuk. A színmeghatározáshoz Munsell talajtani színskálát használtuk fel (*Munsell Soil Color Charts, 1992*). A geokémiai vizsgálatokat a *Dániel (2004)* féle szekvenciális megközelítésnél kialakított első (vízdoldható) geokémiai elemtartalom meghatározásra alapoztuk. Valamennyi paleoökológiai tényezőt bemutató ábránknál *Bennett (1992, 2005)* Primpoll programját hasznosítottuk (8-13. ábra).

1. táblázat A karcsai Lábszártó fűrasszelvényén mért radiokarbon vizsgálati eredmények, az uncal BP adatok kalibrációját Reimer et al. (2020) Intercal 20 programjával végeztük el

cm	objektum	uncal BP kor	+/-	cal AD	+/-	cal AD
94	szenült mag	594	19	1354	49	1306- 1404
96	szenült mag	677	19	1333	54	1279 - 1386
98	szenült mag	601	20	1353	49	1304 - 1402
98	szenült mag	609	20	1351	48	1303 - 1399
110	szenült mag	888	19	1134	83	1051 - 1216
126	szenült mag	1000	33	1024	87	992 - 1157
126	szenült mag	1036	20	1003	19	992 - 1029

EREDMÉNYEK

A radiokarbon vizsgálatok (1 táblázat) alapján a 180 cm-es zavartalan (kettős) mag-fúrásos szelvényünk és vizsgálataink visszanyúltak a Krisztus utáni 9. század végére (885 AD évekre), és így átfogja a klasszikus magyar honfoglalás idejét (895/896 AD: *Türk et al. 2021*). Az üledékföldtani elemzések (2. táblázat) nyomán egy foktó és a Karcsa-folyó üledéke együttesen halmozódhattak fel az üledékoszlopban, amely 180 cm után (valószínűleg a víz alatt lévő jelentős homokréteg hatására) beomlott – kézi erővel nem lehetett tovább fúrni. A megismételt kézi fúrásunknál szintén omlás következett be 180 cm-nél.

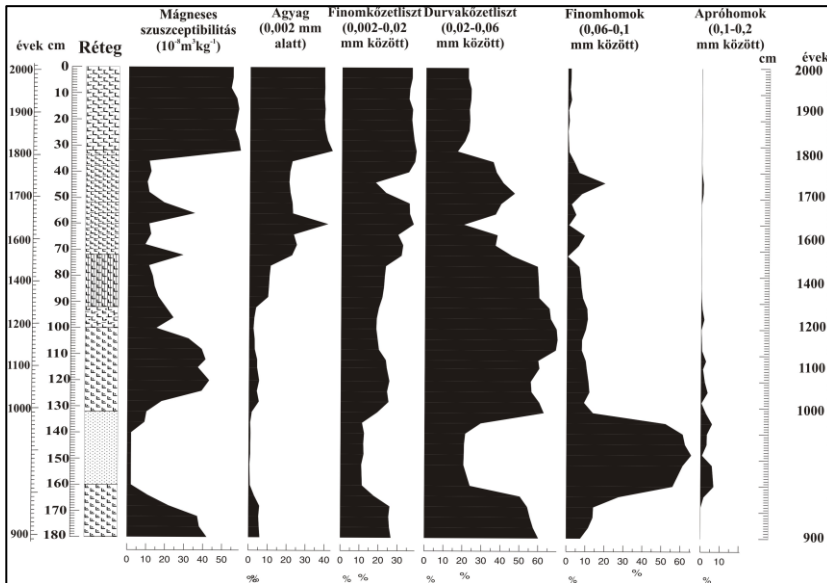

7. ábra

A középkori 9. és 15. századok közötti adatokat jelző radiokarbon vizsgálati sorozat mérés azt mutatja, hogy a területen a Karcsa település északi részén található, a mocsaras régióig (backswamp részekig) vezető foktavat (Lábszár-tavat) ebben az 500/600 éves periódusban intenzíven hasznosíthatták és ennek nyomán felgyorsult üledékképződéssel számolhatunk. Az intenzív hasznosításnak, halászatnak a vallási okok miatt is tartott középkori böjti napok is jelentős szerepet játszhattak (*Sümegei et al. 2021*). A 15. század végétől, a 16. századtól kezdődően a foktó hasznosítása csökkenhetett - lehet, hogy a lakosságszám csökkenése, szétvándorlás (és/vagy a foktóhoz kapcsolódó mesterséget hordozó lakosság csökkenése) következtében. Mindenesre tözezes szintek jelentek meg az üledéken belül – talán ebben szerepet játszhatott a késő középkorban jelentkező regionális hőmérséklet csökkenése, és a csapadék

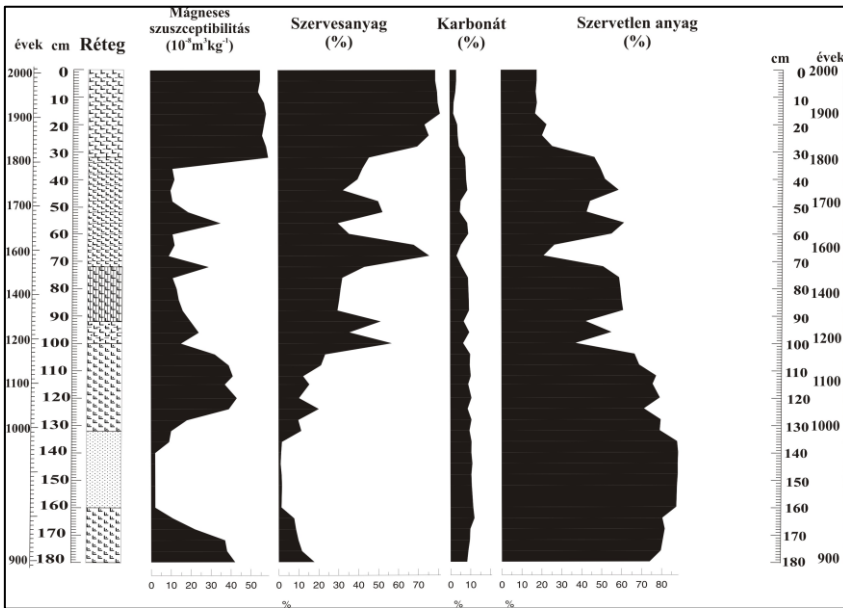
növekedése (Kiss, 2009) is (2. táblázat). A szemmel is látható 2 mm-nél nagyobb pernyecsíkok megjelenése a terület ciklikus leégetését (talán itató tó partjának kialakítását?), a táj hasznosításának (és lakosság számának) növekedését tükrözi vissza a 17. század végétől kezdődően, a 18., 19., és 20. század szintjében (2. táblázat). A finoman rétegzett, foktora jellemző üledék kifejlődése jelzi, hogy a foktavat még a 20. században is zavartalanul hasznosíthatták (8., 9., 10. ábra).

8. ábra

A szedimentológiai, MS és geokémiai (és a pollen, makrobotanikai, malakológiai) vizsgálatoknál ciklikus változások mutathatók ki, amelyek a homoküledék betelepülésekkel mutattak összefüggést (8., 9., 10. ábra). Ennek nyomán ciklikus vízhozam és fluviális szállító energia növekedéssel (Coleman - Smart, 2011) számolhatunk az egész szelvény kialakulásakor. A fűrés helyen tulajdonképpen a foktó rendszer üledékei és a Karcsa folyómeder üledékei halmozódhattak fel, egymást váltogatva. A magyar honfoglalás szempontjából a 10. században bekövetkezett áradás nyomán kifejlődött homokréteg alatti, 9. század végére (a klasszikus magyar honfoglalás korára), a 9/10 század fordulójára (az első ómagyar generáció megtelepedésére) tehető szint emelhető ki. A finoman rétegzett foktora jellemző finomkőzetlisztben és agyagban dús szintből, vízdoldható Ca, Mg elemekben gazdag szintből igen jó megtartású pollen, makrobotanikai és malakológiai anyag került elő. A pollenek (11. és 12. ábra) között a honfoglalás kori szintben igen jelentős, 2 %-ra tehető gabonapollen arány mutatható ki (12. ábra) és a gabonagyomként jelentkező, egyébként

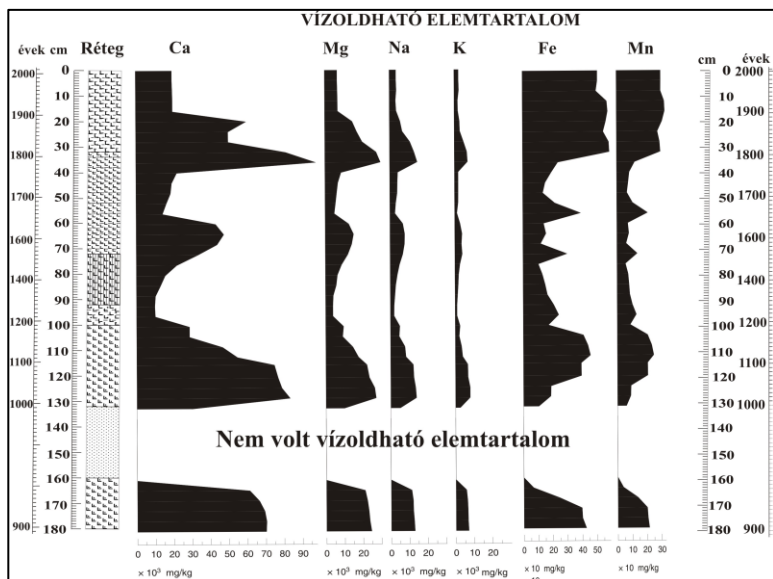
mérgező (Balassa, 1988) vetési konkoly (*Agrostemma githago*) pollenjeinek a jelenléte mutatható ki (12. ábra). Ennek nyomán a gabonák (a fáziskontraszt mikroszkópiás elemzések alapján) ősi búza (valószínűleg a természetett búza, az alakor = *Triticum monococcum* 40 mikronnál nagyobb pollenszemcséi), árpa-, valamint rozstermesztés biztosan kialakult és jellemző volt a honfoglalás korában, a Bodrogtközben is (Törőcsik – Sümegi, 2019). Mivel a gabonákhoz köthető pollenek és az emberi tevékenységet visszatükröző gyomvegetációhoz köthető pollenek aránya a honfoglalás korában alárendelt, ráadásul az erdei pollenek aránya jelentős volt (70-90 % közötti), ezért feltételezzük, hogy csak a legmagasabb homokhákat művelhették meg, hasznosították szántóföldként – foltszerűen. Ma már ez a honfoglalás korára vonatkozó paleoökológiai adat nem unikális jellegű (Wolf, 2008a,b, 2019; Torma, 2019; Gyulai, 2010, 2019). Sőt, ezt támasztja alá a bodrogtközi Szigetköz területén, Kenézlő község határában (ahol téli szállásokot feltételeznek a honfoglalás korában: Valter, 1974) talált, földművelést bizonyító honfoglalás kori sarló is (Ébner, 1925).

9. ábra

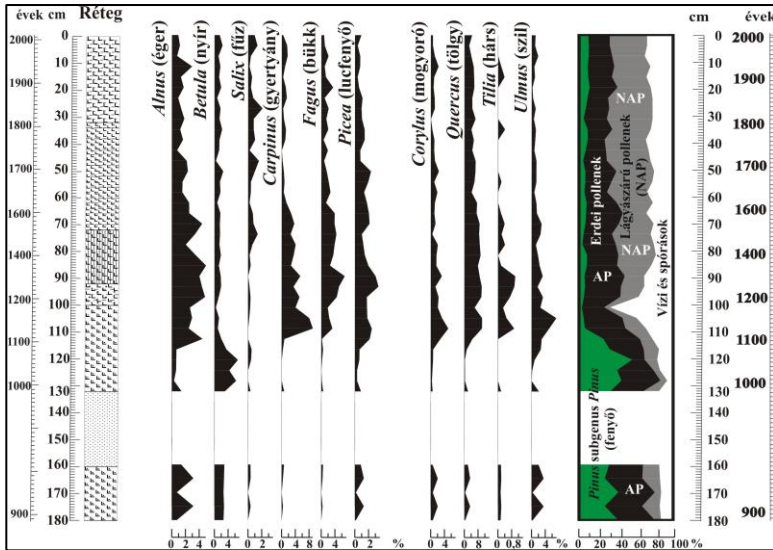
A gabonafélék sokszínűsége és növekvő aránya az eddigi környezettörténeti elemzések (Willis et al. 1998) alapján összefüggést mutat a lakosság folyamatos növekedésével, és egy élelmiszer termelő paraszti réteg jelenlétével. Az élelmiszertermelés (és azt előállító paraszti gazdálkodás) honfoglalás kori meglétét nem csak a pollen adatok (Willis et al. 1998, Sümegi, 1998), hanem a

(korábbi) honfoglalás kori ásatásokon előkerült archeobotanikai leletek is alátámasztják (Hartyányi, 1983; Hartyányi - Nováki, 1974; Hartyányi et al. 1968; Gyulai, 2010, 2019). A legpontosabb és legfontosabb adatokat Wolf Mária egyetemi docens, régész borsodi (maga Borsod szó jelentése a tőhajlító nyelvi gondolkodás révén az ómagyarban = Bors vezéré) földvárban végzett ásatásai biztosították. Ugyanis az ispánsági székhely alatti honfoglalás kori, a 9/10. századok fordulójára, a 10. század kezdetére tehető, azaz a karcsai honfoglalás kori pollenanyaggal egyidős településeket is feltártak (Wolf, 2008a,b, 2019; Torma, 2019; Gyulai, 2019). Wolf Mária (akkor még miskolci) régész vezetésével a borsodi ispánsági székhely alatt honfoglaláskori településeken felmenő falu, fából készült boronaházakat, szántóföldi gazdálkodást biztosító vaspapucsos ekéket, (és a nomadizálásnak teljesen ellent mondó) fűkaszákat találtak. Korábban teljesen hasonló, ómagyarsághoz köthető leletek (szerszámok) nyomán feltételezték már a honfoglalás kori magyarság egy részének paraszti társadalmát (Balassa, 1973, 1994, 2001). Ezek mellett pogány keresztzimbólumokat viselő (és így a jelek nyomán bennük megszentelt ételeket készítő) főzőedényeket, kert- és szántóföldi kultúra (azaz paraszti gazdálkodás) meglétére jellemző növények maradványait (például bazsalikomot, többféle búzát, árpát, rozsot, hajdinát) tártak fel (Wolf, 2008a,b, 2019; Torma, 2019; Gyulai, 2019). Mindezeket csak a magyarokra (ómagyarokra) jellemző mellékletekkel – nem kerültek elő sem szlávokra, sem germánokra jellemző tárgyak (Wolf, 2008a,b, 2019).

10. ábra

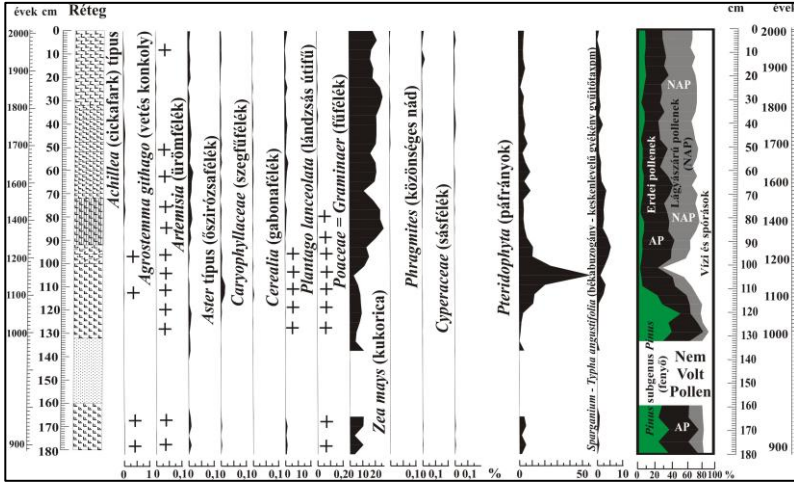
Ennek nyomán egyértelműen kijelenthető, hogy a honfoglalás korában a medencébe áramló ómagyar közösségek egy jelentős része paraszti gazdálkodást folytatott az elit jelleggel megjelenő, az egész társadalmat összetartó katonai arisztokrácia (elit) vezetése mellett (Hóman, 1935; Kristó, 2003). Ezt támasztják alá az erdélyi honfoglalás kori paleoökológiai adatok (Tapody et al. 2018, 2019, 2022), valamint a medence egészére felállított honfoglalás kori pollen adatbázis (Törőcsik – Sümegei, 2019) is. Hasonló adatokat és folyamatokat lehetett a honfoglalás korában is feltárni a Kisalföldön, a Tóköz területén (Takács, 2000a,b, 2001a,b, 2020; Takács – Fülek, 2003; Persaits – Sümegei, 2011). A környezettörténeti adatok azt mutatják, hogy a Kárpát-medencében (belefoglalva Erdélyt is) betelepülő ómagyar közösségek a bükk erdei övezet szintjéig, tengerszint feletti 600 méterig biztosan átalakították a környezetüket, hogy állattenyésztő és növénytermesztő övezeteket alakítsanak ki a honfoglalás korában (Sümegei et al. 2024).

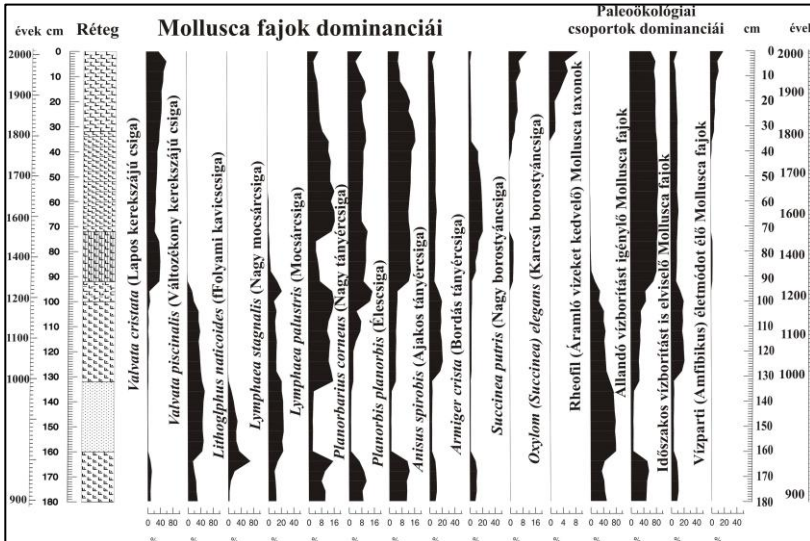
11. ábra

Ennek nyomán feltételezzük, hogy a magyar honfoglalás során több százezer ember költözött a Kárpát-medencébe. A régészek – történészek 600 ezres (modellezett) bevándorló tömegről írtak (Hóman, 1935; Kristó, 2003). Ennek a több százezer embernek (szervezett embertömegnek, társadalomnak) a tevékenysége nyomán alakult ki a Kárpát-medence egészének (600 méter tengerszint feletti magasságig biztosan) környezet-, mindenek előtt növényzeti átalakítása. A lokális változásokat visszatükröző paleoökológiai – környezettörténeti tényezők (makrobotanika: Jakab in Bodor et al. 2008, és

malakológia: 13. ábra) nyomán ciklikus feltöltődés zajlott a fűrásszelvény környezetében (13. ábra), amelynél a 10. századra tehető folyóvízi elöntést bizonyító homokrétteg felett finoman rétegzett, de fokozatos feltöltődést bizonyító összlet húzódott meg. A radiokarbon vizsgálatok alapján a foktavat 15./16. század során hagyhatták fel, miután az egész Árpádkorban sikerrel hasznosíthatták.

12. ábra

13. ábra

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentebb bemutatott adatok nyomán a honfoglalás kori magyarságra nem a nomád gazdálkodás (ahol minden férfi egyszerre pásztor és katoná), hanem egy munka-megosztáson alapuló, foglalkozás szerint biztosan rétegzett, állattenyésztéssel, erdőgazdálkodással, halászattal, és igen sokszínű földműveléssel rendelkező élelmiszertermelő paraszti réteg jelenléte volt a jellemző (Gyulai, 2019). Mivel a foglalkozás szerinti rétegződésben a halászok is biztosan jelen voltak, így a honfoglalás kori katonai arisztokrácia és kíséretük (30 ezer lovas harcos = három töményi harci alakulat), amelynek első honfoglalás kori sírjait (elit temetőjét) éppen a Bodroghözben, Karos település mellett tárták fel (Révész, 1994, 1996, 2014) egy rendkívül sokszínű, foglalkozás szerint biztosan rétegződött paraszti társadalomra, közte halászokra támaszkodhatott, mint élelmiszer termelőkre. A mozaikos táj- és növényzeti adottságú (Bálint, 1980) Kárpát-medencében és a Bodroghözben a nomadizálás eleve kizárható volt. Helyette egy speciális, területhasznosító, legeltetési sorrendet betartó, körkörös mozgásra berendezkedett ridegpásztorokodás (Balassa, 1973; Gyórfy, 1983) alakult ki. Itt hívnám fel a figyelmet, hogy az ázsiai hunok (hsziangnuk: Csiky, 2021) által kialakított (sokak szerint nomád) ókori belső-ázsiai állam, az erősített (!) központi településeinek, a központosított (ázsiai hun) hadsereget és bürokratákat kínai falvakban elrabolt, paraszti gazdálkodást (közte növények termesztését is) folytató, letelepült közösségek élelmiszer „adóijából” tartották el (Cameron, 2012; Matveev et al. 2020). Vagyis államot alkotni tisztán nomád alapon nem lehetett még a nomadizálás központjában, Belső-Ázsiában sem. A honfoglalást követő történelmi időszakokban, mind az Árpádkorban, mind a középkor végén, a késő középkorban és az újkorban az elsősorban írásos források nyomán készített környezettörténelmi rekonstrukciókhoz (Frisnyák, 1990, 2023) hasonló folyamatokat mutattunk ki. Így ezeket a szinteket már dolgozatunkban nem is értékeltük, mivel csak megerősíteni tudnánk a korábbi kiváló munkákat (Frisnyák, 1990, 2023). Mindössze annyit jegyünk meg, hogy a kukorica egyik legkorábbi, 17. századra tehető Kárpát-medencei (pollen) adatát közöljük dolgozatunkban. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy Gyulai et al. (2016) már közölték a 17. századra tehető sárospataki, I. Rákóczi György [1593-1646] erdélyi fejedelem ónodi származású feleségének, Lorántffy Zsuzsannának [1600-1660] kertjében feltárt késő középkori – kora újkori szintre tehető, fosszilis (a 17. században itt még talán kuriózumként, kerti dísnövényként tarthatott) kukoricaszemet. Sőt, azt is tudnunk kell, hogy az erdélyi Rákóczi birtokra tehető a legkorábbi, a 17. századra (az írásos gazdasági adatok alapján 1610-re) tehetően alakították ki a kukorica nyílttáblás termesztését is. S innen kiindulva ez az újvilági gabonanövény kiváló adottságai révén fokozatosan meghódította az egész Alföldet, és a Kárpát-medencét (Sümegei, 2012).

IRODALOM

- ALMÁSSY, K. (2004): Bátorliget and its surroundings during the Iron Age and the Roman Imperial Period/Age of the Emperors. In: SÜMEGI, P. – GULYÁS, S. (eds.) *Bátorliget marshland*. Archaeolingua Press, Budapest, 262-268.
- BÁLINT CS. (1980): Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében *Ethnographia*, **91**, 35–52.
- BALASSA, I. (1973): *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 630.
- BALASSA, I. (1988): Gabonatermesztés. A gabona tisztítása. In: Paládi-Kovács, A. (főszerk.) *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. MTA Kiadványa, Budapest, 418. (<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/166.html#194>)
- BALASSA, I. (1994): A magyar földművelés emlékei a 9-10. századból. In: Kovács, L. (szerk.) *Honfoglalás és Régészet*. Balassa Kiadó, Budapest, 235-246.
- BALASSA, I. (2001): Gabonatermesztés. In: Paládi-Kovács, A. (szerk.) *Magyar Néprajz. II. Gazdalkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 295-434.
- BENNETT, K.D. (1992): PSIMPOLL – A quickBasic program that generates PostScript page description of pollen diagrams. INQUA Commission for the study of the Holocene: working group on data handling methods, *Newsletter*, **8**, 11–12.
- BENNETT, K.D. (2005): *Documentation for psimpoll 4.25 and pscomb 1.03: C programs for plotting pollen diagrams and analysing pollen data* (Uppsala: Department of Earth Sciences, University of Uppsala)
- BIRKS, H.J.B. - BIRKS, H.H. (1980): *Quaternary Palaeoecology*. Edward Arnold Press, London, p. 289.
- BODOR, E. - JAKAB, G. - MEDZIHRADESKY, ZS. - SÜMEGI, P. - TÖRŐCSIK, T. (2008): Környezettörténet. In: DOBOS, E. - TEREK, J. (szerk.) *Élet a folyók között*. Miskolci Egyetemi kiadó, Miskolc, 169-177.
- BAYLISS, A. (2015): Quality in Bayesian chronological models in archaeology. *World Archaeology*, **47**(4), 677-700.
- COLEMAN, S.E. & SMART, G.M. (2011): Fluvial sediment-transport processes and morphology. *Journal of Hydrology (New Zealand)*, **50**, 37-58.
- CSIKY, G. (2021): Az ázsiai hunok régészetének időszerű kérdései. *Magyar Tudomány*, **182**, 26-41.
- ÉBNER, S. (1925): A Bodrogtörzs lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és ember*, **5**, 65-102.
- DÁNIEL, P. (2004): Methods of the five-step extraction-digestion method. Trace and microelements. In: SÜMEGI, P. & GULYÁS, S. (eds.) *The geohistory of Bátorliget Marshland*. Archaeolingua Press, Budapest, 72-78.

- DEAN, W. E. (1974): Determination of carbonate and organic matter in calcareous sediments and sedimentary rocks by loss on ignition; comparison with other methods. *Journal of Sedimentary Research*, **44**(1), 242-248.
- DEARING, J. A. (1994): *Environmental magnetic susceptibility: using the Bartington MS2 system*. Chi Publ., Kenilworth (UK), p. 104.
- FRISNYÁK, S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest, p. 213.
- FRISNYÁK, S. (1992): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. (Adalékok a környezethasznosítás és – átalakítás értékeléséhez) In: FEJÉR, L. & KAJÁN, I. (szerk.) *Mérlegen a Tisza-szabályozás. Egy XIX. századi mérnöki természetátalakító munka - mai szemmel*. Pro Aqua, Budapest, 5-20.
- FRISNYÁK, S. (2023): A Felső-Tiszavidék tájhasználat. *Történeti Földrajzi Közlemények*, **11**, 65-77.
- GYÖRFFY, I. (1983): *Alföldi népelet*. Gondolat Kiadó, Budapest, p. 509.
- GYULAI, F. (2000): Honfoglalás és Árpád-kori növénytermesztés az archaeobotanika szemszögéből. In: BENDE L. - LŐRINCZY G. (szerk.) *A középkori agrárium*. Ópusztaszeri TE KHT Kiadványa, Ópusztaszer, 45-70.
- GYULAI, F. (2001): *Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti növénytani vizsgálatok alapján*. Jószöveg Műhely, Budapest, p. 221
- GYULAI, F. (2010): *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverages Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic until the Late Middle Ages*. Archaeolingua, Budapest, p. 479.
- GYULAI, F. (2019): Újabb adatok a honfoglaló magyarság növénytermesztésének és étkezési kultúrájának kutatásában. In: Wolf, M. (szerk.) *A borsodi földvár: Egy államalapítás kori megveszékelyünk kutatása*. Martin Opitz Kiadó, Szeged, 192-221.
- GYULAI, F. - EMŐDI, A. – MRAVCSIK, Z. – PÓSA, P. (2016): Az újkori mezőgazdasági kultúrkörnyezet rekonstrukciója a sárospataki ásatások példáján. *Gesta*, **13**, 67-71.
- HARMAT, Á.P. (2014): *Civilizációs választóvonal honfoglalásunk idején*. https://tortenelemtanulas.blog.hu/2014/09/20/civilizacios_valasztovonal_honfoglalasunk_idejen
- HARTYÁNYI, B. (1983): Kora Árpád korból származó búza a honti inspánsági várból. *Magyar Mezőgazdasági Múzeumok Közleményei*, **11**, 95-113.
- HARTYÁNYI, B. & NOVÁKI, GY. (1974): Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. II. *Magyar Mezőgazdasági Múzeumok Közleményei*, (1973-1974), 23-73.
- HARTYÁNYI, B. - NOVÁKI, GY. - PATAY, Á. (1968): *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig I. Magyar Mezőgazdasági Múzeumok Közleményei*, (1968-1969), 95-113.

- HEIRI, O. - LOTTER, A.F. - LEMCKE, G. (2001): Loss on ignition as a method for estimating organic and carbonate content in sediments: reproducibility and comparability of results. *Journal of Paleolimnology*, **25**, 101-110.
- HÓMAN B. (1935): Az ősidőktől a XII. század végéig. In: HÓMAN, B. – SZEGFÜ, GY. (szerk.) *Magyar történet. I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest*, p. 688.
- KISS, A. (2009): Historical climatology in Hungary: Role of documentary evidence in the study of past climates and hydrometeorological extremes. *Időjárás*, **113**/4, 315-339
- KRISTÓ, GY. (2003): *Magyarország története 895-1301*. Osiris, Budapest, p. 316.
- KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1992): A magyarországi löszök képződésének paleoökológiai rekonstrukciója Mollusca-fauna alapján. In: SZÖÖR, GY. (szerk.) *Fáciesanalitikai, paleobiogeokémiai és paleoökológiai kutatások*. MTA Debreceni Bizottsága, Debrecen, 247-263.
- MAGNO, M.C. - VENTI, F. - BERGAMIN, L. - GAGLIANONE, G. - PIERFRANCESCHI, G., & ROMANO, E. (2018): A comparison between Laser Granulometer and Sedigraph in grain size analysis of marine sediments. *Measurement*, **128**, 231-236.
- MATVEEV, A.N. - YURIEV, A.L. - NAMZALOVA, O.D. - PROKOPETS, S.D. - LYASHCHEVSKAYA, M.A. - SCHEPINA, N.A. - NAMSARAEVA, S.B. - MARTYNOVICH, N.V. (2020): The human environment of the Xiongnu Ivolga Fortress (West Trans-Baikal area, Russia): initial data. *Quaternary International*, **546**, 216-228.
- MUNSELL SOIL COLOR CHARTS (1992): Revised edition. Macbeth. Division of Kollmorgen Instrument Corp. Munsell Color Company, Baltimore, p. 9.
- PERSAITS, G. - SÜMEGI, P. (2011): A fitolitok szerepe a régészeti geológiai és környezettörténeti minták értékelésében. In: UNGER, J., - PÁL-MOLNÁR, E. (szerk.) *Geoszférák 2010*. GeoLitera, Szeged, 307-354.
- REIMER, P. - AUSTIN, W. - BARD, E. - BAYLISS, A. - BLACKWELL, P. - BRONK RAMSEY, C. - BUTZIN, M. - CHENG, H. - EDWARDS, R.L., FRIEDRICH, M., GROOTES, P.M., GUILDERTSON, T.P., HAJDAS, I., HEATON, T.J., HOGG, A.G., HUGHEN, K.A., KROMER, B., MANNING, S.W., MUSCHELER, R., PALMER, J.G., PEARSON, C., VAN DER PLICHT, J. REIMER, R.W., RICHARDS, D.A., SCOTT, E.M., SOUTHON, J.R., TURNEY, C.S.M., WACKER, L., ADOPHI, F., BÜNTGEN, U., CAPANO, M., FAHRNI, F.M., FOGTMANN-SCHULTZ, A., FRIEDRICH, R., KÖHLER, P., KUDSK, S., MIYKE, F., OLSEN, J., REINIG, F., SAKAMOTO, M., SOOKDEO, A. - TALAMO, S. (2020): The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP): *Radiocarbon*, **62**(4), 725-757.
- RÉVÉSZ, L. (1994): Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Kovács, L. (szerk.) *Honfoglalás és régészet*. Balassa Kiadó, Budapest, 139-150.

- RÉVÉSZ, L. (1996): *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Hermann Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa, Miskolc - Budapest, p. 506.
- RÉVÉSZ, L. (2014): *A magyar honfoglalás kora.* Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa, Budapest, p. 105.
- SOÓS, E. (2018): Bepecsételt díszítésű kerámia a magyarországi Przeworsk településeken / Stamped pottery from the settlements of the Przeworsk culture in Hungary. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 143-168.
- SÜMEGI, P. (1998): Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. In: ILON, G. (szerk.) *A régésztechnikusok kézikönyve.* Szombathely, Savaria Múzeum Kiadványa, 367-397.
- SÜMEGI, P. (2002): *Régészeti geológia és történeti ökológia alapjai.* JATEPRESS, Szeged, p. 224.
- SÜMEGI, P. (2012): A Dél-Tiszántúl növényzetének negyedidőszaki fejlődése. In: Jakab, G. (szerk.) *A Körös – Maros Nemzeti Park növényvilága: A Körös – Maros Nemzeti Park természeti értékei I.* Körös – Maros Nemzeti Park Igazgatóságának kiadványa, Szarvas, 34-35.
- SÜMEGI, P. - NÁFRÁDI, K. – TÖRŐCSIK, T. (2024): *Integrált környezettörténet - az ember és környezet hosszútávú kapcsolata III.* – oktatási segédanyag, Szegedi Tudományegyetem, e-book, Szeged, p. 1153.
- TAKÁCS, K. (2000a): Fokgazdálkodás vagy valami más? *Korall*, **1**(2), 149-150.
- TAKÁCS, K. (2000b): Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein I. *Korall*, **1**(2/3), 27-61.
- TAKÁCS, K. (2001a): Árpád-kori csatornarendszerek kutatásának eredményei. *Vízügyi Közlemények*, **2**, 266-287.
- TAKÁCS, K. (2001b): Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. *Korall*, **2**(2/3) 297-314.
- TAKÁCS, K. (2020): A tóközi Árpád-kori csatornarendszer környezettörténeti és geoarcheológiai vizsgálata. In: TÖRŐCSIK, T. - GULYÁS, S. - MOLNÁR, D. - NÁFRÁDI, K. (szerk.) *Környezettörténet. Sümei Pál professzor 60 éves köszöntésére.* GeoLitera Kiadó, Szeged, 489-493.
- TAKÁCS, K. & FÜLEKY, GY. (2003): Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. In: FRISNYÁK, S. & TÓTH, J. (eds.) *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza.* Nyíregyháza, Pécs, 157-163.
- TAPODY, R.O. - GULYÁS, S. - TÖRŐCSIK, T. - SÜMEGI, P. - MOLNÁR, D. - SÜMEGI, B.P. - MOLNÁR, M. (2018): Radiocarbon-dated peat development: anthropogenic and climatic signals in a Holocene raised bog and lake profile from the Eastern part of the Carpathian Basin. *Radiocarbon*, **60**, 1215-1226.
- TAPODY, R.O. - SÜMEGI, P. - DEMÉNY, A. (2019): Distribution and movement of watersoluble geochemical elements during environmental changes and

- hydroclimate variability in the Eastern Carpathians in Romania. *Archeometriai Műhely*, **XVI/3**, 205-214.
- TAPODY, R.O. - SÜMEGI, P. - MOLNÁR, D. - KARLIK, M. - TÖRŐCSIK, T. - CSEH, P. - MAKÓ, L. (2022): Sedimentological-Geochemical Data Based Reconstruction of Climate Changes and Human Impacts from the Peat Sequence of Round Lake in the Western Foothill Area of the Eastern Carpathians, Romania. *Quaternary*, **4(2)**, 1-18.
- TIMÁR, G. (2024): A mai Magyarország kataszteri térkepei az ivanicsi rendszerben. *Catastrum*, **2**, 39-46.
- TIMÁR, G. - MOLNÁR, G. - SZÉKELY, B. - BISZAK, S. - VARGA, J. - JANKÓ, A. (2006): Digitized maps of the Habsburg Empire - The map sheets of the second military survey and their georeferenced version. Arcanum Kiadó, Budapest, DVD.
- TROELS-SMITH, J. (1955): Karakterisering af lose jordater (Characterization of unconsolidated sediments.) *Danmarks Geologiske Undersogelse IV*, **3 (10)**, 1-73.
- TORMA, A. (2019): A borsodi település mag- és termésleletei. In: WOLF, M. (szerk.) *A borsodi földvár: Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Martin Opitz Kiadó, Szeged, 119-219.
- TÖRŐCSIK, T. - SÜMEGI, P. (2019): Pollen-based reconstruction of the plant cultivation in the Carpathian basin from the Migration Age to the end of the Medieval Age. *Archeometriai Műhely*, **XVI/3**, 245-270.
- TÖRŐCSIK, T. - TORMA, A. - SÜMEGI, P. (2019): Ember, környezet és növényzet kapcsolata a Kárpát-medencében a jégkor végétől napjainkig. In: BARTOSIEWICZ, L. - T. BIRÓ, K. - SÜMEGI, P. - TÖRŐCSIK, T. (szerk.) *Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatában*. GeoLitera Kiadó, Szeged, 217-256.
- TUBA, Z. (szerk.) (2008): *Bodrogköz*. Sárospatak – Gödöllő, p. 1179
- TÜRK, A. – FLESH, M. – STOHMAYER, Á. - FJODOROV, O.V. (2021): A karosi honfoglalás kori temetők viselettörténeti és archeometriai kutatásainak legújabb eredményei. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, **60**, 47-79.
- VALTER, I. (1974): A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle*, **1974(1-2)**, 6-55.
- WILLIS, K.J. - SÜMEGI, P. - BRAUN, M. - TÓTH A. (1995): The Late Quaternary environmental history of Bátorliget, N.E. Hungary. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, **118**, 2- 47.
- WILLIS, K.J. - BRAUN, M. - SÜMEGI, P. - TÓTH A. (1997): Does soil change cause vegetation change or vice, versa? A temporal perspective from Hungary. *Ecology*, **78**, 740-750.

- WILLIS, K.J. - SÜMEGI, P. - BRAUN, M. - BENNETT, K.D. - TÓTH, A. (1998): Prehistoric land degradation in Hungary: Who, how and why? *Antiquity*, **72**, 101-113.
- WOLF, M. (2008a): *A borsodi földvár: Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. PhD értekezés, Szeged, p. 859.
- WOLF, M. (2008b): *A borsodi földvár: Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Edelési füzetek (Edelési), **38**, 1-75.
- WOLF, M. (2019): *A borsodi földvár: Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Martin Opitz Kiadó, Szeged, p. 516.

KÍSÉRLET A TÖRTÉNETI HDI KISZÁMÍTÁSÁRA 1780 KÖRÜL MAGYARORSZÁGON

DEMETER GÁBOR

AN ATTEMPT TO CALCULATE HISTORICAL HDI FOR THE 1780s IN HUNGARY

The settlement-level socio-economic database of Hungary is under construction for 10 years. The database, which contains more than 10 million records, aims to trace the historical roots of contemporary peripheral regions in order to increase the effectiveness of modern spatial planning. Previous research has shown that the country's contemporary peripheries are not homogeneous and show local diversity in their socio-economic characteristics. This not only means that there is no universal remedy to improve their situation, but also that their fate has probably been shaped by different historical processes and to unravel the historical roots we need to look back to before 1945. Since geographers failed to carry out fine-resolution research prior to the 20th century due to the lack of interpretation of historical sources, this prompted the processing of 18-19th century censuses (GIS_ta Hungarorum).

A key problem is the definition and measurement of development, essential for the identification of peripheries. GDP is not measurable at fine-scale and its reconstruction possibilities are limited before the 20th c. Furthermore, Maddison's GDP-oriented approach can be criticised for ignoring the political-economic role of inequalities, but also for the flaws in the methodology applied to Eastern Europe and for its one-dimensional, economic growth-oriented nature.

For this reason, we searched for an index that allows us fine resolution and at the same time *longue durée* reconstruction, provides multidimensional approach to development, and can be compared with other European countries. Our multidimensional "welfare" index applied for 1780-1910 using SEM does not allow international comparisons, thus historical HDI, which is comparable at country level, was calculated instead at settlement and district level. For this we used the abundance of schoolmasters as proxy

for education, soil quality, state tax, arable land per capita, vineyard per capita and meadow per capita as proxies for GDP, and finally, we used the ratio of children between 13 and 17 years and children between 1 and 12 years, to approximate death rate that was to substitute average life expectancy.

A történeti Magyarország településsoros adatbázisa immár 10 éve bővül (<http://gistory.abtk.hu>). A több mint 10 millió adatot tartalmazó adatbázis célja a jelenkori periférikus helyzetű térségek történeti gyökereinek feltárása a modern területi tervezés hatékonyságának növelése érdekében. Korábbi kutatásaink rávilágítottak (*Pénzes-Demeter 2021*), hogy az ország jelenkori perifériái nem homogének, és nagy lokális diverzitást mutatnak társadalmi-gazdasági jellemzőiket illetően, így valószínűleg eltérő történelmi folyamatok alakították sorsukat. Ez nemcsak azt jelenti, hogy nincs egységes gyógyír a helyzet javítására, de azt is, hogy valószínűleg eltérő történelmi jelenségek felelősek a helyzetért, sőt, a történelmi gyökerek feltárásához 1945 előttre kell visszatekintenünk. Ez utóbbit a geográfusok a történeti források interpretációinak hiányában nem tudják elvégezni a 20. század előtti időkre (*Györi-Mikle 2017*). Ez ösztönözte az 1870-1910 közötti népszámlálások és statisztikai adatok feldolgozása mellett a 18. századi összeírások feldolgozását.

A munka során kulcsproblémaként jelentkezett a fejlettség fogalmának meghatározása és mérése, mely a perifériák azonosításához nélkülözhetetlen: a GDP, mint mérőszám ugyanis nemcsak nem mérhető finomfelbontású adatokkal, de történeti rekonstrukciós lehetőségei a 20. század elején is korlátozottak, nem beszélve a korábbi időszakokról (*Schulze 2007*, például 1870-re és 1910-re is ad GDP/fő becslést az Osztrák-Magyar Monarchiára, tartományi – Magyarországon statisztikai régió – szintig lemenve. Ennél finomabb felbontású és régebbi GDP-becslés nem létezik az országra). *Maddison (2001)* szemléletét kritika érheti az egyenlőtlenségek politikai-gazdasági (instabilitást generáló) szerepének figyelmen kívül hagyása miatt (*Williamson 1965*), de Kelet-Európára alkalmazott módszertan hibái miatt is (*Ivanov-Tooze 2007*), valamint a GDP egydimenziós, gazdasági növekedés-orientált jellege miatt.

Éppen ezért fejlettségi vizsgálatainkhoz olyan mérőszámot kerestünk, mely alkalmas e hiányosságok kiküszöbölésére, azaz lehetővé teszi a

- finom felbontású rekonstrukciót,
- a longue durée komparatív idősoros analízist,
- a fejlettség többdimenziós megközelítését, és

- megfelel európai standardoknak, azaz követhető és összevethető más európai országok értékeivel.

Korábbi vizsgálatainkban a fejlettség kompozit, finom felbontású, longue durée felméréséhez SEM segítségével állítottunk elő egy többdimenziós „welfare”-indexet (*Demeter 2024: 4-5. fejezet*), illetve a középkorra (*F. Romhányi et al. 2022*) és legújabban a török korra – a GDP-t approximáló – terményadó/terület, terményadó/fő értékeket számoltunk (*F. Romhányi, 2024a, 2024b; Demeter et al. 2024*). Azonban ezek egyedi fejlettségi mutatók, egyik sem teszi lehetővé a magyar állam gazdasági-társadalmi teljesítményének nemzetközi kontextusban történő mérését, amit a GDP viszont igen.

Létezik azonban olyan mutató is, mely a fenti összes kritériumnak megfelel. A HDI számítható járásra, megyére, településszintre, a fejlettség több dimenzióját egyesíti, és történeti adatsorokra alkalmazható *Prados de la Escosura módszere (2015)* alapján. Mindezek mellett a többi országra is rekonstruálható. A történeti (és párhuzamosan a mai) országterületen a településsoros HDI-értékeket Szilágyi Zsolt kiszámolta 1880-ra, 1910-re, 1930-ra és 1941-re, ennek segítségével lehetőség nyílik a nagy változások (a dualizmus kezdete, Trianon, a nagy gazdasági világválság stb.).

Azonban mi a helyzet a korábbi időszakokkal? Bár a HDI a jelenig elvihető és összevethető más országokkal, a 18. században a HDI összetevőit nem mérték, így rekonstrukciója nem lehetséges. A következőkben azonban megkísérlünk egy proxy indikátort kialakítani a HDI értékek 18. századi rekonstrukciójához, helyettesítéséhez. Az ötletet az adta, hogy Prados de la Escosura alapján *Szilágyi Zsolt (2024)* is helyettesítő indikátorokat vezetett be a finomfelbontású (településszintű) történeti HDI rekonstrukciójához. Az iskolázottságot az írni-olvasni tudással helyettesítette, hiszen ez 1941-ig releváns indikátor (ma jelentőségét veszítette), a várható élettartamot, melyet ugyancsak nem mérték a történeti statisztikai adatsorok, a halálozási rátával helyettesítette, míg a szintén hiányzó GDP-t a direkt állami adóterhekkkel közelítette -részletesen indokolva, hogy ez miért, milyen körülmények között lehetséges.

A 18. században azonban még e helyettesítő indikátorokat sem mérték – hogyan lehetséges így a HDI mérése? Az iskolázottságot közelíthetjük a Lexicon locorumban szereplő iskolamesterek településenkénti meglétével, vagy hiányával. A mortalitás közelítésében segít a népszámlálás 1-12 és 13-17 éves korú gyermekek rovata. A két cohors között az évek számát tekintve 2:1 arány áll fenn, azonban a gyermekek arányát illetően ez jóval nagyobb. Ennek két oka lehet: az egyik, hogy a népszámlálás egy másik kategóriájába, a „paraszt és polgár örököse” kategóriába bekerülhettek a 13-17 éves korosztályból is, hiszen nem

volt szükségszerű, hogy minden parasztnak felnőtt gyereke legyen. (Igaz, bekerülhettek ide az 1-12 évesek is). A másik ok a mortalitási ráta, mely a születés után hat évvel akár az 50%-ot is elérhette Faragó Tamás számításai szerint. Azaz, esetünkben minél kisebb a 13-17 év / 1-12 év kategória hányadosa, annál nagyobb a mortalitás. Hogyan közelíthető a harmadik komponens, a GDP, vagy az azt helyettesítő adózás? A 18. századi összeírásokban nincs szisztematikus termés hozam-számítás, nincsenek árakra adatok, az állami adót ugyanis a földterület után vetették ki (a fejadó mellett), amelyet még befolyásolt a földminőség is. (Emellett az állami adót kivetették az állatállományra, a borkimérésre és a házbérekre is, tehát nem teljesen szántóföldi jellegű volt.) A hasznos földterületet befolyásolta még a nyomások száma. A földből származó jövedelmet pedig az eltartottak száma, azaz a 12 év alatti – komoly munkaerőként szóba nem jövő – gyerekek kategóriája. Mivel azonban ezt az előző mutató már tartalmazta proxy változóként, így a túlsúlyozás elkerülése érdekében a földjövedelmet az egy gazdára jutó földméret, nyomások száma, földminőség alapján számoltuk ki a településekre – ugyanis az állami adó értéke több megyében hiányzott.

Három részterképünk e tényezők regionális differenciáit mutatja be. Ezt követően mindhárom mutató értékét normalizáltuk (az adatsor maximum és minimum értékeit +1 és 0 közé vetítettük), majd összeadtuk. Ez megadta a HDI kompozit értékét, ez alapján rajzoltuk ki a 4. térképen látható regionális mintázatot, miközben a három komponens %-os részesedése is mérhetővé vált a teljes HDI-ből.

Az eljárásunk során a földminőséget 3 osztályra klasszifikáltuk, ezzel korrigáltuk az egy összeírtra jutó szántómennyiséget. Az egy összeírtra jutó szőlőt kétszeres súllyal vettük figyelembe, a rétet egyszeres súllyal. Mindhárom földhasználati forma egy összeírtra jutó területének nagyságát normáltuk, az így kapott értékeket összeadtuk, majd az összeget újra normáltuk. Az iskolamesterek esetében 0, 0,5 és 1 értékekre konvertáltuk az iskolamesterek településenkénti számát. A mortalitást közelítő indexünk (13-17 évesek száma osztva az 1-12 éves korosztály létszámával) esetében a 0,5-ös hányadost tekintettük elvártnak, azaz 1-nek, az ennél kisebb értékek kisebb számot kaptak a normálás során. Ahol tehát jóval kisebb a 13-17 évesek száma az 1-12 évesek korosztályának létszámától, ott az átminősítés (paraszt és polgár örököse kategóriába történő besorolás) mellett átlag feletti mortalitással (így kisebb várható élettartammal) kell számolnunk. (1. térkép)

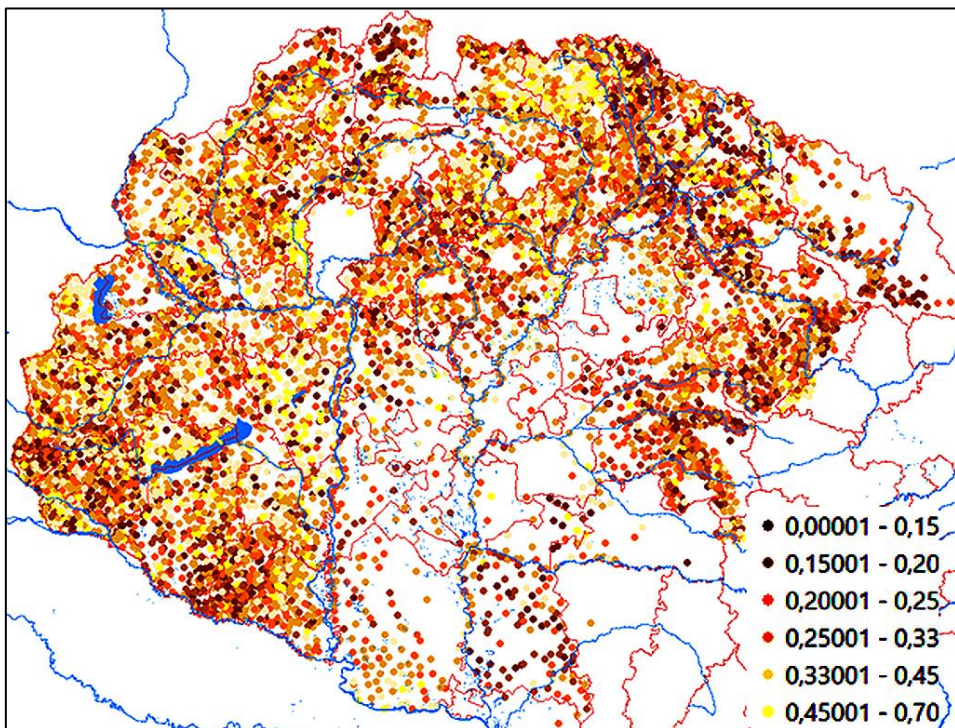
Végül az itt említett három tényező normált településsoros adatait összeadtuk, ezzel egy HDI-hez hasonló indexet hozva létre, melyet térképen

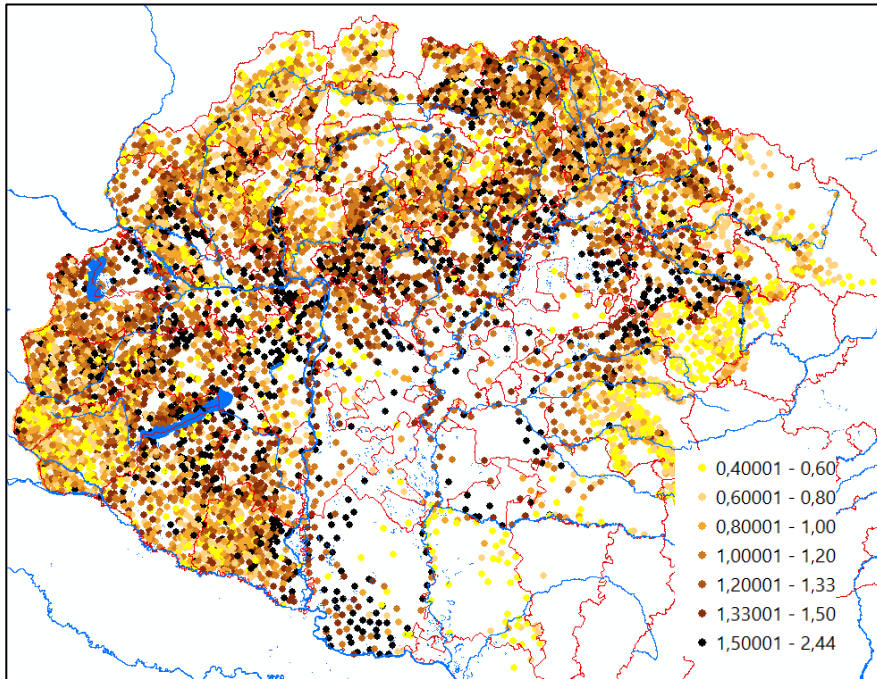
ábrázoltunk (2. térkép). Általánosságban a HDI alapján kirajzolódó fejlettségi kép hasonlít a 2024-es kötetünkben közzé tett, más módszerrel történő számolás eredményéhez. A korrelációs koefficiens értéke $r=0,63$.

A vizsgálat során kiszámoltuk az egyes komponensek súlyát a HDI-ben, ezeket is bemutatjuk (3-4-5. térkép). Itt figyelembe kell venni, hogy mindhárom mutató nem volt kiszámolható Bars, Temes, Krassó-Szörény és Szilágy esetében (Erdélyt már korábban kizártuk), így a HDI itt kétkomponensű, tehát a valóságosnál kisebb HDI-értékek szerepelnek. Emiatt viszont az egyes HDI-komponensek súlya lett nagyobb a háromkomponensű HDI komponenseinek súlyához mérten.

Végül pedig a településtípusokra és domináns nyelvekre kiszámoltuk a HDI átlagértékét és szórását SPSS segítségével. Összességében az HDI országos átlaga a három normalizált komponens összegzése után 0,976, a települések legfejlettebb 20%-a esetében 1,6, a legkisebb HDI-értékkel rendelkező 20% esetén 0,3.

1. térkép. 13-17 évesek száma osztva az 1-12 évesek számával, 1780 – a mortalitás proxyjának mintázata

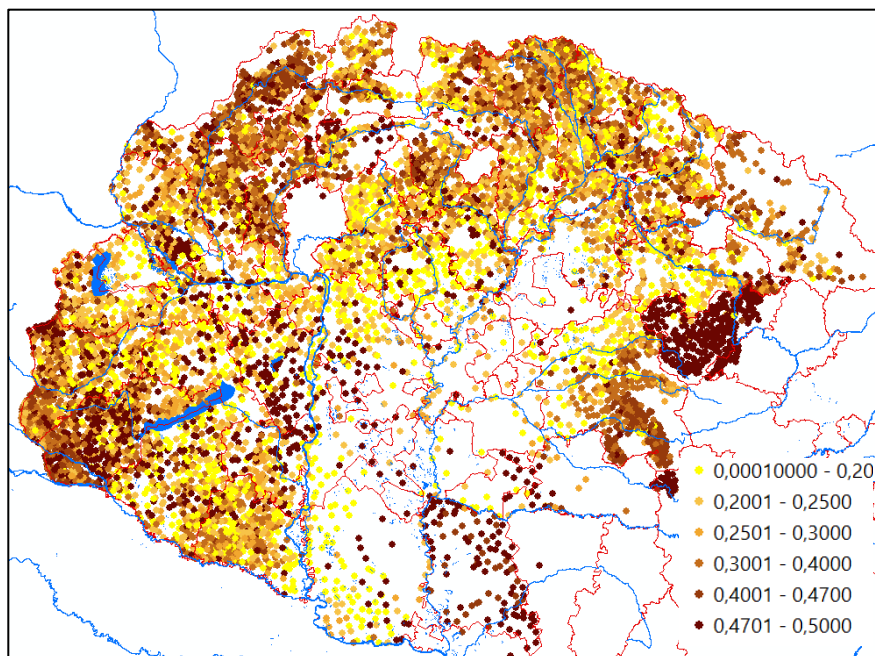

2. térkép. A történeti HDI 1780-ban

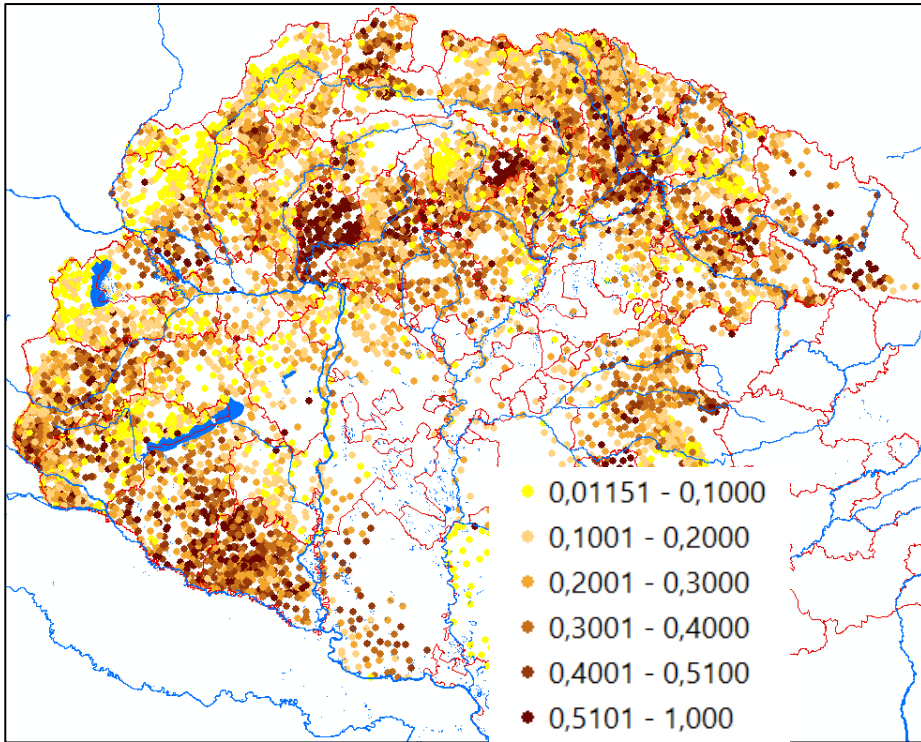
1. táblázat. A HDI és komponenseinek különbségei az egyes etnikumok körében 1780-ban

Domináns nyelv	13-17 és 1-12 évesek aránya	iskolamesterek falvankénti gyakorisága (1=100%)	földművelésből származó jövedelem proxyja	HDI	1. tényező részesedése	2. tényező részesedése	3. tényező részesedése
elegyes	0,267	0,006	0,218	0,306	0,99	0,01	0,17
horvát	0,297	0,281	0,596	0,972	0,61	0,14	0,20
lengyel	0,239	0,217	0,506	0,781	0,61	0,14	0,25
magyar	0,285	0,606	0,788	1,156	0,47	0,26	0,22
német	0,307	0,588	0,534	1,108	0,52	0,27	0,15
oláh	0,246	0,092	0,372	0,476	0,59	0,10	0,29
orosz	0,278	0,472	0,512	0,971	0,55	0,24	0,20
rác	0,266	0,532	0,938	1,136	0,41	0,23	0,28
tót	0,295	0,372	0,568	0,972	0,58	0,19	0,21
vend	0,272	0,095	0,621	0,808	0,67	0,06	0,28
ÖSSZESEN	0,289	0,334	0,617	0,976	0,54	0,17	0,16

A 13-17 és 1-12 éves gyerekek hányadosa 0,3 fölé csak a németek és a magyar-vegyes települések esetében emelkedett. 0,25 körül maradt az elegyes, lengyel, román és rác nyelvek dominálta települések esetében. Átlag feletti volt az iskolamesterek gyakorisága (0,335) a magyarok, németek és rácok esetében, kifejezetten alacsony volt a lengyel, horvát és vend nyelvek dominálta településeken. földjövödelmeket illetően a magyar és rác települések voltak kiemelkedők, az országos átlag (0,6) alatt maradtak a lengyel, román, kis mértékben a német, ruszin és szlovák nyelvi dominanciájú falvak is (1. táblázat). Összességében a magyar és szerb nyelvű településeknél volt a legkiegyenlítettebb a HDI-t alkotó három tényező szerepe. Noha mindhárom tényező maximálisan 1-es értéket vehetett fel az aggregálás előtti normalizálás során, mégis, a fenti két nyelv kivételével minden a mortalitás proxyjának a szerepe az 50%-ot esetben meghaladta. Az oktatás a németek és magyarok, a földjövödelem szerepe a románok, szlovének és rácok esetében volt a legmagasabb, de a 30%-ot nem érte el egyik esetben sem. A horvátoknál, oláhoknál, vendeknél az oktatás súlya a HDI-ben 15% alatt maradt, a földjövödelem a németeknél, ruszinoknál volt alacsony, őket a horvátok, a tótok követték, majd jöttek a magyar nyelvű települések.

3. térkép. A mortalitás részesedése a HDI értékéből 1780-ban

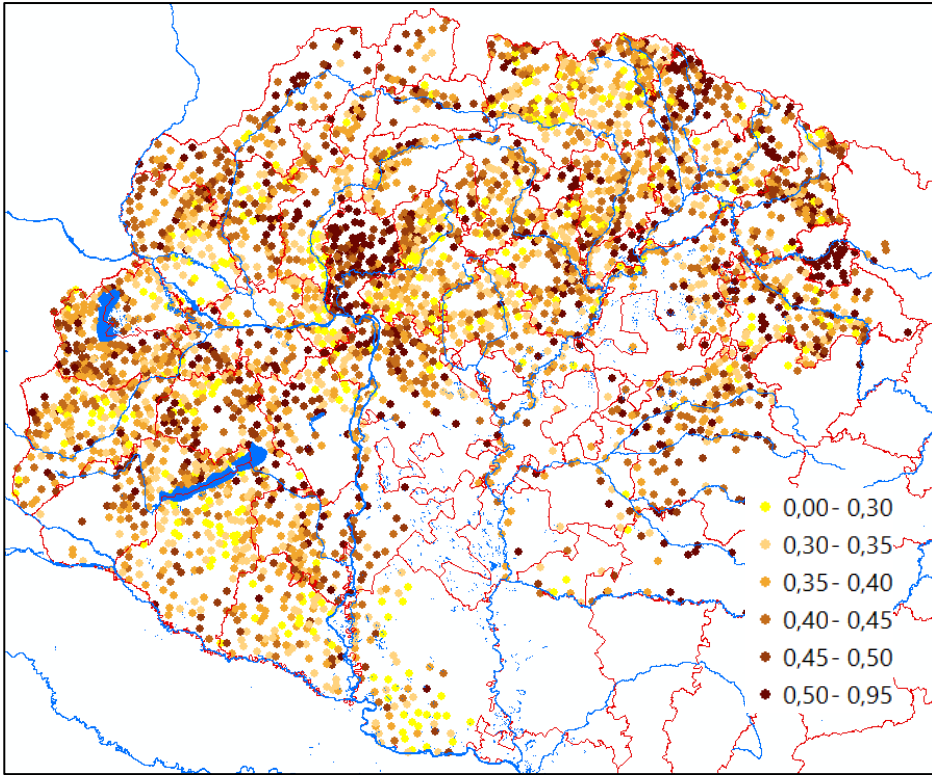
4. térkép. Az agrárjövedelem (proxyjának) részesedése a HDI komplex értékéből

A halandóságot helyettesítő gyerekarány kifejezetten kedvezőtlen volt a falvakban és a prédiúmon, miként itt kedvezőtlen volt az iskolamesterek aránya is. A földjövedelem kapcsán a puszták és a falvak jobb értéket mutatta, mint a mezővárosok. A HDI három komponensének súlyát illetően leszögezhető, hogy most is a mortalitást reprezentáló arányszám súlya volt a legnagyobb, annak ellenére, hogy elvi maximumértéke csak 33%-os átlagot valószínűsített volna. Az iskolamesterek jelenlétének súlya 25-33%-ot tett ki a városokban, azaz a várt értéket mutatta, ellenben itt kisebb volt a földjövedelem súlya (13-18%), emiatt a gyerekehalandóság szerepe itt is 45% felett volt (2. táblázat).

2. táblázat. A HDI és komponenseinek differenciái a különböző településtípusok esetében, 1780 körül

Településtípus	13-17 és 1-12 évesek aránya	iskolamertek falkankénti gyakorisága (1=100%)	földművelésből származó jövedelem proxyja	HDI	1. tényező részesedése	2. tényező részesedése	3. tényező részesedése
végig falu	0,289	0,333	0,646	1,029	0,55	0,18	0,19
falu és mezőváros között	0,377	0,500	0,488	1,192	0,63	0,21	0,16
mezőváros és falu között	0,296	0,865	0,696	1,316	0,45	0,35	0,18
végig mezőváros	0,303	0,957	0,569	1,323	0,45	0,39	0,13
végig prédiium	0,275	0,030	0,826	1,057	0,51	0,03	0,02
végig szabad királyi város	0,324	0,074					
ÖSSZESEN	0,289	0,334	0,617	0,976	0,54	0,20	0,18

Bár a mortalitás (gyerekarány-gyerekhalandóság) szerepe volt a HDI komponensei között a legnagyobb 1780 körül, ez már csak azért sem probléma, mert korábbi fejlettségi modelljeinkben a gyerekarány egyáltalán nem kapott szerepet, mint fejlettséget befolyásoló tényező (mivel eltartottként és 13 év felett munkaerőtöbbletként egyaránt jelentkeztek a gyermekek) (Demeter 2024). Mégis a két modell (HDI és SEM) között erős korreláció mérhető így is, melyek így kölcsönösen megerősítik egymást. Ráadásul az 1780-as évek népszámlálásának burkolt célja a népességfelesleg (sorozható lakosság) megbecslése volt, a 13-17 közötti, nem örökös népesség pedig lényegében a haderő majdani alapját jelentette. Továbbá a korábbi fejlettségi indexek és a gyerekarány között még úgy is erős statisztikai kapcsolat volt mérhető, hogy az utóbbi nem is volt része a korábbi fejlettségi indexnek.

5. térkép. Az iskolázottság (proxyjának) részesedése a HDI komplex értékéből

IRODALOM

- DEMETER G. (2024): Területi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon. Budapest, HUN-REN BTK TTI.
- DEMETER G. – SZ. SIMON É. – F. ROMHÁNYI B. (2024): Észak-Magyarország és Dél-Szlovákia társadalmi-gazdasági viszonyainak atlasza a török uralom kezdetén és a 15 éves háború után (Nógrád és Borsod megyék) / A Historical Statistical Atlas of N-Hungary and S-Slovakia in the beginning of the Ottoman penetration and after the 15-years war (Nógrád and Borsod counties) (1546-1640). *GISistorical Studies* 9. Budapest – Prešov.
- F. ROMHÁNYI B. – SZILÁGYI ZS. – DEMETER G. (2022): A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készülése idején. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6 (2022). Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest. pp. 17–52.

- F. ROMHÁNYI B. (2024a): A középkori Magyar Királyság regionális különbségei és változásai (10–16. század). Martin Opitz, Budapest.
- F. ROMHÁNYI, B. (2024b): Spatial Transformations and Regional Differences in the Medieval Kingdom of Hungary (1000–1500). *Hungarian Historical Review* 13 (3) pp. 339–361.
- GYÖRI R. – MIKLE GY. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom* 31 (3) pp. 144–164.
- IVANOV, M. – TOOZE, A. (2007): Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892–1945. *The Journal of Economic History* 67 (3) pp. 672–703.
- MADDISON, A. (2001): *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD, Paris.
- PÉNZES, J. – DEMETER, G. (2021): Peripheral areas and their distinctive characteristics: The case of Hungary. *Moravian Geographical Reports* 29 (3) pp. 217–230.
- PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (2015): World Human Development: 1870–2007. *Review of Income and Wealth* 61 (2) pp. 220–227.
- SCHULZE, M-S. (2007): *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. (LSE Working Papers no. 106/07) Department of Economic History, London School of Economics, London
- SZILÁGYI ZS. (2024): Változás és alkalmazkodás a Kárpát-medencében. A történelmi és a trianoni Magyarország regionális gazdasági–társadalmi különbségei, területi egyenlőtlenségei 1870–1941 között. *Kézirat*.
- WILLIAMSON, J. G. (1965): Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns. *Econ. Dev. Cult. Change* 13, 1–84.

**AZ 1831-ES KOLERAJÁRVÁNY TERJEDÉSÉNEK,
TARTALMÁNAK, INTENZITÁSÁNAK ÉS MORTALITÁSÁNAK
TERÜLETI MINTÁZATA ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A
GÖRÖGKATOLIKUS KÖZÖSSÉGBEN – A GIS ÉS A TÖRTÉNETI
STATISZTIKA LEHETŐSÉGEI A FORRÁSFELDOLGOZÁSBAN**

In Memoriam Frisnyák Sándor

DEMETER GÁBOR

**THE SPREAD, DURATION, INTENSITY AND MORTALITY RATE
OF THE CHOLERA EPIDEMICS IN NE-HUNGARY, 1831 BASED
ON THE REGISTERS OF THE GREEK CATHOLIC COMMUNITY**

In his book published in Prešov in 2013, Anton Liška summarized the losses of the Greek Catholic community during the great cholera epidemic of 1831 in Hungary in a well-organized and coherently structured data base (LIŠKA 2012, 2013). This opens up the possibility of investigating many other phenomena with the help of spatial data and statistics that the author himself had left unexploited. The identification and geocoding of the settlements in the volume allows the spatial and temporal analysis of the epidemic to be studied in the area of north-eastern Hungary, in what is now eastern Slovakia, in Sáros, Szepes, Abaúj and Zemplén counties. After the identification of about 400 settlements, the beginning, the end, the length, speed of spread, the proportion of deaths in relation to the population (severity of the epidemic, mortality) and the intensity of the epidemic (deaths/day) can be specifically studied. Using the 1806 census of the Greek Catholic Bishopric of Mukachevo, it is also possible to determine the population growth of Greek Catholic communities in these municipalities up to the beginning of the epidemic, i.e. to examine how much of the demographic growth (in percent) was destroyed by a single tragic year.

All these phenomena can also be mapped. The age structure of deceased is also available for some parishes, thus we can compare the age structure of the deaths with the age structure of the total population. That way we analyse what age groups suffered the most from the epidemic.

2013-ban Eperjesen kiadott könyvében Anton Liška egy jól áttekinthető, következetes szerkezetű adattárban foglalta össze a görögkatolikus közösség veszteségeit az 1831-es nagy kolerajárvány során (LIŠKA 2012, 2013). Ennek köszönhetően számos olyan további jelenség vizsgálatára nyílik lehetőség a térinformatika és a statisztika segítségével, melyet a szerző maga kiaknázatlanul hagyott. A kötetben lévő települések azonosítása és geokódolása lehetővé teszi a járvány térbeli és időbeli lefolyásának vizsgálatát Északkelet-Magyarország, a mai Kelet-Szlovákia területén, Sáros, Szepes, Abaúj és Zemplén vármegyék területén. Mintegy 400 település azonosítása után konkrétan vizsgálható a járvány kezdete, vége, hossza, terjedési sebessége, a halottak lakossághoz mért aránya (a járvány súlyossága, mortalitása) és az időegység alatti halálozások (járvány intenzitása) mintázata.

Mindeközben – a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség 1806-os összeírása segítségével (UDVARI 1990) – megadható a görög katolikus közösségek népességnövekedése is a járvány kezdetig e településekre, azaz vizsgálható, hogy a demográfiai növekedés mekkora részét emésztette fel egyetlen tragikus év.

Az említett jelenségek mind térképezhetők is és a tanulmányban a történeti térinformatika és történeti statisztikai adatok alapján vonunk le következtetéseket a járvánnyal kapcsolatban. A másik vonalat a mortalitás korstruktúrája képezi. Néhány parókián ugyanis az elhunytak korstruktúrája is rendelkezésre áll, ezek összesítésével, kellően nagy statisztikai elemszámmal összevethetjük a halálozások korfáját a lakosság hipotetikus statisztikai korfájával.

Vizsgálataink relevanciáit elsősorban az adathiány korlátozza: először is, Liška könyve csak a görögkatolikus lakosságot tartalmazza, azaz nem minden esetben reprezentálja a teljes lakosságot (vegyes lakosságú települések esetén a görögkatolikuság kisebbségben van). Másfelől csak a települések egy részén írták össze az elhunytakat, és nem tudni, az adathiány a halálozások hiányára utal-e, vagy a halálozások feljegyzésének hiányára. Így a nulla halálozásszámú településeket kihagytuk a vizsgálatból, ezzel óhatatlanul lyukak keletkeztek a térképeinken (a pontszerű ábrázolás következtében fellépő területi lyukakat az izovonalas extra- és interpoláció segítségével lehet látszólag betölteni). Továbbá, a halálozás intenzitásának vizsgálatánál óhatatlanul torzításként jelentkezik, ha csak 1 halottat jegyeznek be, hiszen ez 1 nap alatt 1/1-es értéket mutatva eléggé magas intenzitást eredményez, miközben a valóságban szigetszerű a jelenség. Éppen ezért az intenzitás vizsgálatánál csak az 1 halott és 1 nap időtartam feletti értékeket vettük figyelembe, ami további lyukakat eredményezett. Végül pedig, a halálozásokat feljegyző papok természetesen nem voltak következetesek és némelyik nem rögzítette a kezdő és végső dátumot, vagy, ha megtette, nem volt

pontos, esetleg nem településre, hanem parókiára (farnost') összesítve adta meg a halálozások számát, ami különösen a több településre kiterjedő (szórványlakosságra utaló) parókiák esetében jelent adatvesztést. Úgyszintén nem tudjuk megítélni, hogy a rögzített halálesetek valóban mind a kolerához kapcsolhatók, hiszen a papok nem voltak képzett orvosok és különösen a filiák esetében nem is voltak minden nap jelen, a halottakat viszont gyakran kiérkezés előtt eltemették a járványveszély miatt. A görögkatolikus papság valószínűleg tevékenyen részt vett a társadalom életében ekkor is, mert a 204 görögkatolikus papból 15 elhunyt, ami 7,3%-os értékével magasabb, mint az összes elhunyt (5702) 5,1%-os értéke. Ez azonban csak az Eperjesi Eparchia 120 ezer lakosára vonatkozó statisztika, további 50 ezer ember, az eparchia görögkatolikus lakosságának közel 30%-a esetében hiányoznak a halálozási statisztikák.

Szintén fontos felhívni a figyelmet, hogy más, állami, nem egyházi források esetében az adatok nem mindig egyeznek, illetve a nem görögkatolikus vidékeken a mortalitás kisebb Dancs László vizsgálatai szerint az itt megállapítottnál, ami a járvány szelődülésére éppúgy utalhat, mint a halálesetek téves megítélésére, hibás regisztrációjára.

Az itt bemutatandó térképeket tehát ezen korlátok figyelembe vételével kell olvasni. Tanulmányunk tehát inkább módszertani szempontból érdemel figyelmet, amennyiben egy ismert és feldolgozott forrás eltérő értelmezési lehetőségeire hívja fel a figyelmet a választott módszer, a GIS alapján.

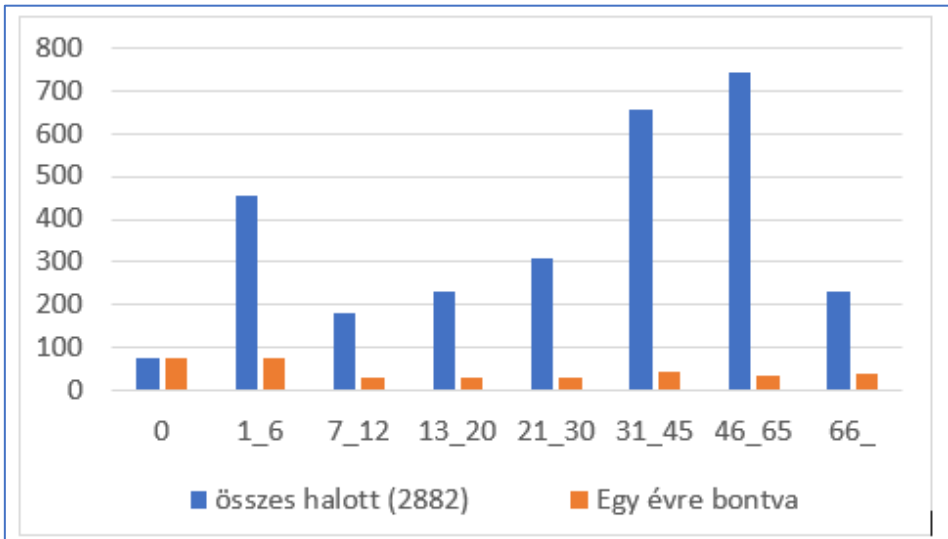
A JÁRVÁNY DEMOGRÁFIAI JELLEGZETESSÉGEI: A HALÁLOZÁSOK KORSTRUKTÚRÁJA

1. táblázat. A halálozások korstruktúrája

	0 év	1-6 év	7-12	13-20	21-30	31-45	46-65	66 év felett
összes halott ismert korstruktúrával (2882)	77	454	180	232	310	655	743	231
cohorsonként %	2,67	15,75	6,25	8,05	10,76	22,73	25,78	8,02
egy évre bontva	77	76	30	29	31	44	37	39

A kötet alapján részben az elhunytak korstruktúrája is rendelkezésre áll (2882), ezek összesítésével összevethetjük a halálozások eloszlását a lakosság tényleges korfájával. Liška adatait összesítve kiemelkedő az 1-6 éves korosztály és a 31-45 éves, valamint 46-65 éves korcsoportok halottakból való részesedése (1. táblázat). Azonban az eltérő szélességű kohorsok miatt ezek az értékek tévesek. Ezért a halálozások számát egy évre lebontva adtuk meg újra (1. ábra).

Ez alapján viszont már a 0 és 1-6 éves korosztályt sújtották leginkább a halálozások. Ez még mindig nem reprezentatív, mert nem tudjuk, hogy az élő 0 és 1-6 évesekhez képest mennyire felülreprezentált a halottak száma e csoportban. Ezért a százalékos kormegoszlást összevetettük az élők korstruktúrájával, igaz csak 1880-ból volt legközelebbi adatunk (2. táblázat). Ezek alapján a társadalmi súlyukhoz képest felülreprezentáltak az elhunytak között az idősek, és a 6 év alatti gyerekek, ellenben kifejezetten alulreprezentáltak a csecsemők, az egy év alattiak.

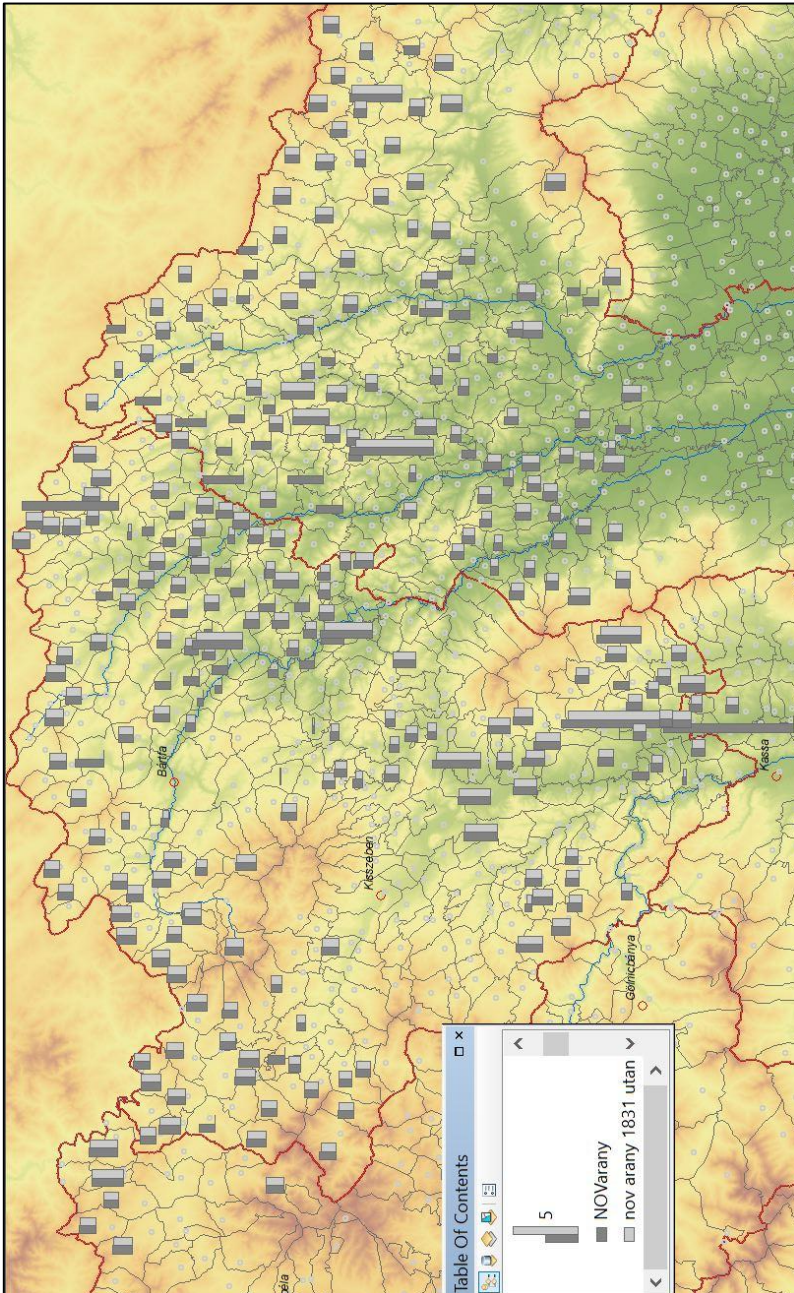

1. ábra. A halálozások számának alakulása korcsoportonként egyetlen évre vetítve

2. táblázat. A kolerában elhunytak korosztály szerinti felülreprezentáltsága a teljes lakosság kormegoszlásához képest

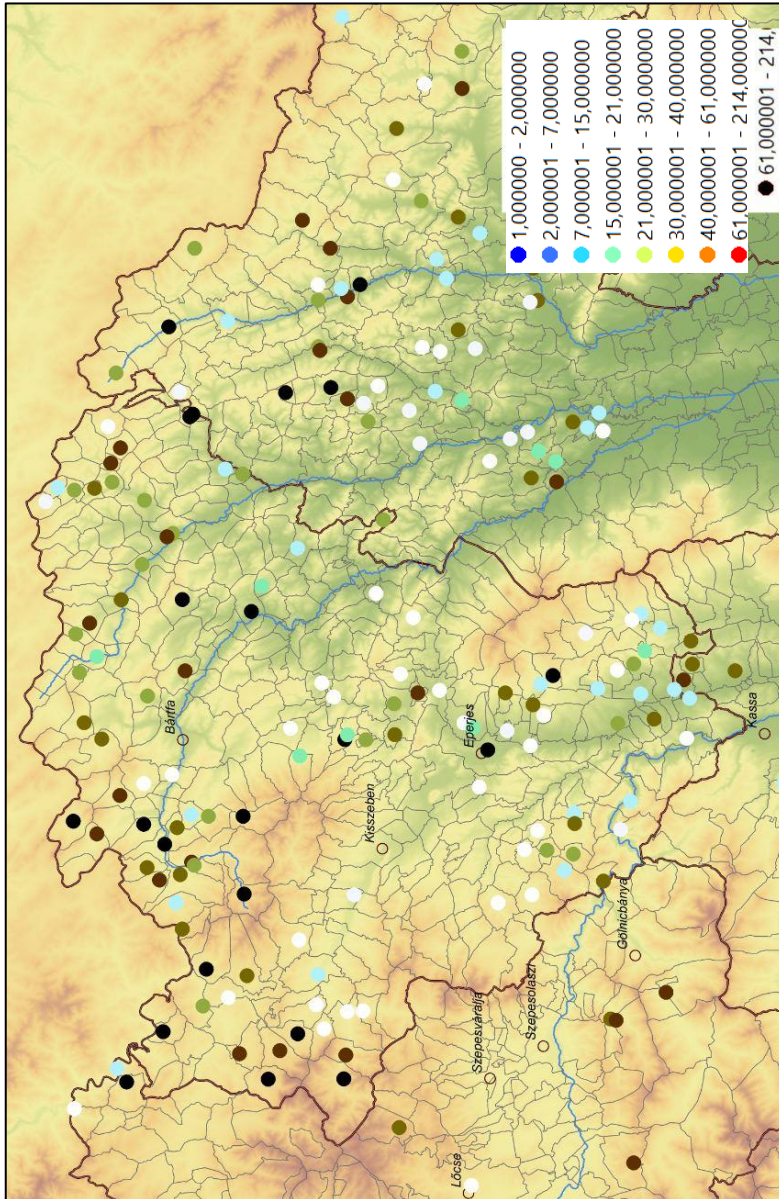
Korosztály (1880)	Lakos (teljes ország-területen)	Teljes lakosság (%)	Kolerában meghaltak 1831 (%)
6 év alatt	2 790 478	15,32	18,5
(1 év alatt)	497 500	3,63	2,67
60 év felett	1 518 500	8,34	15,05

Összességében a vizsgált terület 326 azonosított településén 1806-1830 között a népesség növekedése 45%-os volt, melyet a kolera 38%-ra csökkentett vissza.

2. ábra. A görögkatolikus népesség növekedése 1806-1831 között, majd csökkenése a kolera hatására

A JÁRVÁNY TERÜLETI SAJÁTOSSÁGAI

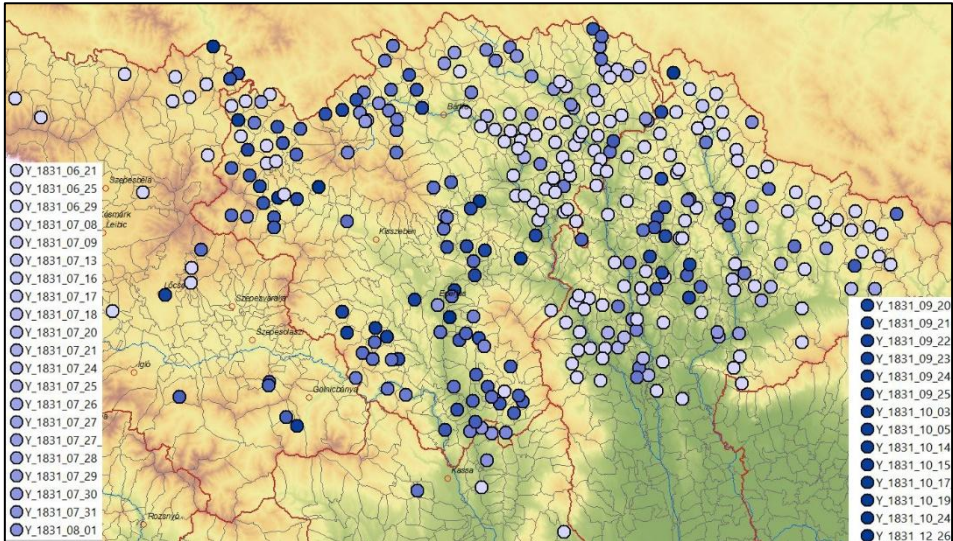
3. ábra. A járvány hossza Szepes-Sáros-Zemplén-Abaúj megyékben 1831-ben

A járvány hosszát illetően a térképezett adatok alapján leszögezhető, hogy az első és utolsó koleraként regisztrált halálest között viszonylag kevés nap telt

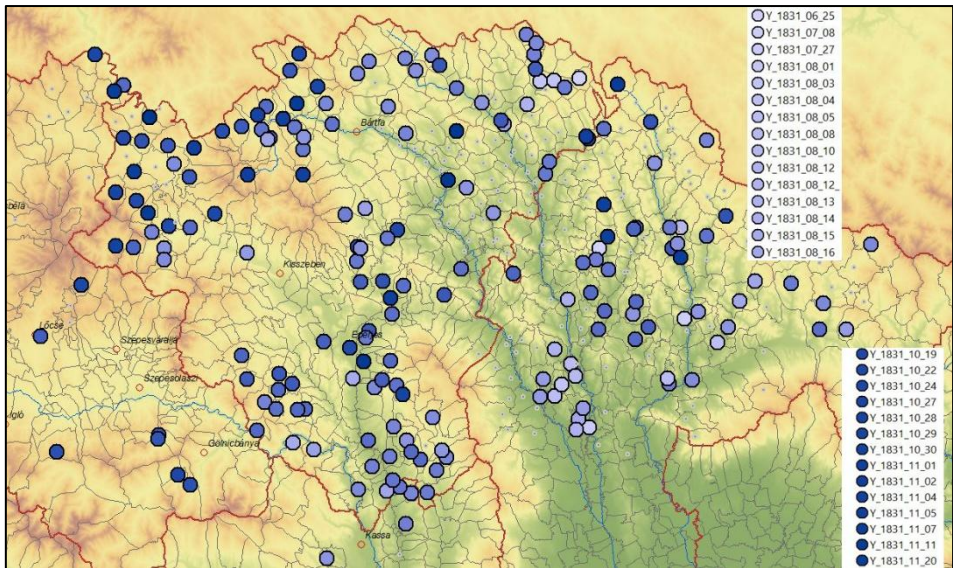
el a mintaterület déli részén a fővölgyekben, míg északon, a galíciai határ mentén hosszabb volt a lefolyása. Szintén hosszan tartott a járvány a hegyvidéki területen, ez igaz mind északon, mind délen. A folyóvölgyekben rövidebb idő alatt lecsengett a járvány – még északon is, ahol különben perzisztensebb volt általánosságban. Szintén jellemző, hogy viszonylag éles mintázatbeli váltásokat láthatunk – szomszédos falvak esetében volt, ahol 1-2 napig tartott a járvány, a mellette lévő falvakban viszont hetekig tombolt.

E mögött az a jelenség áll, hogy a járvány keleten hamarabb kezdődött és nyugat felé terjedt széles fronton (4. ábra). Ez némileg meglepő a várt észak-déli (galíciai határ) és a folyóvölgyek menti terjedéshez képest. Az általános trend mellett az is látható, hogy a mellékvölgyekbe később, az általános terjedési iránnyal szinte ellentétes irányból érkezett meg a betegség, legalábbis Zemplén közepén és Sáros déli részén ez volt a helyzet.

A járvány megszűnése (5. ábra) szinte ezzel épp fordított mintázatot mutatott. A délkelet-északnyugati irányban húzódva hagyta el a vizsgált területet, azaz a galíciai határ szerepe megint csak a lokális mintázatokban figyelhető meg: Sárosban hamar, míg Szepesben a Dunajec mellől a legkésőbb vonult ki a járvány.

4. ábra. A járvány kezdete

5. ábra. A járvány vége

A kolerában elhunytak száma (6. ábra) kifejezetten magas volt Szepes városaiban, azonban itt a görögkatolikus közösség mérete is nagyobb lehetett, ezért érdemes megnézni a mortalitási arányt, a közösség méretéhez mért halálozási számot. Figyelemre méltó továbbá, hogy a halálozások száma az izolált hegyvidéki falvakban, akár a határ mentén, akár attól távol volt magasabb, a folyóvölgyekben alacsonyabb, kivéve a két folyó közti átjárást, összeköttetést biztosító szakaszokat, ahol szintén magas volt a halálozások száma.

A mortalitási ráta (7.ábra) délen sokkal magasabb volt, mint északkeleten, vagy északnyugaton. Míg az utóbbi két helyen a halálozások aránya nem haladta meg a területi átlagot, az 5%-ot, délen ez 10-20%-ot is elért. Sok esetben pedig itt eleve kisebb létszámú volt a görögkatolikus közösség, mint az etnikailag kompakt északi sávban. Azaz a görögkatolikus közösség egészét délen sokkal súlyosabban érintette a járvány, hiszen maga a közösség működése került veszélybe. A déli szórvány nagyobb vesztesége logikus, hiszen a kisebb közösségben az intraetnikus kapcsolatok szerepe sokkal jelentősebb a közösség fennmaradása esetén, mint a közösségek kívüli kapcsolatoké – azaz leginkább csak egymásra számíthattak, egymással érintkeztek, emiatt könnyebben fertőződtek. Szintén érdekes jelenség, hogy a mortalitás olyan területeken is lehetett alacsony (Dunajec), ahol egyébként a járvány elhúzódott, azaz az első és utolsó halálozás között hosszabb idő telt el. Az már nem meglepő, hogy a

mortalitási ráta a folyóvölgyekben magasabb volt, mint a hegyekben (bár ehhez az is hozzájárul, hogy a görögkatolikus közösség aránya, mérete is kisebb volt).

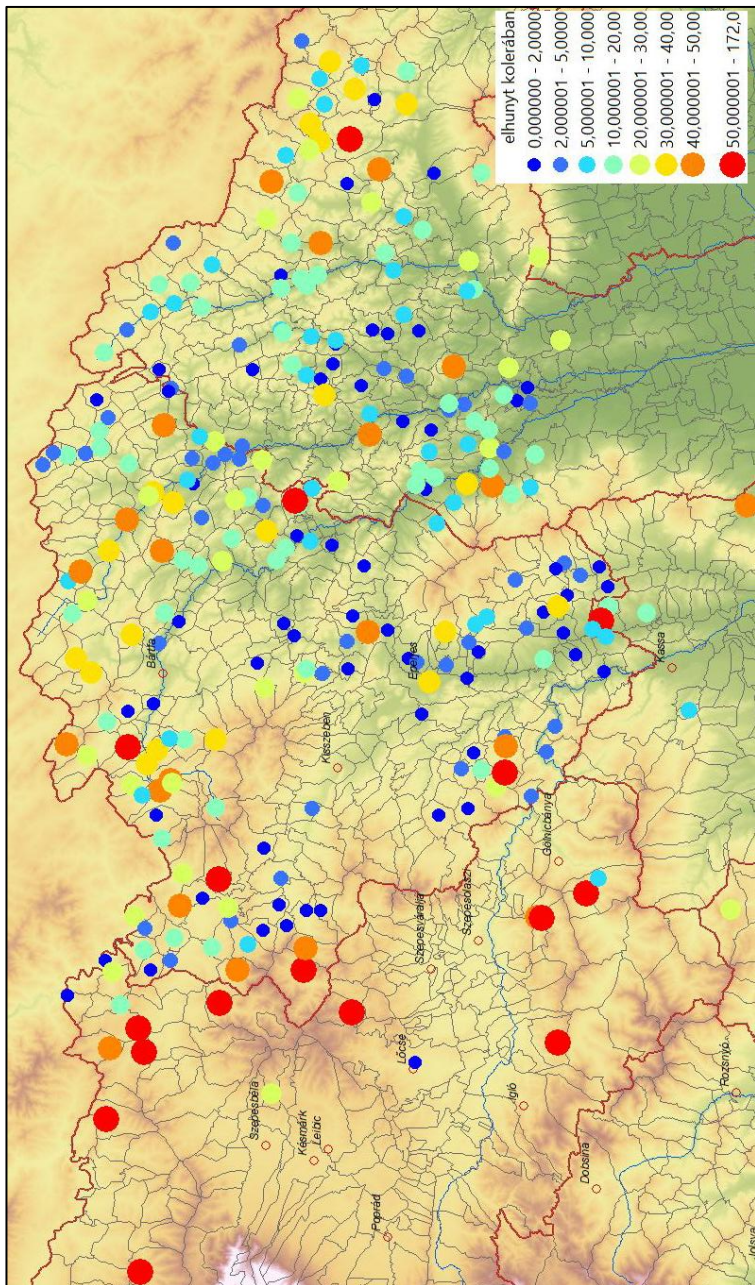
Végül pedig érdemes a fentiek miatt megvizsgálni az időegység alatti halálozások számát, ami a járvány intenzitásának egyik mérőszáma lehet (8. ábra). Noha itt még kevesebb adat van, hiszen kiesnek az „1 nap – 1 halott” adatok, talán még így is kirajzolódik a trend, hogy Szepes és Sáros határa mentén különösen heves lefolyású volt a járvány, függetlenül annak tényleges hosszától és az elhunytak számától (egyébként mindkettő magas volt). Ezzel szemben a dunajeci határ mentén az intenzitás kisebb volt, mint 10 km-rel mögötte, vélhetően a jobban működő járványellenes intézkedéseknek és a hivatalos személyek jelenlétének köszönhetően. Hasonlóan alacsony volt az intenzitás Zemplén és Sáros határán, a Bodrogot összetevő folyók mellékvölgyeiben, míg magas volt Sáros északi felében a határon is. Ezek oka lehetett még, hogy a megyei peremek és mellékvölgyek egyházigazgatási szempontból is sokszor perifériák lehettek: a filiákba a pap ritkábban ment ki, ezért nem rögzítette pontosan a halálozások dátumát.

Összességében a forrásunk a halálozásokat a hivatalos jelentésekből nyerhető országos érték fölé teszi a görögkatolikus közösségben és nem tudható, hogy ez valós, vagy téves jelentés eredménye.

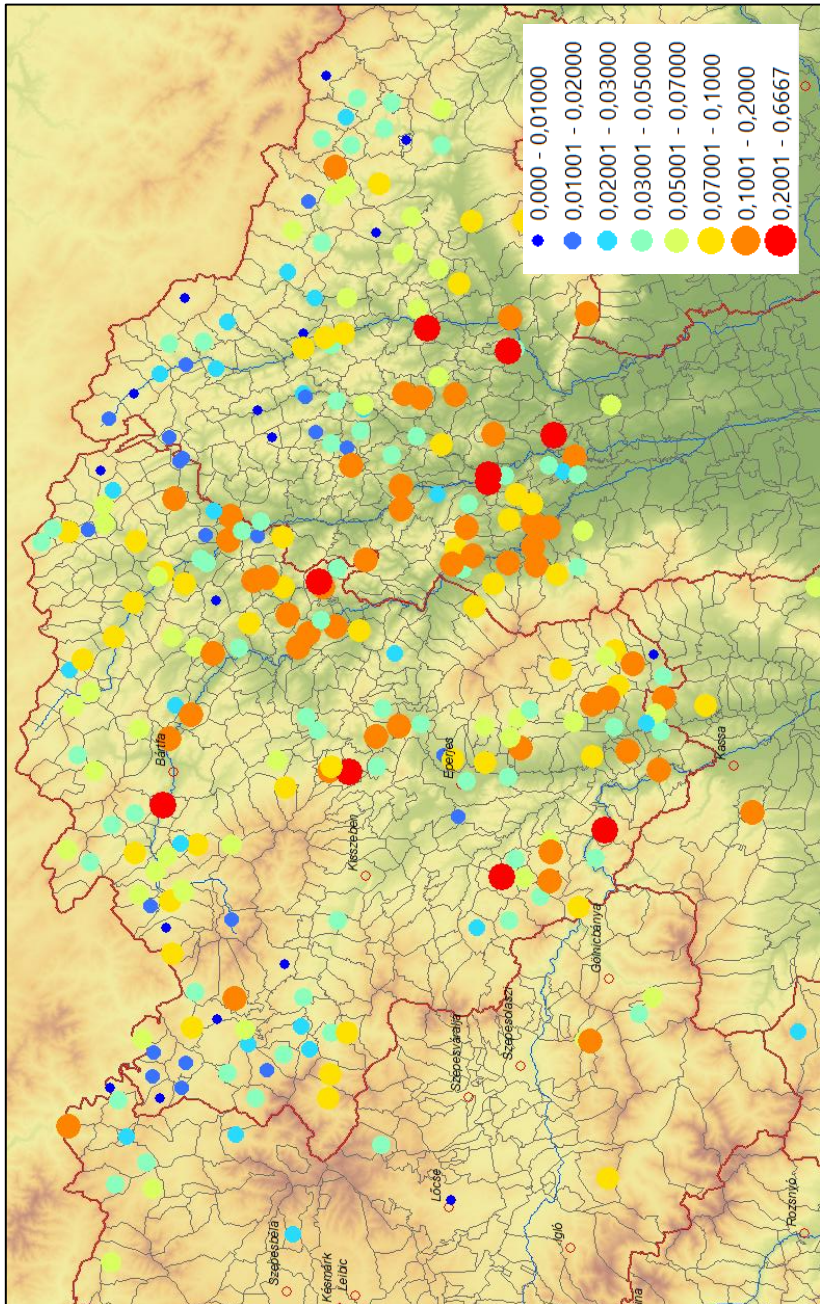
IRODALOM

- LIŠKA, A. (2012): Choleroová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej Eparchii. Prešov.
- LIŠKA, A. (2013): Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie. Prešov.
- UDVARI I. (szerk.) (1990): A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 3. sz.). Nyíregyháza, 1990.

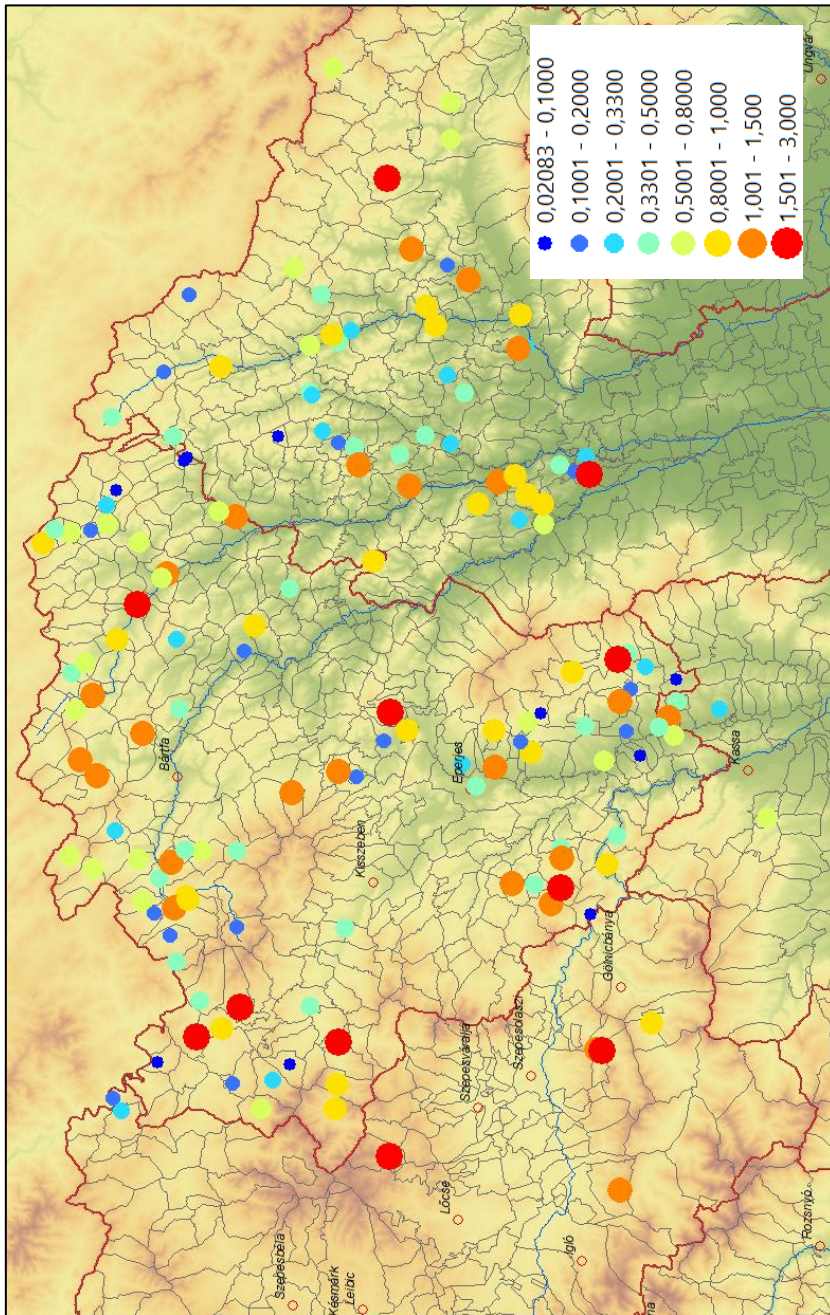

6. ábra. A kolerában elhunytak abszolút száma

7. ábra. Mortalitási ráta 1831-ben (kolerában elhunytak az összlakossághoz mérve)

8. ábra. A járvány intenzitása (halál/nap – csak 1 nap és 1 halott feletti értékek szerepelnek)

A BODROGKÖZI KŐ HASZNOSÍTÁSÁNAK NÉHÁNY TÖRTÉNETI NÉPRAJZI VONATKOZÁSA

VIGA GYULA

SOME HISTORICAL/ETHNOGRAPHIC REFERENCES OF THE USAGE OF THE BODROGKOZ; STONES (NORTHEASTERN HUNGARY AND SOUTHEASTERN SLOVAKIA)

The first part of the study positions some general yet still relevant questions of traditional stone techniques: whether traditional stone techniques are an update of basic knowledge or a historically segmented craft activity. How the knowledge of craftsmen relates to that of peasant workers who operate without formal training. Is the decorative work of stone carvers working in rural settings considered folk art? The second part of the work reflects on all these questions through a historical ethnographic description of stonework in the Bodrogeköz—a flood-prone historical landscape before the river regulations in the second half of the 19th century, located in (Northeastern Hungary and Southeastern Slovakia). The approximately 800 km² landscape enclosed by the Tisza - Bodrog - Latorca rivers is currently shared by 55 settlements. In the predominantly lowland region, volcanic elevations reaching 250 meters are located in the northern part. The stone material here consists of stratified extrusive rocks (pyroxene-andesite, trachyte), with easily carvable volcanic tuff found on their perimeter. From the 18th century, their well-cleaving stone material played a role in the traditional folk architecture of surrounding villages. In the settlements of this region, it was common practice before World War II to bake flatbreads and thick pancakes without leavening on 2-3 cm thick stone slabs belonging to open hearths, these slabs were heated on the hearth and coated with oil. A remarkable monument of traditional architecture is the row of approximately 300 cave cellars carved into tuff in Kisgérés (Maly Horeš), here, the entrances and press houses of these structures were built from extrusive rock. In the neighbouring village of Bodrogszentes (Svatuše), tombstones were carved from hard stone in the first half 20th century, likely introduced to the region by itinerant Slovak stonemasons. As

decoration, the traditional patterns of wooden grave markers were carved onto the front of the tombstones. The use of stone material was linked to local peasant practices for centuries, but the extensive landscape transformations in the second half of the 19th century (such as the construction of dikes, roads, and railways) industrialized its quarrying and use

A történeti földrajz művelői jelentős szerepet vállaltak abban, hogy a Bodrogtörzs tájhasznosításának folyamata az elmúlt emberöltő során új értelmezést nyert. Bár a történeti vidék belső kistáji tagoltsága korábban sem volt ismeretlen, a geográfusok, történészek, néprajzkutatók és más társtudományok művelői ezt részletező elemzésekkel a táj mozaikos szerkezetéhez kapcsolták, melynek révén a létformák árnyaltan összetett, kisebb-nagyobb intervallumokban is változó szerkezete rajzolódott ki. Mindebben az emberi tevékenységek egymástól egészen eltérő, megítélésükben akár egymásnak ellentmondó formái szervesültek, és a bodrogtörzsi ember generációinak nagyfokú alkalmazkodóképességét igazolták. Hozzájárult ehhez, hogy 1990 után a korábbinál lényegesen több figyelem fordult a Felső-Bodrogtörzshöz, az 1920-ban kettészakított történeti táj szlovákiai területére, mely köztudottan tagoltabb és változatosabb volt a déli oldalnál a tájátalakító emberi tevékenység, a folyószabályozás és vízrendezés előtt is. Az természetesen az egész vidékre igaz, hogy a jobbágyfelszabadítás – a maga ellentmondásaival együtt is – teret nyitott a lassú és differenciált polgárosodásnak és modernizációnak, amely tovább bontotta az emberi létformák tagolt szerkezetét, utat nyitva abban az egyéni törekvéseknek is. A Bodrogtörzs tagolt földrajzi felszínéhez a 19. század második felétől fokozatosan formálódott és ma is formálódik a társadalom és műveltség néprajzi módszerekkel is megragadható arculata.

Az utóbbi vonatkozásában különös figyelem illeti azokat az emberi tevékenységeket, amelyek hagyományos értelemben ab ovo nem illeszthetők a Bodrogtörzshöz jellemző vízállásos és időszakosan vízjárta vidék korábbi arculatához és az alkalmazkodó emberi közösségek hagyományos tevékenységéhez. Ebből a szempontból rendkívül fontosnak tartom Boros László kutatásait Zemplén vármegye déli része, benne a Bodrogtörzs szőlőművelésének területén, melynek során a Felső-Bodrogtörzsben Királyhelmeceken és környékén (Kisgéres, Szentes) valamint a Tarbucka falvaiban (Kiskövesd, Nagykövesd) a szőlészeti újkori jelentőségét mutatta ki (*Boros L. 1994a, 2000., Viga Gy. – Viszóczy I. 2015*). Jelen közleményben a Felső-Bodrogtörzs kőművelésének történeti folyamatához közlök adatokat, rámutatva arra is, hogy a helyben rendelkezésre álló kőzetek hasznosítása is az emberi tevékenység számára változó jelentőségű történeti folyamatként írható le (*Viga Gy. 2009. 71-78*). Itt csak utalok arra – korábban részletezően írtam róla –, hogy a tradicionális kőművelés és a hagyományos szőlő- és borkultúra tájunkon is sajátos szimbiózisban létezett. A

Tarbucka karakteres településén, Nagykövesden 1870-ben összeírt 106 portából 95 pincével is rendelkezett, és a szőlőkől kiszedett kövekből generációk munkája révén *garádok* és *kőmezsgyék* formálódtak az erózió csökkentésére, valamint *kőmedencéket* is kialakítottak az esővíz összegyűjtésére (Boros L. 1994., Viga Gy. 2018). Királyhelmecc környékén, például a bodrogszentesi határ helmeci oldalán voltak olyan területek, melyeket szántani sem lehetett, mert az ekevas lépten-nyomon kőbe akadt, s az onnan *kihányt* lapos kőanyag generációkon át egyaránt alapanyaga volt a lakóházak és gazdasági épületek építésének valamint a borospincék kialakításának (lásd alább).

1. kép. Régies pince, Kiszgères (Viga Gy. felv. 1991.)

1. A Felföld és a magyar Alföld között átmenetet képező Bodrognagy köz alapvetően síkság ugyan, de geológiai-geográfiai szerkezetében is jóval összetettebb, mint ahogy első pillanatra látszik. A táj kialakulásának korai időszakában a Zempléni-hegységben végbement erőteljes vulkanizmus érintette, majd a Pannon időszakban süllyedés következett be, végül – az előző korszakok által hátrahagyott formákhoz is igazodva – folyók töltötték fel a sík területeket (Lóki J.–Félegyházi E. 2008. 100-101). Az ún. *riolit-vulkanizmus* nyomai ma is megvannak a tájon (*Helmeci-dombság, Tarbucka csoport, Szomotori-domb stb*). A vulkáni eredetű dombokat övező meredek lejtővonalnál sokfelé kibukkan a homokfelszín alól az egykori kőzet. Kiemelkedik a tájból a *Zempléni-szigethegység* – Bodrognagy közön kívül eső – északnyugat-délkelet irányú tömbje, ami a Bodrog jobb partjához illeszkedik, s legmagasabb pontja, a *Csókás* 469 méterre magasodik. Szemben vele, a folyó bal partján, a Bodrognagy közben a *Tarbucka-csoport* húzódik, melynek

magja vulkanikus eredetű, de északi lejtőit homok fedi. Legmagasabb kiemelkedése a *Tarbuca* 277 méter, a *Szentiván-hegy* pedig 272 méter magas: ezek a Bodrogszék legmagasabb pontjai. A táj másik dombvidéke, a *Helmeccidomság* magját a *Nagy-hegy* (264 méter) és a *Kis-hegy* (222 méter) vulkanikus tömbje alkotja, a domságot Szentes fölött meredek törésvonal mentén kialakult lejtő zárja (*Bogoly J. 1992. 8-9*). A domboldalak a bodrogszeki szőlészet karakteres termőhelyei, amelyekhez főként a folyószabályozást és a vízrendezést követően társultak csak a napsütötte homokhátak szőlőültetvényei, mert a homokhátak korábban jellemzően a gabonatermelés szolgálatában álltak.

A lepusztult vulkanikus dombok törésvonalai a kőanyag kitermelését is lehetővé tették – történetileg változó céllal és technikával, különböző gazdasági jelentőséggel. Ez utóbbi magyarázza, hogy a kő kitermelése és hasznosítása esetlegesen fordul elő a történeti forrásokban és a leíró munkákban. Például *Bodrogszentesen*, hasonlóan más településekhez, ahol természeti adottság a megmunkálható, építkezésre és sokféle hasznosításra alkalmas kőzet, jószerével lehetetlen megállapítani a kőbányászás és a kőmunka kezdetét. A lapokban felszedhető, rétegesen hasadó kőanyag bizonyára a megtelepülés kezdetétől hasznosítható volt. 1423-ban már állt a falu kőtemploma, s bár a faragványaihoz, kapubéltetéhez nem volt alkalmas a helyi kőanyag, a falazata abból készült. *Molnár András* 1799-ben kelt leírása éppen a kőanyag azon tulajdonságát említi, ami azt könnyen felhasználhatóvá tette: „Nevezetes ez a helység arról, hogy felette vagyon egy hegy, melyben oly lapos kövek vagynak, hogy minden faragás nélkül pádimentumra lehet fordítani.” (*Molnár A. 1799.*)

A szentesi hegybe az évszázadok során több helyen is behatolt szerszámaival a bányászó ember, s időszakonként párhuzamosan működött több kőfejtő is. A település 1863-ban készült kataszteri térképe a *Nagy-hegy* kőbányáit jelöli a településmagtól D-DK-i irányban, a *szőlők aljában*, de kőfejtőkre utaló jelek láthatók a Pilis-hegy oldalában is. A tagosítási per anyaga szerint, a 19. század derekán a jelentősebb kőbányák a *Majláth* birtokon voltak, de azokat jobbra bérlők termeltették ki. Több kőbányát említ a 19-20. század fordulójának vármegyei monográfiája is, majd 1904-ben Schafarzik Ferenc katasztere részletesen leírja az itteni kőfejtőket. Első helyen Reichmann Ármin (Debrecen) 1880-ban megnyitott bányáját említi, melyből évente 3500 m³ burkolati kockakő és úti kavics került ki. Ugyanott volt található Führer Zsigmond (Nyíregyháza) kőbányája, melynek teljesítménye azonos volt az előzővel, valamint Zemplén vármegye bányája, ahonnan évente csak 300 m³ útkavicsot termeltek. Végül megemlíti az összeírás Aczél Izidor (Királyhelmecc) kőbányáját, ahonnan évente 2000 m³ járda-, kövezési kockakő és útburkolati kavics került ki az 1890-es megnyitástól kezdve (*Schafarzik F. 1904*). 1910 táján Majláth gróf iparteleppé fejlesztette a kőbányákat. Kőtörőt is építtetett, ahonnan kis iparvágány vezetett Nagygyéresig, lehetővé téve a kőanyag távolabbi forgalmát. A *Kopasz*, a *Láz* és az

Alsó-hegy kőfejtőit zsidó bérlők üzemeltették az első világháború éveiben is. 1919-ben a cseh megszállással megszűnt a kőbánya működése, s a lakosság egy része ezzel elveszítette helyi kenyérkeresetét is. 1938-ban a magyar állam helyezte újból üzembe a bányákat. A második világháború után államosították a kőfejtőket is, s Közép-Szlovákiából hoztak a faluba kőbányászokat és termelési irányítókat. 1949-1951 között Fülekről és környékéről érkeztek *kővágók* a faluba. Az 1960-as években a termelés végleg abbamaradt.

Schafarzik a 20. század elején más bodroghközi településekről is említett kőbányákat, amelyek históriája jelzi, hogy kőanyagukra főként a 19. század utolsó harmadától, a nagy tájatalakító munkák során és azt követően, a gát- és útépitéshez volt szükség. Ilyen volt *Bodroghalász* /ma Sárospatak része/ (piroxénandezit), *Bodrogszerdahely* (kvarctrachit, piroxénandezit), *Kiskövesd* (kvarctrachit, riolit, piroxénandezit), *Nagykövesd* (kvarctrachit, riolit), *Szomotor* 1871-től működő kőfejtője (likacsos kvarctrachit, riolit, piroxénandezit), valamint *Szőllőske* (rétegesen hasadó biotitos plagioklász-riolit) bányája (*Schafarzik F. 1904. 360-373*).

A nagyobb bányák mellett igen sok apró kőfejtő is működött: több gazda telkén, de különösen a szőlőkben kerültek elő lelőhelyek, amelyekből *stanglival* fessegették, bontották ki a kőlapokat. Az 1920-as évektől az intenzívebbé váló szőlőtelepítést előkészítő *rigolírozás* során kikerült kődarabokból *garádokat* raktak a szőlőterület szélén. (Ezt *lingó* kőnek mondták, s elhordták építkezéshez is.) Jelentős belső forgalom zajlott a Felső-Bodroghköz szigethegysége kőbányáinak nyersanyagával, a *Nagy-hegy*, *Kis-hegy* és a *Pilis* piroxén-andezitje (a helybeliek trachitnak mondják) a környező falvak építkezésének nyersanyaga volt. *Bély*, *Nagytárkány*, *Kistárkány*, *Órös*, valamint a Latorcán túli *Bés* és *Csicser* lakói is szentesi kőből építkeztek.

2. Az építkezéshez a helybeliek általában maguk *hányták ki* a követ. (A Felső-Bodroghköz falvainak nyelvében jól elválnak a kő kitermelésének kétféle technikája: a *bányászás*, *fejtés* a kőbányák anyagának kitermelését jelenti, a *kőhányás* pedig a talajból kiszedett, darabolás nélküli termelés technikája.) Az építkezéshez szükséges követ – rokoni, szomszédi segítséggel – szekerekkel hordták haza. Ha valaki építkezni akart, összegyűjtött 6-8 fogatos ismerőst, s együtt mentek ki a kőfejtőbe. A fuvart azután hasonló módon viszonzták, vagy *ledolgozták* a fogatos gazdáknak. A szentesi fuvarosok maguk is eljártak a kővel: *Bacska*, *Csicser*, *Bés* – a *vízen túli* falvak lakói – éppen úgy megvásárolták a kőanyagot, mint a *Csapban* vagy a Bodroghköz magyarországi oldalának falvaiban. 20-30 km távolságra Kárpátalja felé is elszekereztek vele, ahol már haszonnal lehetett értékesíteni. A Tisza és a Karcsa menti településcsoport falvaiból a hagyomány szerint az építkezéshez több fogattal összeállva szállították a lapos követ. Érdeemes számontartani, hogy ezekben a falvakban a

nyílt tűzhelyek eltűnése előtt általános volt a lapos, felforrósított szentesi kőlapokon való sütés. A két háború között voltak még kabolás kemencék és téglából rakott falimasinák, amelyek szájánál helyezték el a *lángelőtti* vagy a *pászka* sütésére használt egyszerű alkalmatosságot, amely az új tüzelőberendezések megjelenésével ment ki a divatból.

3. Bár a népi építézet irodalma azt igazolja, hogy a helyben rendelkezésre álló építőanyag felhasználását társadalmi összefüggések, nem utolsósorban a kapcsolódó technológia is befolyásolja (*Bakó F. 1985. 256-249., Balassa M. I. 1994. 129-135., Viga Gy. 1987. 79-89*), nem kétséges, hogy a Bodroghköz népi építészetében a 18. századtól népszerű volt a fentebb említett kőbányák, főként a rétegesen fejthető, lapos kőanyag felhasználása (*Balassa M. I. 2000. 135., Viga Gy. 1996. 90*). Az 1990-es évek elején ezt az idősebb nemzedék *szentesi* kőként emlegette, jóllehet ugyanaz az anyag és technika a szomszédos falvakban is elterjedt volt. A kő használata a 19. századtól igazolhatóan terjed a történeti táj déli, sík vidéki falvai felé, ahol – az alapozás megjelenésével – általánossá vált a kő alap még a sárfalu vagy vályog építmények esetében is (*Balassa M. I. 1999*). A lapos kövek réteges illesztése – a lakóházaktól a gazdasági építményeken át a kerítésig – a közelmúltig rányomta bélyegét Szentes és a környező települések arculatára. Kisgéres lakói építésre kiválóan alkalmasnak tartották a határukban, a *Lapis-erdőn* fejtett kőzetet, de beszerezték az építőkövet Bodrogszentesben is.

A lokális kőművelés legnevezetesebb objektumait a kisgéresi borpincék képezik: a település szélén több sorban húzódó pincék mind a gazdálkodásnak, mint az építőhagyománynak karakteres emlékei. A felső-bodroghközi falvakban a pincéket általában a portákon alakították ki, ritkaság számba megy, hogy Kisgéresben önálló településrészt alkotnak ezek az objektumok. Ennek alapját a természeti adottságok képezik, de a pincesor egészében az emberi tevékenységet tükrözi. A pincéket a mai géresiek elődei laza, jól faragható vulkáni tufába vájták, a munka során kikerülő törmelékből és földből 2-3 méter magas dombocskákat formáltak a pincék tetején. A pincék bejáratát és gádoorát, gyakran a közös torokrészt és az abból akár 7-9 felé nyíló ágakat is laposan hasadó kiömlési kőzetből (piroxénandezitből /trachit/) rakták ki. Keleti Károly 1873-ban megjelent statisztikája szerint Kisgéres – Királyhelmece, Szerdahely és Nagykövesd mögött – a 187 szőlőbirtokos által művelt 111 holdnyi szőlőjével a negyedik legnagyobb szőlőterületet tudta magáénak. A borokat a 8-11 °C állandó hőmérsékletű cellás pincékben tárolják ma is: a közös bejáraton (présház) és a lejtős torok részen keresztül jutnak le az 5-10 méter hosszú, 2-2,5 méter széles és 1,8-2,5 méter magas cellákba. A pincék felül bolthajtásos *torok* része rendszerint lapos kőből van kirakva, többségük homlokzatát is azzal alakították ki. A pincék kora és eredete lényegében ismeretlen. Maga a kőanyag, s a lapos kődarabok illesztésének módja archaikus technikát sugall, ami azonban nem jelenti

szükségképpen az objektumok régiségét is, de bizonyos, hogy a 19. század első felében már írásos adatok is igazolják meglétüket (*Balassa M. I. 2000., Boros L. 2000*). Nem csupán a falu közösségi életének fontos színterét alkotja a *pincék köze*, de nagy értéket képviselnek ezek az építmények a mai idegenforgalom szempontjából is.

2. kép. Újabb építésű pincék, Kisgéres (Asszonyi E. felv. 2021.)

A szentesi követ *zsindeyesnek*, jól hasadónak és könnyen bányászhatóan tartották. Két függőleges ér (*lóger*) közötti szakaszok és a vízszintesen futó erek (*stóc*) mentén ékekkel és vasrudakkal emelték fel a rétegeket. A megfigyelésen, de a szerencsén is múlt, hogy milyen méretű tömböt találtak: *falkőnek* vagy *kockának* valót. A táblákban felfejtett kőzetet apró ékekkel (*durmancs*) és *macni*, *macli* nevű csákánnyal darabolták fel. Az útburkoló köveket méretük és formájuk alapján nevezték el: a legapróbb neve *mozsaly* vagy *négy-hatos* (4x6 cm élhosszúság) volt, de volt *hat-nyolcas*, *nyolc-tizes*, *kilenc-tizenegyes*, valamint

talut, talutkő (16x16 cm) és *kepli* (14-18 cm) is. A kockának nem alkalmas kőanyag falkőnek ment, vagy a zúzóba került.

Ha a kőfejtők nagyobb, faragható kőtömböt találtak, azt óvatosan emelték ki. Ilyen csak mélyebb rétegekből került elő, a partoldalak nem adtak ilyen kőanyagot. Ha *partiban* dolgoztak a kőfejtők, akkor közösen őrizték az ilyen tömböt, s mikor halott volt a faluban és *kőfejő*nek valót kerestek, akkor egy-két pohár borért, italért is odaadták azt. A megtalált tömböt általában már a bányában lenagyolták, be is rajzolták, s aztán vagy a földbe ásták, vagy a pincében helyezték el, hogy a kőzet ne veszítse el a nedvességtartalmát. A faragni tudók olykor 2-3 megformázott darabot is őriztek: ha halott volt, csak a szöveget kellett a kőbe írni, s már a temetéskor fel lehetett állítani a kőemléket. Az 1950-es évekig általános volt a természetes anyagú sírkő állítása, korábban elsősorban azok állítottak, akiknek rokona, ismerőse volt a kőbányákban. Eljutottak a szentesi típusú kővek – rokonság révén – Bély, Nagygéres és más közeli falvak temetőibe is. A szentesi temető legrégebbi datált sírköve 1884-es évszámot visel, de a 19. század legvégéről több darab is származik. Ezt követően a 20. század első évtizedéből, majd az 1920-as évek második feléből vannak kő sírjelek, viszonylag nagy számban az 1940-es évekből, végül a legutolsó egy 1968-ban elhunyt falubelinek állít emléket. Díszítményeik a református fejfák jeleit örökítette tovább (Fügedi M.–Viga Gy. 1994).

3. kép. Újabb építésű pincék, Kisgéres (Asszonyi E. felv. 2021.)

4. A kőbányák működése természetesen kihatott az ott élők életmódjára, gazdasági kondíciójára, más vonatkozásban a társadalmi rétegződésre is. A zsellérek számára a kőbánya pénzkeresetet jelentett. A szegényebbek közül kerültek ki a kőfejtők alkalmazottai, de a nyári időben ők is *kepés aratónak* álltak, úgy keresték meg a család számára a kenyérnekvalót. A fogattal rendelkezőknek is mindig volt bérmunka a bányák körül.

4. kép. Kő sírjel, Bodrogszentes

(Viga Gy. felv. 1998.)

A kőmunkákhoz valamelyest minden férfiember értett: az építők, a falazók, az ún. *kőművesek* nem voltak tanult iparosok, legfeljebb járatosabbak, ügyesebbek a kőmunkában. A szentesi andezit bányászata és megmunkálása távolabbi vidékek munkásait, különösen kővágóit (*riccer*) vonzotta, akik közül többen le is telepedtek a bodrogszentesi településen. Amint a Kárpát-medence és a kontinens más területein is nyomon követhető a kőmunkások vándorlása, úgy a szentesi kőbányászok és kővágók tevékenységében is kimutathatók a mesterség tanulásának és gyakorlásának interetnikus folyamatai. Az első világháborút megelőző időszakból az emlékezet már csak halványan őrizte az 1990-es évek

elején a kőbányában dolgozó *olaszok* emlékét, elevenebben élt a *Gömör és Nógrád* vármegyéből ideérkező magyar nyelvű kőfaragók emléke. A második világháború után többen jöttek idegenből: *Ajnácskőről* (Hajnáčka), *Fülekpüspökből* (Biskupice) és a Nógrád megyei *Korlátiból* (Konrádovce) települtek be kömunkások. Az ő tudásuk is több náció mesterségbeli tapasztalatát ötvözte: Korlátai és Fülekpüspöki bazaltbányáiban egykor német, olasz, francia és lengyel mesterektől tanulták meg a mesterséget. A nógrádi kőbányák még a 20. században is több hullámban bocsátottak ki riccereket: Bodrogszentesbe 1949-1951-ben érkeztek a mesterség utolsó képviselői. Ezek a saját lakóhelyükön is földtelenek voltak, a politikai változás után több volt köztük a baloldali elkötelezettségű. Alapvetően más volt a mentalitásuk, mint a helybeli parasztoké: készpénzben kapták a munkabérüket, a korcsmában sört ittak, amikor a magyar parasztok még alig fogyasztották a habzó italt.

IRODALOM

- BAKÓ F. (1985): Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XXI.* 225-249.
- BALASSA M. I. (1994): A parasztház története a Felföldön. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- BALASSA M. I. (1999): A Bodrogszentes népi építészetének katasztere. *A Magyar Népi Építészeti Archivum Kiadványai 6. Ház és Ember 13.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre
- BALASSA M. I. (2000): Kisgéres települése és építkezése. In: VIGA GY. (szerk.): *Kisgéres. Lokális és regionális monográfiák 1.* 129-165. Lilium Aurum. Dunaszerdahely
- BOGOLY J. (1992): Királyhelmecek. *Királyhelmecek és a Felső-Bodrogszentes természetrajza és történelme.* Bratislava
- BOROS L. (1994a): Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. *Néprajzi Látóhatár 3-4.* 205-218.
- BOROS L. (1994b): Adatok a felső-tiszai áruszállítás történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXII.* 512-525. Miskolc
- BOROS L. (2000): Táj és ember. A falu ökológiai feltételei, táj- és emberföldrajzi összegzés. VIGA GY. (szerk.): *Kisgéres. Lokális és regionális monográfiák 1.* 11-40. Lilium Aurum. Dunaszerdahely
- FÜGEDI M.–VIGA GY. (1994): A bodrogszentesi sírkövek és díszítményeik. *Ethnographia CV.* 129-144.

- LÓKI J.–FÉLEGYHÁZI E. (2008): A Bodrogek köz kialakulása és mai felszíne. In: TUBA Z. (szerk.): Bodrogek köz. A magyarországi Bodrogek köz tájmonográfiája. 99-123. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány. Gödöllő–Sárospatak.
- MOLNÁR A. (1799): Tekintetes, nemes, nemzetes Zemplén vármegye leírása. OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 61.
- VIGA GY. (1987): Szempontok a népi kőmunkák vizsgálatához. *Agria*. Az Egri Múzeum Évkönyve XXIII. 79-89. Eger
- VIGA GY. (1996): *Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogek köz változó népi kultúrájáról*. Officina Musei, 4. Miskolc
- VIGA GY. (2009): Lokális kőkultúra emlékei a Felső-Bodrogek közben. In: VIGA GY. Bodrogek köz néprajzi tanulmányok. 71-78. Officina Musei, 19. Miskolc
- VIGA GY. (2018a): A Tarbucka és környéke hasznosításának néhány jellemzője (18-20. század). In: HORVÁTH G. (szerk.): A magyar földrajz szerencsi műhelye. 337-350. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs
- VIGA GY. (2018b): A kiskövesdi paszulykások és a nagykövesdi uborkások. Újabb adatok és szempontok a Felső-Bodrogek köz falvainak gazdasági szakosodásához. *Acta Ethnologica Danubiana*. Az Etnológiai Központ Évkönyve 20. 229-246. Komárom – Somorja
- VIGA GY.–VISZÓCZKY I. (2015): A bodrogek köz borról és a mai borünnepről. *Acta Ethnologica Danubiana*. Az Etnológiai Központ Évkönyve 17. 111-131. Komárom–Somorja

TOKAJ EURÓPA ELSŐ GAZDASÁGFÖLDRAJZI TÉRKÉPÉN (1782)

HAJDÚ ZOLTÁN

TOKAJ ON EUROPE'S FIRST ECONOMIC GEOGRAPHICAL MAP (1782)

Crome, August Friedrich Wilhelm, German geographer (1753-1833) prepared a production map of Europe in 1782, which is considered by those studying the history of cartography to be the first economic geographical map of the continent. Tokaj is one of the very few settlements in Hungary that appears on the map of Europe. Tokaj is not the most famous grapes-growing and wine-making settlement in the wine region named after him. In fact, it was the organizer of the export of wine to the north, which is why it was put on the map, unlike many more populous Hungarian settlements

1. BEVEZETÉS

A XVIII. század utolsó harmadában jelentős változások következtek be az európai földrajztudományban és kartográfiában is. A század végére lényegében befejeződött az európaiak nagy földrajzi felfedezéseinek időszaka, a Föld felszínének egésze nagyrészt ismertté vált, ha eltérő intenzitással és pontosság mellett is. A gazdasági fejlődés új kapcsolati rendszereket hozott létre a különböző kontinensek és országok között. Megindult az Európa-központú világ gyorsuló kiépülése. A folyamatok és kapcsolatok megismerése és ábrázolási igényük párhuzamosan fejlődött.

Alapvetően a francia felvilágosodás széles körű hatásaként a hagyományos történeti államismerettan gyorsuló átalakulása ment végbe a német nyelvterületen. Az erősen széttagolt korabeli Németországban fokozatosan megerősödött a nemzeti egység gondolata, amelyben szerepet játszott az irodalmi nyelv egységesülése, valamint a haza földrajzi megismerése is. A német területek mellett egyre tudatosabban jelent meg Európa sajátos földrajzi kérdéseinek elemzése, valamint a globális „földleírás” is.

Nem csak a szűkebben vett földrajztudományban (Alexander Humboldt 1769-1859, Carl Ritter 1779-1789) hanem a klasszikus német filozófia két

meghatározó alakjának (Kant 1724-1804, Hegel 1770-1831) munkásságában is lényegi szerepet kapott a földrajzi gondolkodás megújítása. Kant maga geográfusnak is tekinthető, hiszen hosszú éveken keresztül tartotta egyetemi földrajzi előadásait, míg Hegel a filozófiai rendszerén belül (a természet-filozófiájában magával a Földdel, a világtörténet filozófiájában a földrajzi környezettel, mint a világtörténet alapjaival) foglalkozott a földrajztudomány új összefüggéseinek elemzésével.

A földrajztudomány politikai földrajzi kérdésköre Crome, August Friedrich Wilhelm (1753-1833) munkásságában kapott új megközelítéseket. Kutató, rendszerező középiskolai, majd egyetemi tanárként ért el eredeti tudományos eredményeket. Az 1782-ben elkészült az európai kontinens gazdaságát országonként elemző monográfiája, s annak mellékleteként szereplő térképe szinte azonnal nemzetközi tudományos és anyagi sikert hozott számára.

A rövid írás elsődleges célja annak bemutatása, hogy a korabeli információ-áramlás révén Crome milyen körben tett szert hiteles magyarországi ismeretekre, hogyan kezelte elsődleges, többször hivatkozott magyarországi forrását, s lényegében sajátos szemlélete alapján döntött arról, hogy a térképén feltüntetett kevés magyarországi település egyike Tokaj lett.

2. AZ EURÓPA MONOGRÁFIA SZERZŐJÉRŐL ÉS A GAZDASÁGFÖLDRAJZI TÉRKÉP KÉSZÍTŐJÉRŐL

Crome, August Friedrich Wilhelm lutheránus vallású, értelmiségi családba született, pályájának alakulásában jelentős szerepet kapott minden tekintetben az a tény, hogy a kor egyik legelismertebb geográfusa Büsching, Anton (1724-1793) az anyai nagybátyja volt, s mindenben segítette tanulmányait, majd munkáját is. A családi hagyományoknak megfelelően teológiát végzett Halléban, de nagybátyja révén rendszeresen megfordult Berlinben is. Nem az egyházi és vallási kérdések érdekelték elsősorban. Végzése után nem fogadta el a számára felkínált lelkészi állást, inkább magántanító lett Berlinben és Brandenburgban, majd hosszabb ideig a Bismarck család nevelőjeként tanította a későbbi kancellár apját is. Elsősorban korának társadalmi, gazdasági, politikai folyamatai érdekelték. Büsching baráti körében és házában megismerte a korabeli felvilágosult német értelmiség vezető személyiségeit.

1779-ben Dessauban tanári pályára lépett, a „Philanthropinum” gimnáziumban történelmet és földrajtot tanított. (A gimnázium különleges jellegű volt, tudatosan hozták létre a francia felvilágosodás szellemében való tanítás céljával.) A tanításra való felkészülés érdekében intenzív földrajzi szakirodalmi kutatómunkát folytatott, több egyetemi könyvtárban megfordult,

minden európai országot feldolgozó német nyelvű földrajzi irodalmat igyekezett megszerezni, széles körű levelezést tartott fenn.¹

Az egyik tájékozási és kiinduló pontja volt nagybátyja „Neue Erdbeschreibung” monumentális munkájának első négy kötete, melyben Európa földrajzát írta meg újszerűen. Az első kötet foglalta össze Magyarország viszonyait is (Büsching, A. 1754), a munka több átdolgozott, aktualizált kiadásban is megjelent.

A másik lényeges megközelítése az volt, hogy minden ország esetében az eredeti feldolgozások megismerését tekintette a kívánatos kiinduló pontnak. (A Habsburg Birodalom tekintetében a bécsi egyetem professzorával (Metzburg, Georg Ignaz 1735-1798) a matematika és teológia tanárával állt kapcsolatban. Magyarország esetében Windisch Károly volt a legfontosabb forrása, (akiről külön lesz szó). Ennek eredményeként rövid idő alatt a kor szintjén álló szakirodalmi ismeretekre tett szert Európa tényleges viszonyairól, a gazdaságának sajátosságairól. Ezek figyelembevételével írta meg művét, készítette el első gazdaságföldrajzi térképét, mely hatalmas szakmai sikert és elismerést hozott számára.

1787-ben meghívták egyetemi professzornak a gießeni egyetemre, ahol statisztikát, államgazdaságtant tanított, széles körű publikációs tevékenységet folytatott. Rövid időn belül nemzetközileg elismert tudóssá vált, több egyetemre hívták (köztük Szentpétervárra), de nem hagyta el egyetemét.

1797-ben a francia csapatok megszállták városát, a békekészség fenntartása érdekében jó kapcsolatokat alakított ki a megszálló csapatok parancsnokával, Ennek révén sikerült megmentenie az egyetemi könyvtár értékes gyűjteményét. (A barátkozás olyan jól sikerült, hogy testvére a megszálló csapatok egyik tisztjéhez ment feleségül, ami nem aratott osztatlan lelkesedést a német közösségben.)

1806-tól, a Német-római Birodalom formális megszüntetése után tudományos műveivel és politikai tevékenységével is kiállt a német széttagoltság felszámolásáért. Politikai szerepvállalása révén érdekellentétek hálójába került. Úgy vélte, hogy az örökölt, elaprózott feudális eredetű kisállami struktúrák történetileg túlhaladottá váltak, a modern folyamatok a nemzeti terek kialakulása irányába mutatnak.

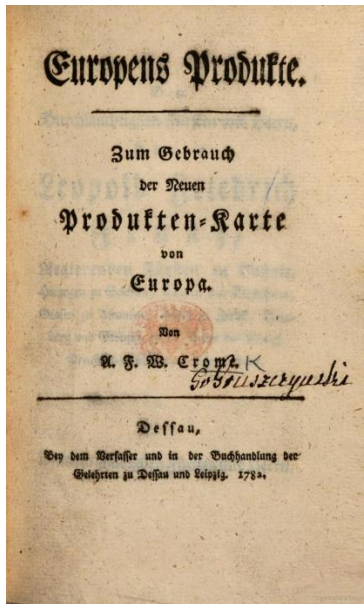
---

¹ Crome életrajzának és életművének legrészletesebb összefoglalását Nees, Christa-Irene adta 2010-ben megvédett PhD értekezésében. Élete vége felé Crome maga is megírta önéletrajzát.

3. AZ EURÓPAI ORSZÁGOK GAZDASÁGI TÉRKÉPI ÁBRÁZOLÁSÁRÓL

Crome szorgalmas és kutató középiskolai tanárként rendkívül rövid idő alatt szerzett a kor szintjén álló tudást az egyes európai országok földrajzi sajátosságairól, gazdaságáról. (Az országokat több esetben sajátosan értelmezte, az 1782-re vonatkozó korabeli államterületi ábrázolásoktól eltérően.) Ebben a munkában nagy segítséget jelentett, hogy támaszkodhatott nagybátyja korábbi publikációira, valamint használhatta hatalmas földrajzi szakkönyvtárát is.

A kötet (1. ábra) és a térkép (2. ábra) szerves egységet képez. A kötet lényegre törő és célhoz rendelt, elsődleges szerepe az, hogy valós képet adjon az egyes országok ásványkincseiről, természeti javairól, a mezőgazdasági termelés legfontosabb termékeiről, a kereskedelmi központokról, a kikötőkről, s szinte minden ország esetében utalt a Németországgal fennálló kapcsolatokra is. (Németország alatt az 1782-ben még formálisan fennálló Német-római Birodalmat értette, a Habsburg Birodalom nem jelent meg önálló politikai térképződményként számára, a Magyar Királyság pedig igen).

1. ábra: Crome monográfiájának címlapja

Az egyes országok feldolgozásakor a kiinduló pont a „természeti javak” bemutatása volt, sajátosan rövid módon inkább minősítve, semmint elemelve a különböző javakat. Az emberi gazdálkodás által létrehozott termékeket is röviden mutatta be, s „helyükön” szemléltette előállításuk jellegzetes pontjait.

Európa általa meghatározott 26 országát egyediségükben és sajátosságaikban ragadta meg nagyon röviden. A legfontosabb ásványkincsekre, a jellemző és fontos mezőgazdasági termelés által előállított termékekre, valamint kereskedelmi kapcsolatokra koncentrált.

Crome térképe (Neue Carte von Europa welche die merkwürdigsten Produkte und vornehmsten Handelsplätze nebst dem Flächen-Inhalt aller europäischen Länder in deutschen Quadrat-Meilen enthält) eredeti teljes címmel, magánkiadásban jelent meg. Az önállóan is elkészült és megjelent térkép eredeti mérete 43x51 cm, a szegélyen megjelenő jelmagyarázattal együtt 56x73 centiméter. A kötet mellékleteként a tükörhöz igazodva lényegesen kisebb méretben került publikálásra (2. ábra).

2. ábra: Neue Carte von Europa

Forrás: Crome 1782

A térkép önállóan is hasznos alapinformációkat adott Európa országairól, sőt azt mondhatjuk, hogy önálló életre kelt. Sokkal híresebb lett és természetesen sokkal szélesebb körhöz jutott el, mint a terjedelmes monográfia. A szegélyen Crome sorba vette a kötetben általa különböző terjedelemben tárgyalt országokat (26) s kiemelte a szerinte lefontosabb tudnivalókat róluk.

A térkép jelmagyarázata mai szemmel nézve nagyon egyszerű, de elsődleges céljának megfelelő. A korabeli ismertetések már általában Európa első statisztikai, termelési térképeként határozták meg. Egész Európában 56

különböző érc, anyag előfordulási, termelési helyét ábrázolta az arannyal kezdődően a tőzeggel bezárólag.

4. MAGYARORSZÁG ÉS BUKOVINA ELEMZÉSE

A kötet egy fejezetben tárgyalja Magyarországot és Erdélyt, Szlavóniával, a Szerémséggel, Horvátországgal és Bukovinával (pp. 438-459.) együtt. Nagyon egyszerű, másfél oldalas általános bevezetést nyújt (érinti a klímát, a Kárpátok ásványkincsekben való gazdagságát, az általa elemzett területeket), amit a szállóigével zár, hogy a magyarok szerint: „extra Ungariam non est vita, si est vita, non est ita” (p. 439.)

3. ábra: Magyarország-kivágat Crome térképéről

Az általános megjegyzések után azonnal áttért a „termékekre”, s 27 pontban tárgyalja röviden őket. Az első pontban a gabona (Getreide) neműek (búza, kukorica, rozs, árpa, zab, köles) jelentőségét tekinti át, érinti történeti, gazdasági, kereskedelmi tekintetben. Kitér arra, hogy Fiume felé megindultak a modern útépitések, (megemlíti a Karolina utat) mert csak a járható utak biztosíthatják a szállítási lehetőségeket. Németország és Itália is megjelenik ezek tekintetében kereskedelmi partnerként. A 27. pontban a halakat ((Fische) tárgyalja, kitérve az ország halban való nemzetközileg ismert gazdagságára, megemlítve a kaviárt is, mint igazi kereskedelmi terméket.

Az első pont megfogalmazásakor erősen támaszkodott Taube, Friederich Wilhelm (1728-1778) Magyarországgal kapcsolatos és Szlavóniára vonatkozó publikációira. Úgy vélte, hogy a Bécsben élő Taube megközelítései helyesen mutatják be a szélesebb összefüggéseket is. Taube mellett Büsching és Windisch került többször megemlítésre.

Az előadás és a rövid írás szempontjából a 2. pont (Wein - bor) a meghatározó jelentőségű (pp. 443-444.). A szőlő és a bor kiemelt jelentősége Crome szemléletében a mediterrán országok (Portugália, Spanyolország, Itália), valamint Német- és Franciaország esetében már korábban megjelent. Magyarország esetében a kiinduló pontja az, hogy a bor Magyarország egyik legrégebb terméke, már a rómaiak is szőlőt műveltek és bort állítottak elő a területen. A magyar szakirodalom felhasználásával mutatja be néhány szóban Európának, hogy a Szerémség volt az ország leghíresebb szőlőtermelő és borkészítő vidéke, majd a török miatt ez áttevődött Tokajra, Zemplén megyébe, Felső-Magyarországra. Úgy véli, hogy a legjobb szőlőtermelő település Tarcál, ahol a legjobb minőségű borok készülnek. Itt készítik az essenciát (Essenz) is, mely igazi különlegesség. Tokaj inkább a borkereskedés központjaként jelent meg. A tokaji bor kereskedelme kiterjedt volt, érintette Németországot, főképpen pedig Lengyelországot.

Ha megnézzük a térkép szélén megjelenő „országösszefoglaló” jelmagyarázatot, akkor a következőket tartotta Crome fontosnak kiemelni: Getreide – gabona, Wein – bor, Baum-Oel - fa-olaj, Obst – gyümölcs, Tabak – dohány, Safran – sáfrány, Hopfen – komló, Honig – méz, Holz – faanyag, Seide – selyem, Salz – só, Vieh-Zucht – szarvasmarha tenyésztés, Schaf-Zucht – birka, juh tenyésztés, Pferde – lovak, Schweine – sertések, Wild – vad (hús), Pelzwerk – feldolgozott szőrme, Gold – arany, Gold-Sand – arany homok, Silver- ezüst, Kupfer – réz, Eisen – vas, Queck-Silber – higany, Edel-Steine – drágakövek, Marmor – márvány, Alabaster – alabástrom, Mineralische-Quellen – ásványi források, Fische – halak.

A mi szempontunkból az a kérdés, hogy a korabeli magyar tudáshoz hogyan viszonyult Crome elemzése és kiemelése. Crome magyarországi forrásai közül kiemelkedik Windisch Károly (1725 – 1793) német nyelvű földrajzi szakirodalmi munkássága. (A német nyelvű publikációit Windisch, Karl Gottlieb néven jegyezte). Pozsony polgármestereként sajátos módon inkább tudományos tevékenységével tűnt ki (WINDISCH, K. 1780 I-II.).

A korszak viszonyai között tanulságos és egyben elgondolkodtató, hogy Windisch munkája 1780-ban jelent meg Pozsonyban, s Crome 1782-ben megjelent kötetében tételesen hivatkozta mind a két kötetet Dessauban.

Windisch I. kötetének térképmelléklete alapján Crome el tudott igazodni a Magyar Királyság területi-közjogi egységei tekintetében, az elemző részek

segítségével pedig a kor színvonalán álló ismereteket kapott Magyarország korabeli állapotáról, „termékei” területi elhelyezkedéséről.

4. ábra: Windisch Magyar Királyság térképe

Forrás: Windisch 1780, I. melléklete.

A kérdés az, hogy miért került Tokaj az európai térképre, szemben az ország akkori több, jelentősebb településével. Nem csak Magyarország, de a többi ország esetében is kiemelt figyelmet fordított Crome a kereskedelemre és kereskedelmi utakra. Ha tételesen megnézzük a térképen szereplő magyarországi településeket, akkor a „felkerülésük” ezzel magyarázható: Pozsony – a nyugati kereskedelmi ki- és bejárat a Duna mentén, Zimony a déli ki- és bejárat, Nagyszében – kereskedelmi központ és kijárat a Kárpátokon át dél felé, a „tengeri kijárat” négy feltüntetett települése jelzi a legbiztosabban Crome szempontjának érvényesítését. Tokaj lényegében az északi borkereskedelmi irány okán került fel a térképre.

5. ÖSSZEGZÉS

Nem az a kérdés, hogy Crome „többet tudott-e” a korabeli Magyarország gazdaságának és kereskedelmének valós helyzetéről, mint a korabeli magyar „országleírók”, hanem az, hogy rövid pontjaiban korrekt módon rekonstruálta-e a „magyar viszonyokat és tudást”, s így közvetítette-e Európa és a világ felé. Azt kell megállapítanunk, hogy jelentős munkával rövid idő alatt eligazodott

Windisch I. és II. kötetének anyagában, s a kor színvonalán eligazított az általa érintett kérdésekben. A magyar települések közül a rövid pontokban ismertetett sajátosságok során említett többet, amelyek nem kerültek fel a térképére, Tokaj viszont igen. Tokaj térképre kerülését a magyar szakirodalomban való kiemelt kezelése „alapozta meg” feltehetően Crome esetében, valamint a település nevének és a tokaji bor európai hírnevének, presztízsének ismerete.

IRODALOM

- BÜSCHING, A. W. (1754): Neue Erdbeschreibung I. Dänemark, Norwegen, Schweden, dans ganze russische Kaisertum, Preussen, Polen, Ungarn und die europäische Turkey, mit denen dazu gehörigen und einverleibten Ländern. Hamburg, Johann Carl Bohn.
- CROME, A. F. W. (1782): Producten-Karte von Europa. Dessau, Magánkiadás.
- CROME, A. F. W. (1833): Selbstbiographie. Stuttgart.
- FRIENDLY, M. (2009): Milestones in the history of thematic cartography, statistical graphics, and data visualization. Toronto, York University
- NEES, CH-I. (2010): August Friedrich Wilhelm Crome: Man kann nicht alles Seyn, jeder muß seinen Beruf fühlen. Meiner liegt in der großen Welt. Zum Selbstverständnis eines umstrittenen Professors sum 1800. Inaugural_Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig_Universität Gießen, p. 525.
- PALSKY, G. (2008): Connections and exchanges in European thematic cartography. The case of 19th century choropleth maps. – Belgeo, Revue belge de géographie, No. 3-4, pp. 413-426.
- TAUBE, F. W. (1777): Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slawonien, und des Herzogthums Syrmien, I-II. Leipzig.
- WINDISCH, K. G. (1780): Geographie des Königreichs Ungarn. Mit Kupfern und 2 illuminirten Karten, I-II. Pressburg.

A ZEMPLÉNI - HEGYSÉG ERDEINEK HASZNÁLATA ÉS A TÁJ MANUFAKTÚRÁI

FILEP ANTAL

THE USE OF FORESTS IN THE ZEMPLÉN MOUNTAINS AND THE REGION'S MANUFACTORIES

Between the Bodrog and Hernád rivers and the state border established in 1920, in the regions of Zemplén and Abaúj, a highly fragmented mountainous terrain of volcanic origin forms one of the most enclosed forested areas of the Carpathian Basin. The dense network of medieval settlements only utilized the edges of this vast forest. The region's excellent timber resources were underutilized until the last 150 years of modernization due to the lack of mass transportation opportunities. Beyond meeting local and nearby construction demands, the area could provide high-quality wood for barrels for the adjacent Tokaj wine region.

Until 1711, the area belonged to a single aristocratic estate. From 1646, it was owned by the Rákóczi family, who repeatedly held princely office. The estate was divided between the castles of Regéc and Sárospatak. From the early modern period, forest clearing for potash production was initiated within the estate's forests. The harvested wood was burned to ash, which was then leached with water. The alkaline solution was evaporated in specially designed furnaces and then heated into powder form. This produced potassium carbonate, also known as potash. Potash was an essential raw material for European chemistry until the mid-19th century. Domestic potash production was protected from the smoke of the heating fire, enabling the production of a purer substance. Potash had a wide range of industrial applications even within Hungary.

In 1698, Ferenc II Rákóczi, Prince of Hungary, established a glassworks in the heart of the forests of the Regéc estate. He signed a contract with a master craftsman from one of his estates near the Polish border to produce glass. Unsurprisingly, the initial agreement already mentioned the production of special wine transport bottles, as the forested area is surrounded to the south and west by the Tokaj wine region. The essential chemical component for glass production was supplied by local potash producers, and the area also

provided high-quality quartz sand. The necessary temperature for melting the raw glass materials was achieved using wood from the surrounding forests. The decision to establish the princely glassworks proved successful, as the glassworks in Regéc later developed into a factory that operated until 1916. In the 18th century, the Károlyi family acquired estates in the eastern part of the region. The aristocratic family also established potash-making facilities and glassworks within their estates. Around the glassworks, forest-clearing villages emerged like islands within the woodland.

The kaolin deposits in the region inspired Prince Ferdinand Bretzenheim, who later owned the estates of Regéc and Sárospatak, to establish Hungary's first porcelain factory in Telkibánya around 1825. Although the factory later transitioned to producing stoneware, it had a remarkable impact as a porcelain workshop during the first half of the 19th century. It set an example for creating industrial art value, fostering public enthusiasm for domestic industrial development. In the Károlyi estate, the Hollóháza glassworks were converted to ceramic production. By the 20th century, Hollóháza specialized in porcelain ware production. Over the past sixty to seventy years, the factory, supported by talented artists, has achieved international recognition for its industrial art.

Both in Telkibánya and Hollóháza, high-quality stoneware production thrived. Numerous locations yielded clay that, when fired, became solid and white. This material was enriched with feldspar and limestone, and its surfaces were coated with glossy glazes. The stoneware products featured colorful floral patterns reminiscent of potters' decorative traditions. For several decades, these items were exported in significant quantities to neighboring countries.

The manufacturing enterprises of the estates nearly all ceased to exist, as the Industrial Revolution of the 19th century, despite extraordinary investments, enabled cheaper production.

By utilizing mineral coal and natural gas, furnaces fueled by wood were far outperformed in terms of heat intensity at a lower cost. The estate enterprises could only survive where the newest energy sources were incorporated into their traditional operations. Nevertheless, the artistic creations of these manufactories remain invaluable elements of national and universal cultural heritage. One example is the decorative technique of table beverage containers from the Regéc glassworks, intended for family representation. These evoke Renaissance traditions, despite being crafted at

the end of the 19th or the beginning of the 20th century. The design legacy of the Regéc glassworks appears to have evolved similarly to the development of tangible folk art.

*Takács Béla emlékének ajánlom,
aki zempléni, abaúji tárggyűjtésével,
kutatásaival minden muzeológusnak
követendő példát adott.*

Nem eléggé köztudott, hogy az Eperjes - Tokaji - heglánc egésze is, de különösen az országterületünkbe zárt Zempléni-hegység erdőállománya a Kárpát-medence legszebb, legértékesebb erdővidékeinek egyike. Sajátságosan csak a peremterületeit és az abaúji Hegyközt szállta meg a középkori lakosságunk. Így több irányban is a zárt erdőség legalább járőföldnyi szélességű maradt. Így Hejce és Mikóháza vagy Fony és Sátoraljaújhely között az erdősült tájnak a légvonalban mért szélessége, településektől való távolsága is 25 – 30 km közé esik. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a Zempléni hegység erdősége jóval kiterjedtebb nyugat-keleti irányban, mint a heglánc szlovákiai határtól északra eső területének erdővel fedett területe. Bizonyosan nem véletlen, hogy a hazai erdészet egyik nemzetközileg is elismert mérnöki képesítésű birtokosa volt báró Waldbott Kelemen (Tolcsva, 1882. – Budapest, 1945.). Személyében az európai erdészek szövetségének egyik jeles vezetőegységét tisztelhetjük kortársai. A II. világháború előtti hazai erdészeti törvények egyik alkotója is volt.

Számomra különösen nagy élményt jelentett, amikor 1955 májusában egyetemi hallgatóként tanulmányi kiránduláson bejárhattam Tolcsva felől Háromhuta, Regéc, Mogyoróska határát. 1958 tavaszán ezt a tanulmányi utat megismételhettem. Pataki szolgálatom idején (1961 – 1967) többek között a jeles szlovák etnográfust, Ján Mjartant (1902 – 1996) kísérhettem Háromhuta tanulmányozására. Jelenlétében is megtapasztalhattam háromhutai lakosság szlovák - magyar kétnyelvűségét és hungarus tudatának erősségét.

Első utamon azt is észlelnem kellett, hogy az abaúji - zempléni táj meghatározó tényezője volt, hogy a hatalmas erdőrengeteg uradalmi birtokként érte meg a 20. századot. Az arisztokrata tulajdonosok örökségét az állami erdőgazdaságok tudományosan felkészült vezetői igyekeztek a jó gazda gondosságával kezelni, a jövőnek átörökíteni. Az imponálóan nagy és zárt erdőségben alig alakult ki néhány irtványtelepülés. Ezek is szinte kivétel nélkül szervesen kapcsolódtak a 17. század uradalmi erdőgazdálkodásához. Rá kellett döbbenünk, hogy a kora újkor üzemvitele a 19. századig, olykor a 20. századig változatlan formában tovább élt.

Arra is fel kellett figyelmem, hogy Zempléni hegység erdőségei a szó legteljesebb értelmében uradalmi birtokként léteztek. Helyenként csak a hutai

szakmunkás és az erdőt kitermelő favágók háztelke, gazdasági udvara szakadt ki a nagybirtok testéből. A 18. századtól alakuló irtványközségek csak keskeny csíkot hasítottak ki az uradalmak területéből. Ezeket a patak medrekhez, utakhoz igazodó egyéni földműveléshez kapcsolódó földcsíkokat csak egészen ritkán egészítették ki szélesebb táblákra osztható irtványok. A terepen lassan hetven éve szerzett élményeknél megdöbbentőbb képet nyerhetünk, ha a térség 1868 körül készült kataszteri térképszelvényeit elemezzük, illetve az 1913-ban végrehajtott revízió térkép lapjaival szembesülünk.

A Zempléni hegység erdeinek hasznosítását alapvetően meghatározta, hogy távol esett olyan folyóktól, amelyeken a kitermelt fát, deszkaárut, fából készített eszközöket úsztatással lehetett volna olcsón, tömegesen messzi tájakra szállítani. A Zempléni hegység közlekedéscsúszórajzi sajátosságában osztozott a Bükk hegység, a Mátra, a Vértes és a Bakony. Azaz bármilyen jó minőségű fát kínálhattak, csak a szűkebb szomszédos tájak népe vehette igénybe a kínálatukat. Csak a helyi vagy a szomszéd táji gazdálkodó nép vállalkozhatott szállításra, fuvarozásra. A földművesek szekerei, az osztrák-magyar hadsereg egykori kifejezése szerint az „országos járművek” ugyan a gépkocsikkal, a traktoros vontatókkal szemben is alkalmasabbnak bizonyultak a szálfák szállításában. Hiszen a szekér első és hátsó tengelye közötti távolságot szálfák szállításánál tetszés szerint lehetett igazítani akár lovas fogattal, akár ökörigával rendelkeztek. Nem kellett kényszerűen a szálfák szállítási méretét korlátozni, a vasúti kocsikhoz, a teherautók rákeréhez felszabdalni az értékes fatörzseket.

A helyi lakosság és a szomszédos tájak népe megszerezte, a szekereik segítségével el is szállította az igényei szerint szükséges épületnek való faanyagot, hozzáférhetett a megfelelő szerszámfákhoz. Nem véletlen, hogy a Zempléni hegységben és a környező tájakon a 20. század derekáig fellelhetők voltak olykor még a boronafalú épületek is, de nem számítottak ritkának a kissé újabb favázas falszerkezettel lakóházak, csűrök sem.

A Zempléni hegység erdői gazdagon kínálták a legkülönbözőbb szerszámfákon kívül a hordóknak való dongafákat. Ezeket erdőterület belsejében élő falusiak háziipari jelleggel megfelelő méretekben kinagyoltan előkészítették a bodnärmesterek számára. Szerves kooperáció alakult ki a hegység belsejében kialakult falvak és peremtáji szomszédság a Tokaj-Hegyalja mezővárosai között. A hegyvidék falvainak ez is az egyik kiegészítő foglalkozása volt. Hasonló szerepe volt a helyi zsidóiparnek is.

A Zempléni hegység erdőiben kitermelhető minőségi, építőanyagként hasznosítható faanyag értékesítésének korlátozottsága a tájat eredetileg uraló a regéci várhoz kapcsolódó uradalom (majd később az utódszervezetek) vezetőit arra ösztönözték, hogy a hatalmas erdővagyonot más módokon is törekedjenek kihasználni. A hatalmas erdőség faállománya energiaforrássul szolgálhatott. A különféle haszonvételeken elhamvasztott fa hamuja a 19. századi nagy vegyipari

forradalomig rendkívül értékes vegyi nyersanyagnak számított. Ha a hamut vízbe keverték lúgos oldat keletkezett. Megfelelően kialakított hevítő kemencékben a lúgos oldatból hamuzsirt, tudományos nevén káliumkarbonátot (K_2CO_3) állítottak elő. Ez a 19. század közepén meginduló vegyipari forradalomig az ipari termelés különféle ágazatainak nélkülözhetetlen nyersanyaga volt. A magyarországi, erdélyi hamuzsirt Európa szerte nagyra becsülték tisztaságáért, mert a hazai készítés technikája védeltséget biztosított a gyártás alatti szennyeződés ellen. Nevezetesen nálunk a hevítés, kalcinálás folyamatában a kemencék tüztéréből füst, korom nem férhetett a készülő értékes vegyi anyaghoz. A hajdani felhasználók még Angliában is nagyra értékelték a magyar földről importált hamuzsirt. Az egykorúak véleménye szerint az angliai üvegtisztítványok minőségét a magyar eredetű káliumkarbonát - hamuzsír biztosította.

A mai viszonyaink, körülményeink szerint az erdővagyonról súlyosan veszélyeztető technológiával biztosították az ipar számára nélkülözhetetlen hamuzsirt, de az 1850-es években felfedezett kálisó lelőhelyek használatbavétele előtt megkerülhetetlen erdei haszonvétele volt az egész világ számára. Ez tette lehetővé, hogy a Zempléni hegységben üveghuták létesüljenek. A kvarchomokot és a hamuzsirt együtt hevítve állíthattak elő üveget.

A 17. század végén, 1698-ban II. Rákóczi Ferenc a regéci uradalomban üveghutát létesített, ami 1916-ig különféle változatban sajátos módon tovább tudott működni. A Rákócziak birtokain másutt már korábban létesültek, és eredményesen működtettek üveghutát. A regéci uradalom területén vállalkozó, a II. Rákóczi Ferencsel egyezségeket kötő Hutnik Tamás a Rákócziak makovicai uradalmából jött. Ő indította el a regéci huta, a mai Háromhuta működését. Műhelye valószínűen a mai Óhután létesült. A hutai lakosság emlékezetében az maradt fenn, hogy a huta mesterei, specialistái Lengyelországból verbuválódtak. Mind a hamuzsír készítéséhez, mind az üvegyártáshoz szükséges igen tekintélyes mennyiségű fát az északi megyékből települő szlovák nemzetiségű lakosok termelték ki. Mivel a fán kívül más energiaforrásuk nem volt, magasabb hőfok biztosításához bizonyos mennyiségű fát előzetesen kemencékben gondosan szárítaniuk kellett. Különböző a gyártás minden fázisában folyamatosan gyűjtteni kellett a kemencék hamuját, hogy a káliumkarbonát készítéséhez megfelelő mennyiségben álljon rendelkezésére nyersanyag.

II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek Hutnik Tamással kötött egyezség rávilágít, hogy egy - egy manufaktúra miként, milyen mértékű jövedelmet biztosíthatott a földes úrnak. A regéci uradalomban működő első hutás mestertől évi 100 Ft befizetését kérte a fejedelem. Bizonyos készítményeket például az ablakok régi típusú üvegezéséhez kerek üvegtömbök tömegesebb beszállítását írta elő, azaz másfél ezer öreg kristályos karikát, ezer paraszt karikát és ötven poharat kellett mesterünknek szállítania. Ha a fejedelem kérésére kellett készíteni további

üvegárukat, azokat az előre megszabott áron kellett leszállítania. Így többek között a pincetokba való sotos palackokért darabonként csak 18 pénzt számolhattak el.

A fakitermelést végzők, a hutai segéderők a hazai joggyakorlatnak megfelelően az irtvány területét használatba vehették, szántóként, legelőként, kertként hasznosítva gazdálkodhattak rajta. Az irtványföld örökölhető volt, zálogba adhatták, akár a használatról pénzért lemondhattak más személy javára. Ha a földes úr vissza kívánta volna venni, az irtványt létesítő munkájának értékét hivatalos eljárásban megbecsülték, a jobbágnak, zsellérnek meg kellett téríteni fáradságát. Ismereteink szerint a Hutákban maximálisan 5 -10 hold körüli birtokokat akumulálhattak. Jellegzetes, hogy a térségben nem szerveztek termelészövetkezeteket. A huták világáról, különösen az üvegművesség megszűnése utáni viszonyokról Szutorcsik József tanulmánya a falukutatás klasszikus művei közé kívánkoznék. Középhután született, élt érettségéig. Családja apai és anyai ágon is egyaránt hutás mesterek leszármazóiból való.

Sajátos, hogy az irtványokon a földművelésben, állattartásban igen nagy szerepe volt a családok asszonyainak, hiszen a férjeik a távolabbi erdők kitermelésén dolgoztak. A helyi üveggyártás megszűnése után az ország messze fekvő vidékein kellett munkát vállalniuk a férfiaknak. Egyes volt hutai férfiak vándoriparosként, ablakosként, drótosként, utóbb a lyukas zománclábasok foltozójaként keresték kenyerüket akár még az ötvenes - hatvanas években is.

II. Rákóczi Ferenc regéci uradalmában létesült üveghuta sikere nyomán az erdőrengeteg más pontjain is létesítettek üvegolvasztó, üvegfúvó officinát. A 18. században a Károlyiak birtokán létesült a prédahegyi huta. Az irtványközséget ma Vágáshuta néven találhatjuk a térképeken, lakóik közül többen ablakosokként keresték megélhetésük forrását. Hollóháza, Kishuta és Nagyhuta üvegművesei szintén a 18. század folyamán létesítették üveggyártó műhelyeiket. A fakitermelő helyeik kimerülése is hozzájárult ahhoz, hogy a huták lakossága más kereseti lehetőség után kellett nézzen.

Természetesen igyekeztem vizsgálni a történeti térképanyagot. Az I. katonai felmérés a 18. század utolsó szakaszában a regéci uradalom területéről a mai Háromhuta Ó-, Közép- és Újhuta részeit nagyjából a mai helyükön neveiket nem rögzítették. Sajátos módon Óhuta és Középhuta megjelölésére Glasshütten névírást alkalmazta a felmérő. Újhuta mellett Glashüt szó áll. Óhuta, Középhuta Glasshütten megjelölése esetleg több olvasztókemencére, üvegfúvó műhelyre utalna? Hiszen a térképész a német szót ismételt többes szám alanyestben rögzítette. A II. katonai felmérés pontosabb településábrázolást valósított meg. *Hutta Ó* megjelölés sajátos. Nem különben furcsálhatnók a *Hutta Regéczi Közép* és a *Hutta Regéczi Uj* [így!] feliratot, ami a térkép készítőjének magyar nyelvi ismeretei korlátozottságát jelezheti. Ám a három település résztől függetlenül az Óhuta irányából folyó patak, a térkép névírása szerint a *Regéczke vized* [?] és az

Újhuta keleti előteréből eredő Tolcsva felé elfolyó patak találkozásánál nagyobb, szilárd falú épületet jelölt a térképész, és Glashütte névvel látta el. Pontosan ezen a helyen a kataszteri térképszelvény Üveggyár felirattal épülecsoportot rögzített 1868-ban és 1913-ban. A fatüzelésű üveghuták a korszerűbb, olcsóbb üzemeltetésű üveggyárakkal nem tarthatták a versenyt, sorozatban megszűntek. Kivételnek számíthatjuk a Károlyiak parádi uradalmát, ahol a nógrádi szénbányák szomszédsága felkínálta az üveggyártás korszerűsítését.

A huták készítményei közül fennmaradt darabok két típusba oszthatók. A mai kereskedelemben is használatos sötétzöld, barnás butéliás üvegeket tömegesen gyártották. Ezek sajátossága lehetett olykor, hogy a butéliás üvegnyaka alá butélia fűvásakor ugyancsak üvegből valamilyen domború, a jelző elemet ragasztottak, vagy még a forró és formálható üveg falába mélyítették jelzéseket. Ezek a borászati pincészetekre vagy a bort forgalmazó kereskedőkre utalhattak.

A hutákban és a környező községekben csak az egykori iparművészet, népművészet körében igazán helyesen értékelhető az otthoni mindennapi életben használatos asztali boros, pálinkás üvegedény-készletek maradványdarabjait őrizték meg. Egészen ritkán pohár is megmaradt a hajdan használatos helyi hutákban készített háztartási tárgyegyüttesből. Gyakran őriztek meg olyan literes vagy valamivel kevesebb mennyiségű ital kínálására szolgáló hosszúnyakú, alul gömbalakú üvegedényt. Mellettük gyakran maradtak fenn 2 - 4 literes, butykosokra emlékeztető rövidnyakú, füles üvegek. Ezek nagyobb társasági italozás kiszolgálására voltak alkalmasak. Mindkét edénytípust gondosan díszítették. Az üvegfűvás során az edény oldalára főként fehér, opálos csíkokat ragasztottak. A még forró, formázható rátét csíkokat megfelelő számmal széles u alakban elmozdították. Ezeket „habos üveggént” emlegették. A nagyobb üvegekre gyakran ujjnyi széles rátét csíkokat illesztettek. A csíkokra színes üvegből kis betéteket ültetnek, hogy a készítmény minél csillogóbb lehessen. A hutai üvegművesek díszítőkincse a késő középkor, a reneszánsz világából ered.

Ugyancsak a Zempléni hegység erdeinek fájára is és a helyi kaolin előfordulásokra alapozva Sárospatak és Regéc „új földesura” Bretzenheim Ferdinánd herceg (1801 – 1855) 1825 körül megalapította Magyarország első porcelángyárát Telkibányán. Sajátságos, hogy a herceg a 18. században újra indított, ám erősen elhanyagolt bányajaratokat újjátarta fel, ezekben. bőségesen kaolinra leltek. Széchenyi István biztatására létesítette Bretzenheim Ferdinánd a telkibányai gyárat. Mivel a tisztes múltú település regéci uradalomhoz tartozott a kiváló iparművészeti értékű porcelánkészítményeket Regéc névvel jelölték. Csak a gyár késői periódusában, amikor már kőedényeket készítettek, kezdték használni a Telkibánya megjelölést. A gyárból kikerülő porcelánok a reformkor legértékesebb iparművészeti készítményei közé tartoznak, ma már a múzeumi gyűjteményeink féltve őrzött műtárgyai. A reformkorban sikerüknek politikai

jelentősége is volt. Az örökös tartományok művészeti életéhez való felzárkózás, a hazai iparfejlesztés rendkívül ígéretes példáját látták benne. Művészettörténeti és politikatörténeti jelentőségét Mihalik Sándor (1900 – 1969), a Magyar Nemzeti Múzeum egykori főigazgató-helyettese ismételtlen hangsúlyozta. Utóbb Katona Imre a telkibányai porcelángyár történetének monográfiát szentelt, alapos, példaértékű levéltári forrásfeltárása nyomán.

1907-ben az utolsó bérlő beszüntette a gyár működését. A fatüzeléses égető kemencékkel termelő kerámiavállalat behozhatatlan hátrányba került kőszént, gázt használó üzemekkel szemben. Telkibánya polgárai 50-60 évvel később is szeretettel, szorgalommal ápolták az egykori gyár emlékét. A településen belül még a hatvanas években is nyilvántartották, kik származtak a gyár munkásai közül, kik voltak a *fabrikások*, kik az utódaik. Kitartóan küzdöttek azért, hogy Telkibányán a gyár egykori épületében állandó múzeumi kiállítást rendezzenek be. Ma már világosan áll előttünk, hogy Bretzenheim Ferdinánd porcelán manufaktúrája országos hatású intézmény volt. Példát adott a reformkor magyar társadalmának.

A gróf Károlyi család a birtokukhoz tartozó Hollóháza község 1777-ben alapított üvegmanufaktúráját a biztosabb jövedelem érdekében kőedénygyárrá alakították át 1831-ben. Ez a kerámiagyár a hagyományos életmód keretei között polgárosuló rétegek háztartásai számára tömegesen készített ízlésesen díszített használati edényeket. Sajátságos módon a keménycserép-edények virágdíszes dekorációja emlékeztetett a népi kerámiák díszítésére, mégis alkalmasak voltak a gyári tömegtermelésre. A szomszédos államokba is jelentős exportot bonyolítottak. (A pataki múzeumi gyűjteményben román feliratú, díszített tányért is őriznek.) Az I. világháború végén kénytelenek voltak a gyárat bezárni. Az újraindítás kísérletei után 1926-tól díszmű-gyártásra tértek át. A gyár felemelkedő új korszaka indult meg 1939-ben, amikor Szakmáry Károly kassai kereskedő vette át az irányítást. 1948-ban a gyárat államosították. 1956-tól fokozatosan áttértek a porcelángyártásra. A gyártmányfejlesztést következetesen a hazai iparművészet jeles egyéniségei bevonására, foglalkoztatására alapozták. Arra is nagyszerű példát adtak, hogy rendkívül kedvezőtlen adottságokkal dacolva miként lehet tartósan eredményes művészi és gazdasági tevékenységet végezni. A hollóházi gyár európai színvonalú intézménnyé vált.

A Zempléni hegység uradalmi manufaktúrái közül csak a hollóházi gyár válhatott a 20. és a 21. századok élő, fejlődő üzemévé. Ennek a fő oka az, hogy az uradalmak nem rendelkezettek megfelelő, a folyamatos fejlesztést is biztosító tőkével, jövedelemmel. Az eredményes tevékenységük ellenére képtelenek volt a középkorból örökölt technológia felváltására. A manufaktúrák tevékenységét csak a bérlők tarthatták fenn, de az ő vállalkozási képességüket meghaladta, hogy az üzemeikbe a 19. század ipari forradalmának vívmányait alkalmazhatták volna.

Sajnálatos módon az állami ipar- és pénzügy-politika feltétlenül szükséges beavatkozásai rendre elmaradtak.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy mind a Károlyi uradalom, mind a Windischgrätz familia hozzálátott korszerű, igényes idegenforgalmi vállalkozás fejlesztéséhez. A II. világháború végéig rendkívül biztató eredmények születtek. A sikerek hordozták annak az ígéretét, hogy jelentős pénzjövödelmet érhetnek el az uradalmak, ha bekapcsolódnak az idegen forgalomba. A világháború végén oly gyorsan semmivé váltak az uradalmi szervezetek, hogy az elmúlt évtizedek után talán az emléküik sem él már. Noha a füzérradványi, a kőkapui kastély vendégei szívesen emlékeztek korábbi élményeikre. Többek között a kiváló történész, Györffy György töltött időt 1944-ben vendégként a Károlyi kastélyban, hogy elkerülhesse a budapesti bombázásokat.

IRODALOM

- JAKÓ ZS. (1956): A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története, adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak és a nagybirtok ipari vállalkozásainak a kezdeteiről. Tudományos Könyvkiadó. Bukarest 1956. 103 p. 1 térkép. [Gazdaságtörténeti](#) tanulmányok.
- KATONA I. (1986): Az első magyar porcelángyár (Telkibánya) Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1986. 87 p. Borsodi Kismonográfiák
- MIHALIK S. (1942): A regéczi porcellán. Különlenyomat az Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai című kötetből. Franklin. Budapest, 1942. 12 p. + 4 t.
- MIHALIK S. (1954): Adatok a regéci porcelángyártás történetéhez. In: Dávid Katalin (szerk.): Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1954–55 [egyéb sorszáma nincs]. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. pp. 109–152. (1957)
- SIKOTA GY. (1961): Hollóházi kerámia. Műszaki Kiadó, Budapest, 1961. p. 154
- SIKOTA GY.: Kerámia Múzeum Hollóháza. Budapest, év nélkül [1983] 12 p.
- SIKOTA GY. (1974): Hollóházi porcelán Finomkerámiaipari Művek Stúdiója, Panoráma. H.n. [Budapest] év nélkül [1974]. 23 p. 12 tábla
- SIKOTA GY. (1979): Hollóházi porcelán. [Szerkesztette és összeállította Szegezcky László, az előszót írta Sárközy Dezső, fénykép: Németh Andrea]. Miniatűr Könyvgyűjtők Klubja, Hollóházi Porcelángyár. Miskolc, 1979. 111 p. 21 tábla, színes. Borsodi tájak.
- SZATHMÁRY L. (1935): A hamuzsír-főzés Magyarországon. A Magyar Gyógyszerészettudományi Társaság Évkönyve, 1935. pp.388 – 396.

- SZÓKEFALVI NAGY Z. (1963): A XVIII. századi magyarországi hamuzsírőzés technológiája. *Technikatörténeti Szemle*, 2. évf. 1–2. sz. pp. 110–116.
- SZUTORCSIK J. (1929): A regéci három huta (Ó-, Közép- és Újhuta) népe (1929 – 1949). *Letöltés internetről*. 88 p.
- TAKÁCS B. (1962): A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei. *Néprajzi Értesítő*, XLIV. 1962, pp. 163 – 202.
- TAKÁCS B. (1964): Hamuzsírőzés a zempléni hegységben. *Technikatörténeti Szemle* 3. évf. 1–2. sz. 1964, pp. 251–261.
- TAKÁCS B. (1966): A Zempléni-hegység üveghutái. Műszaki Kiadó, Budapest, 1966. 151 p.
- TASNÁDINÉ MARIK K. (1968): Telkibányai porcelán és keménycserép. In: *Művészettörténeti Lexikon IV. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 518 p.
- VERES L. (1969): Magyar népi üvegek. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1969. 164 p. Borsodi kismonográfiák
- VERES L. (2006): Üvegművességünk a XVI-XIX. században. Herman Ottó Múzeum kiadása. Miskolc, 2006. 261 p. (2008-ban CD lemezen is kiadták.)
- VERES T. (2021): A regéci uradalom gazdaság- és társadalomtörténete a Rákóczi család birtoklásának időszakában, 1646-1711. Debreceni Egyetem Történeti Intézete. Debrecen, 2021. 408 p. *Speculum Historiae Debreceniense*.

TOKAJI UTÁSZLAKTANYA, ÁRKÁSZTÁBOR ÉS GYAKORLÓTÉR TERÜLETÉNEK BIZTOSÍTÁSA 1926-1941

SUBA JÁNOS

THE PROVISION OF THE SAPPERS' BARRACK, CAMP AND THE AREA FOR THE TRAINING YARD IN TOKAJ BETWEEN 1926 AND 1941.

This essay reviews the site of the sappers' terrestrial and watery training yard in Tokaj and the history of the location for the sappers' camp that was built there. Also, it depicts the story of the site designation for the barrack that was supposed to be built in the town, which was prolonged for many years. In Tokaj the engineers' corps of the Miskolc military district were merged in summer for training and practice. Later both the training yard and the camp were being improved continuously, which was always determined by the actual financial situation. However, there was no building in the town that would have been capable of hosting the barrack; therefore, the self government donated a parcel to the treasury for the construction. Finally, it was never built, due to the lack of financial resources; so the construction of the camp got prioritized, as a result.

BEVEZETÉS

Dolgozatunkban a Tokajban létrejött árkász szárazföldi-vízi gyakorlótér helyének és annak területén létrejött árkásztábor, valamint a településen felépítendő utászlaktanya hely kijelölésének évekig elhúzódó, különböző érdekeket sértő történetét mutatjuk be röviden. A most kifejtésre kerülő téma Tokaj gazdag helytörténeti irodalmában nem szerepel.¹

Az Árkász régies elnevezése azon műszaki katonáknak, akik a tábori erődítések építését és korábban a várharcokhoz szükséges földmunkák

---

¹ Egyedül Zelenák István: Tokaj gazdasági-társadalmi helyzete a Horthy korszakba című tanulmányában öt sort szentel ennek a témának. Tokaj Várostörténeti tanulmányok II. szerk.: Bencsik János-Orosz István Tokaj 1995. Tokaj város önkormányzata (Tokaj és Hegyalja sorozat XIV. k) 162.o.

(megközelítési árkok, lövegsáncok stb.) készítését végezték. A feladatuk az utászokéhoz volt hasonló, ezért szervezetileg sokszor összevonták. Az utászok erődítési munkálatoknál, műszaki záróharcban (robbanó és nem robbanó műszaki záruk létesítésével), valamint nagyobb rombolásokban és különleges szakismeretet megkövetelő műszaki munkákban, megerősített állások védelménél és megtámadásánál, illetve a vízen történő átkeléseknél működtek közre. Felszerelésük a kézi, a keresztvágó fűrész, a hosszúnyelű ásó és csákány, az erdei fejsze, a 10 m-es (rövid) kötél és egyéb famegmunkáló kéziszerszámok. Ide tartoztak még a robbanó- és gyújtóanyagok, a külmotoros rohamcsónakok, a kézi és gépi cölöpverők, a tábori kovácsműhelyek, a rombolócsörllők, valamint a záróharcanyagok (aknák). Legkisebb szervezeti egysége raj volt, legnagyobb a zászlóalj, amely általában három századból áll. A Magyar Honvédségben a tárgyalt időszakban minden ezredben volt egy árkász szakasz rendszeresített felszereléssel.

Az árkász alakulatokat nyáron összevonták kiképzésre lehetőség szerint „táborokban” szállásolták el, a szárazföldi gyakorlótéren. A királyi honvédség hadrendjében, Tokajban 1938-43 között a VII. árkásztábor, majd 1943-44 között a VII. utászzászlóalj diszlokált.

GYAKORLÓTÉR – ELŐZMÉNYEK

1926. május 26-án a Miskolci vegyesdandárparancsnokság jelentette, hogy a miskolci árkász szárazföldi gyakorlótér bérleti szerződése 1927. szeptember 30-án lejár, és hogy a terület tulajdonosa vonakodik a további bérbeadástól. Ez a tény és az, hogy Miskolc környékén –a jelenlegin kívül - nincs más erre alkalmas terület, valamint a jelenlegi gyakorlótér sem felel meg a műszaki követelményeknek, engedélyt kért arra, hogy a dandár az árkászalakulatainak kiképzésére szükséges a jelenlegivel azonos területet és a tisztek és a legénység részére szükséges férőhelyek biztosítása végett a Tisza menti községekkel, elsősorban Tokajjal a szükséges tárgyalásokat folytasson. A Honvédség főparancsnoka egyetértett, hiszen a miskolci árkász gyakorlótér --vízviszonyait tekintve – leggyengébb az országban. A Tokajba való áthelyezését, ha az elhelyezés is megoldható pártolta. A gyakorlótér áttelepítése kiképzés szempontjából a vezérkar szerint is igen szükséges.²

A honvédség elvárásai

A M. Kir. Honvédség a gyakorló- lőterek, illetve laktanya területeknél elvárta, hogy az illető település lehetőleg ingyen, vagy jutányos áron adja át- vagy bérbé az igényelt területet a kincstárnak. A laktanya építésnél felépíti a laktanyát

---

² Hadtörténeti Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium (HM) 11. (építési) osztály iratai 35898eln.11o.-1926.

– és a beszállásolási törvények értelmében - megfelelő térítési díj fejében átadja a Honvédségnek. Elvárták, hogy a felajánlott telek sarkáig be legyen vezetve a víz és az áram. Legfontosabb szempont a takarékoskodás volt minden áron. Igyekeztek minél több terhet áthárítani az adott településre.

A GYAKORLÓTÉR ÉS AZ ELHELYEZÉS TERÜLETBIZTOSÍTÁSA 1926-1927

1926. július 14-én volt egy helyszíni bejárás, ahol megsejlelték azon területeket, amit a község gyakorlóterületül felajánlott. Ezek a község kistokaji részén a közös legelőterület mellett a Tisza jobb oldalán feküdtek ármentes területen. Ez gyakorlóternek alkalmas, mert a talajvíz 6 méter mélyen volt. A Tisza partja azonban gyakorlásra nem alkalmas egyrészt a meredek part miatt, másrészt mert fákkal van szegélyezve. Vízi célokra a Tisza ezen szakaszán a balpart azon részei jöhetnek tekintetbe, amelyek a közúti és a vasúti híd között fekszenek. Ez a terület teljesen áttekinthető, és a part is lapályos. Ezen a részen azonban szárazföldi gyakorlatokra alkalmas terület nem volt, mert egyrészt árterület gát nélkül, illetve magántulajdont képeznek.

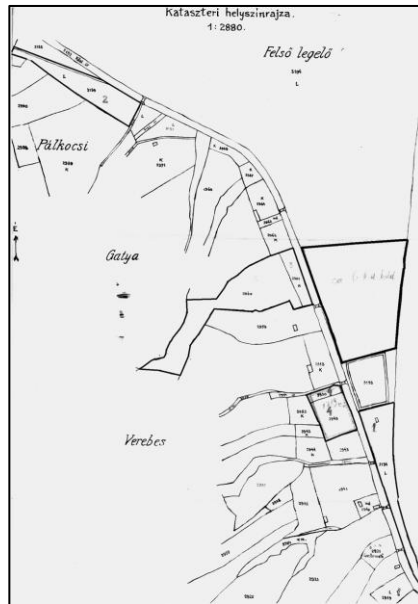
A Bodrog folyó jobb partján a bodrogi komp mellett vízi gyakorlatra alkalmas területet találtak, itt az átellenes oldalon a község tulajdonát képező kb. 2 hold terület a szárazföldi gyakorlatok céljára is alkalmasak. Itt azonban az volt a probléma, hogy a község az alakulatok elhelyezésére megfelelő férőhelyet, illetve azok létesítésére alkalmas területet nem tudott rendelkezésre bocsájtani. Azonban a bizottság a környéken lévő magántulajdonban lévő telkeket is megnézte. A gyakorlóterület közelében egy házas telek talált, amely Steiner Chájem és neje Mezinger Róza tulajdonában volt. A ház és az udvar 364 négyszögöl és mellette lévő kert területe 862 négyszögöl volt. Az 1226 négyszögöl telket Steiner Chájem hajlandó volt eladni 300 millió koronáért. Úgy gondolták, hogy csekély átalakítási költséggel, illetve újabb építkezések kiegészítésével megfelelő lenne az alakulatok elhelyezésére és a raktárak létesítésére. A vízi gyakorló terület a Bodrog partjainál lenne, amelyet a község rendelkezésre bocsájt. A szárazföldi gyakorlótér a Bodrog balpartján lévő 2 hold, amely szintén a város tulajdona, ezt kellene tovább kiegészíteni, ha nem lehet, akkor szintén a község tulajdonát képező a Kistokaj alsó részén fekvő részből kihasítandó résszel.³

Azonban a katonai vezetés nemcsak elvi okokból nem vásárolt területeket, hanem azért, mert nem volt pénzük. Egyéb kifogások is felmerültek ezzel a telekkel kapcsolatban: a terület alig $\frac{3}{4}$ holdnyi, ez sem a raktárnak, sem az alakulótér létesítésre nem elég, ha meg is vennék, és később bővítése válna szükségessé, azt nem tudják megoldani. Akkor inkább egy megfelelőbb ingatlant kell kinézni. Az lett a döntés, hogy tovább kell tárgyalni.

---

³ HL HM 89492eln.11o-1926. 508580eln.11o.-1936.

A kérdés maradt, hajlandó ezen a község a laktanyát felépíteni, és a beszállásolási törvények értelmében a Honvédség rendelkezésére bocsájtani? Tokajban nem volt olyan épület, amely minden átalakítás nélkül alkalmas lenne laktanyaszerű elhelyezéshez, azaz olyan nagy telek ármentes területen, Bodrog közvetlen közelében, ahol a legénységi férőhelyek, raktárak egy helyen elhelyezhetők lennének. Tokajban egyedül a hadiárvaház épülete lenne megfelelő. Ez az un „Klastrom” épület volt.⁴ Úgy gondolták, hogy az árvaház 5-6 év múlva úgy is megszűnik. Akkor a Népjóléti Minisztériumtól meglehetően vásárolni elhelyezés céljára.

1.ábra: A Tokaji árkászgyakorlótér és laktanya céljára megnézett területek 1926

1927. április 6-án a vegyesdandár parancsnokság jelentette, hogy tovább folytatta a tárgyalásokat az elhelyezés biztosítására. A vasútállomás melletti az

⁴ Az épületben 1916 óta rokkant iskola volt. Száz hadirokkantat helyeztek el az intézetben, s konyhakertészetre, méhészetre, baromfi- és nyúltenyésztésre, valamint kosárfonásra tanították őket. 1918-ban az iskola helyén tüdőbeteggyógyintézet létesült, majd 1920. május 1-től Hadiárva Intézet nyílt a gyógyintézet helyén. Az épületre lásd: Mosolygó József: Tokaj és vidéke. Magyar városok monográfiája VII. Bp.1930. 97.o. Zelenák István: Tokaj az első világháború idején és a forradalmak korában Tokaj Várostörténeti tanulmányok II. szerk.: Bencsik János-Orosz István Tokaj 1995. 130.o.

Alsó-szabolcsi Tiszai ármentesítő társulat tulajdonát képező a hídtól délre fekvő mintegy 2 hold 1747 négyszögöl területéről, amely alkalmasnak látszik, mert a Tisza elleni áradásoktól gátakkal van védve. Itt van a gátórház és a kertje. A szárazföldi gyakorlatokra alkalmas 3-4 holdnyi kiszemelt területet Rakamaz község legelőjéből lehetne biztosítani.⁵ Ezt a megoldást el kellett vetni, mert az ármentesítő társulat nem mondott le a területéről.

1927. június 22-én újabb bizottsági ülés volt, ugyanis az eddigi tárgyalások és szemlék eredményeként gyakorló terület bőven áll rendelkezésre, azonban az alakulatok elhelyezésére szükséges területek nem lettek kijelölve. Erre a célra a község sem épületet, sem területet nem tudott rendelkezésre bocsájtani. Ez azért is sürgős volt, mert a miskolci gyakorlótér bérlete lejárában volt, és az ott elhelyezett barakk épületeket le kell bontani és átszállítani Tokajba.⁶

Az újabb bejárás szerint több helyszín jöhet számításba:

1. Az első telek a Felső legelő dülő déli szögletében a Bodrog folyó partja menti keleti fele. Igaz ennek a keleti fele a nagy árvizek idején (5 évente egyszer) víz alatt áll, az országút mentén fekvő nyugati része árvízmentes. Ezen a területen az I. világháború alatt utászbarakkok voltak. Ha itt létesülne a laktanya, akkor a gyakorlótérül ugyanazon felső legelőterületnek az északnyugatra az országút mentén fekvő része volna alkalmas.

2. Pálközi dülő délkeleti része az országúttól délnyugatra a kökereszt és a hídmenti rész között, feltétlen árvízmentes terület. Gyakorlótér az ezzel szemben a felső legelőnek az országút menti része lenne. Hátránya az, hogy a községtől távol esik.

3. Verebes dülőben lévő 2 szőlőbirtok: 746 négyszögöl (2961 hrsz.) és 3 hold 267 négyszögöl (2960 hrsz.) nagyságú. Az egyik 2961 hrsz. 746 négyszögöl terület az országúttól nyugatra és annak mentén barakkok építésre alkalmas terület, amely özv. Friedman Adolfné sz. Hochmann Rózsa örökösei (20 fő) ennek 3/5 része a község által megszerezhető, 2/5 résznek a tulajdonosai nem hajlandók eladni. Ez esetben a gyakorlótér ezzel szembeni Felső legelő országútmenti területén lenne, amely könnyen megközelíthető.

4. Szintén a Verebes dülőben 2 telek 1394 négyszögöl szántó (2949 hrsz.) volt szőlő, illetve 319 négyszögöl szántó (2950 hrsz.) összesen 1713 négyszögöl ingatlan, amely az országút mentén, attól nyugatra fekszik. A terület sík a szőlőhegy alján árvízmentes terület. Tulajdonosai Koresmáros Józsefné örökösei, jelenlegi bérlő özv. Vécsey Oláh Miklósné tokaji lakos. Ez esetben a szárazföldi és vízi gyakorlótérül az 1. pontban építési céllal említett terület használható. A

---

⁵ HL HM. 25318eln.-11o-1927.

⁶ HL HM 48180eln.-11o-1927. HL HM 508580eln.11o-1936

terület tulajdonosa a Jászberényi Jászkerületi Népbank és Takarékpénztár, amely a területet nem használja.

A bizottság megállapította, hogy a 4. szám alatti terület úgymint a barakkok építésére, mind gyakorlótér céljára leginkább megfelel. Sík árvíz mentes hegyaljában fekvő, egészséges levegőjű, a gyakorlótérhez és a Bodroghoz, valamint a községhez is közel fekszik. Mind az építési mind a gyakorlótéri terület bérlet útján biztosítandó.

A község vállalta, hogy szükséges lépéseket megteszi, hogy október 1-től a kincstár bérelhesse a területet. Kijelentették, hogy a laktanya építését nem tudják vállalni. Azonban nem zárkoznak el az építéstől, ha a község által laktanya építési célból felveendő kölcsön kamatai a kincstár által fizetendő bérleti díj összegéből kijönnek.

Ez volt a terv, azonban a megvalósításban akadályok merültek fel. Ugyanis a Jászkerületi Népbank és takarékpénztár a területet nem volt hajlandó bérbeadni, csak eladni. A Zemplén megyei árvaszék a Korcsmáros örökösök féle terület bérbeadása miatt nem intézkedhetett, mivel 1933. október 1-ig bérbe van adva, és a bérlő özv. Vécsey Oláh Miklósné nem hajlandó a területet átengedni. A tárgyalások visszaestek az egy évvel ezelőtti szintre.

Maradt a 3. változat. Ez a terület alkalmas barakkok építésére. Ettől keletre az országút másik oldalán fekvő ugyancsak Jászkerületi népbank tulajdonát képező legelőből kell gyakorlótér céljára megszerezni. Ha a terület nem elegendő építésre, akkor a barakkokat a gyakorlótér területén kell felállítani, akkor a barakkok és a gyakorlótér területét összefüggően kell kijelölni.⁷

TERÜLETBIZTOSÍTÁS 1928

1928. január 23-án ismét egy bizottsági tárgyalás volt. A bizottság újra felkereste az ingatlanokat. A 3. helyszínt továbbra is előnybe részesítették. A bérlőnek özv. Vécsey Oláh Miklósnénak felajánlották, hogy bérbe adás esetén a kincstár nemcsak a bérleti összeget, hanem az elmaradt haszonnak megfelelő értéket is hajlandók megtéríteni. A területre kb. 2-3 évre lesz szükség, míg a község az új laktanyát felépíteni. Szeretnék barátságosan megoldani a bérletet, minthogy ideiglenes kisajátítással élnének. A bizottság megállapította, hogy ez a terület csak a férőhelyek elhelyezésére elegendő, míg az árkászanyag raktárbarakkokat és az istállóbarakkot a gyakorlótéren kell felépíteni.

Gyakorlótérül viszont nem a jászkerületi Népbank területét (1. változatot) javasolta, hanem az ettől északra fekvő és Tokaj osztatlan közös legelőben érdekelt birtokosság legeltetési társulatának tulajdonát képező Felső legelő dűlőben lévő 3194 hrsz. legelőterület déli részét. (Amelyet délről a kert, nyugatról

---

⁷ HL HM 2298eln.11o.-1928. HL HM 508580eln.11o-1936

a Bodrogkeresztúri út, keletről a Bodrog folyó határol. Északi része úgy lett megállapítva, hogy a szükséglet céljára megfelelne, kb. 2964 és a 2962 hrsz. ingatlanok útmenti határainál fekvő hídtól kezdve keletre menő vonal irányába). E területnek nyugati útmenti részén, 6 holdon helyeznék el az anyag-és istálló barakkokat, a terület árvízmentes magasabban fekvő és a déli részén lévő horpadást az árkászcsapatok feltöltenék. A terület többi része szárazföldi és vízi gyakorlótérül szolgálna. Ez a területrész nem árvízmentes, mivel nagy árvíz esetén egy része kb. felénél valamivel több néhány nappig vízzel van elárasztva. A Tisza folyó torkolata 1700 méterre van, így a Tisza megközelítése kevés időt vesz igénybe. A legeltetési társulat elvileg hozzájárult a 6 hold bérbeadásához. A társulatnak 223 hold területe mellett ez elenyésző rész, és az állattenyésztést nem fogja akadályozni.⁸

A LAKTANYA TERÜLET BIZTOSÍTÁSA 1928

A tárgyalások során Tokaj község képviselői kijelentették, hogy hajlandók az itt elhelyezett árkászalakulatok részére aktanyát építeni. Építési területnek már ez ügyben letárgyalt Steiner Chajem féle területet jelölték meg. Időközben Steiner Chajem ingatlanának 1/3 részét felparcelláztatta, és eladta, így laktanya céljára alkalmatlanná vált. A község hajlandó volt visszaszerezni, mind az eladott, mind a beépített részt, tisztai, altiszti lakóépület felépítésére. A Rákóczi utca- Váradi utca -Bodnár utca és a névtelen utca által határolt telektömbből 1200 négyszögöl területet a honvédségnek átadja, és a területen lévő épületeket saját költségén lebontja. Azt kérték, hogy lehetőséghez képest a laktanya a község területén épüljön meg, mert ez a község érdeke.

1928. július 13-án értekezletet tartottak az utász laktanya ügyében. A helyszíni szemle után a község bírása bejelentette, hogy a vármegye jóváhagyásától feltételezve a laktanya felépítése céljából a Bodrogkeresztúri út mentén a szőlőiskola kb. 7 hold nagyságú területét, amely északkelet felől a műút, délnyugat felől a dűlőút, másik két oldalán pedig árok határolja, a honvédség tulajdonába adja.

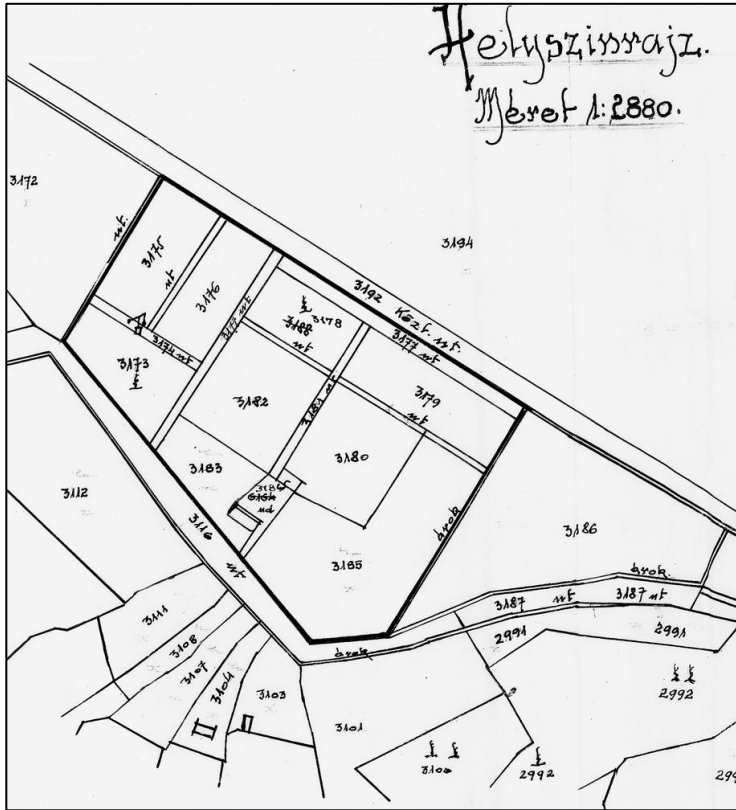
A Község nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy a szükséges telkek vételárát kifizesse. A területek vételárát az építésre felvett kölcsönből fedezné. Kérte, hogy a kincstár járuljon hozzá a telekmegszerzés költségeihez. Továbbá biztosítja a Bodrogkeresztúri út és a Bodrog folyó érintkezési pontjától északra 10 k holdnyi területet gyakorlótér céljára, amelyet bérbe ad a kincstárnak. A lőtér céljára megfelelő terület a községben rendelkezésre áll. A község a laktanyát a Pénzügyminiszter által engedélyezett kölcsönből építené meg, és kamatait a bérleti díjból fedezné.⁹

---

⁸ HL HM 14589eln.11o-1928. HL HM 508580eln.11o-1936

⁹ HL HM 14589eln.11o-1928. HL HM 508580eln.11o-1936

2 ábra: Létesítendő árkász laktanya helyszínrajza 1928

Az építkezésnél a község tervezte meg a laktanyát a katonai követelmények figyelembevételével. Szabó Márton Budapesti építészmérnök készítette el a laktanya terveit. Egy utász zászlóaljnak és a rendszeresített műszaki anyagok elhelyezésére szolgáló raktárokkal (21 épület). Nyolc épület a személyi állománynak: 2 legénységi -2 altiszti épület, törzsepület, tisztai étkező, gyengélkedő, markotányos (kantin) épület. Istálló, betegló istálló, járműszin, műhely, 9 (6 hadianyag-béke-utászanyag- élelmiszer) raktár épület, emellett akadálypálya, alakulóhely, tornahely, teniszpálya. Az építkezés vállalatba adását, a tereprendezést a község szintén vállalta, hogy 1929.október 1-ig át kell adni az épületeket. A tulajdonjogot a kincstár kapja meg. Ha a katonai igazgatás a telkek vételárának 50%-al hozzájárul a telkek megszerzéséhez, a község saját költségén

katonai vezetés ez után a Friedmann örökösök féle terület megszerzésétől eltekintett. Az ez irányba folyó tárgyalásokat megtiltotta.¹²

AZ ÁRKÁSZTÁBOR ÉPÍTÉSE-1928

Az árkász gyakorlótéren létesítendő barakkok építésére 25 000 Pengőt irányoztak elő. A Miskolci gyakorlótéren a barakkokat lekellett bontani. Úgy döntöttek, hogy a régi 322 m² barakkot elárverezik, és újat építenek kettős deszkafallal, közte salakkal kitöltve, padlózva, mennyezettel tapasztva (így télen is lakható), 3.20 magasan bőrlemezes fedéssel építik meg. Ez a tervek szerint 50 ezer Pengőből meglehet építeni négy hét alatt.

A terveket felterjesztették jóváhagyásra. Az építkezésnél az elhelyezési igényeket csökkentették. A helyszükségleti kimutatásokat így helyesbítették. Az egyes helységeket magába foglaló barakk épületek terveit úgy készítették el, hogy a helységek rendeltetésükhöz mértén megfelelően egy épületbe csoportosították, mivel a tábor ideiglenesnek tekintették.

Az építési osztály véleménye szerint a barakkok priccsekkel való felszerelése esetén az egyenkénti beszállásolás helyett az egrí és a miskolci ezredek árkász századai elhelyezhetők volnának együttesen a barakktáborban, mivel a gyakorlatok ideje alatt az anyagot a szabadban tárolják.

A katonai vezetés hozzájárult, hogy a két barakkba legénységet helyezték el, míg a műhely és a raktár céljára egy harmadik barakkot építtessenek fel. Az épület a meglévő barakkokkal azonos 10x20 méretű lenne. Ebből 12 m hosszú fa szerkezetű rész szintén anyagtárolásra, a további 8 m hosszú rész pedig falazva és mennyezettel ellátva műhely és szerszámraktár céljára szolgálna. Költsége 8 500 Pengő. Az árkászok elhelyezésre a meglévő két raktárbarakk és az újonnan építendő barakk 12 m része szolgál. A szükséges férőhelyek költségei 4 000 pengőt tennének ki. Az új barakk jelenlegi barakkok mellett azoktól délre az országútra merőleges hossz tengellyel építenék meg, a meglévő barakkoktól 13 m távolságra.

A tábor a – gyakorlótérületen - a tiszalöki táborhoz hasonlóan kisebb terjedelemben, és egyszerűbben akarták felépíteni, és ideiglenesnek tekintették, amíg felépül az utászlaktanya.

Tervbe volt véve, egy télen is használható női altiszti lakást építése. A szabvány szerint tisztéknek egy-egy, altisztéknek őrmesterektől felfelé kettőnek egy szoba jár, mellékhelység nélkül. Cipész és szabó műhelynek egy helység elegendő, Oktató és gyakorló helységek építését feleslegesnek tartották. E célra tisztai étkezőt alkalmasnak tartották. Irodának három, börtön céljára kettő helység építendő. Az étkezőhelységhez egy ebédlő, egy tálaló, egy konyha és egy kamra tartozna. Betegek részére egy orvosi rendelő mellett egy gyengélkedő szoba,

---

¹² HL HM 7887eln.11o.-1929 HL HM 508580eln.11o-1936

kantin céljára egy ivó, egy konyha tartozna. Az istállóhoz egy zabos és egy nyerges helységveendő számításba., Raktárnak két helység elegendőegy nagyobb az anyag, egy kisebb az épület kezelői szerszámok részére. Egyéb célra a század kézraktárak, élelmiszertárolásra pedig a konyha melletti kamra szolgálna. Árnyékszék céljára két kisebb teljesen különálló helység építendő egy a tiszteknek egy a legénységnek.¹³

A tervezett épületekből nem minden valósult meg. A barakkok 1928 november -decemberben elkészültek. Az árkász legénység egyéni elhelyezéssel volt beszállásolva a községben. A barakkok felépültek, azonban utólag kértek rá építési engedélyt. A Sátoraljaúj helyi állami építészeti hivatal 1929. április 2-án hagyta jóvá az állami út mentén felépített kettő raktárbarakk, egy őrbarrak és egy árnyékszék épület és egy betonkút építését. Kötelezte, hogy az útról lejáratot készítsenek a barakkokhoz történő lejutáshoz. A barakkok előtt húzódó kerítés az út koronavonalától 2,5 m-re építhető fel. A bekötő út építésére 800 pengőt kértek, mert a hitel teljesen kimerült.¹⁴

A GYAKORLÓTÉR -1928

A területet már szükségszerűen 1928.október 1-től bérelték. A legeltetési társulat csak hosszas tárgyalások után volt hajlandó bérbe adni, és így az általa kikötött holdanként 80 pengő/év bérleti díjat nem tudták mérsékelni. A gyakorlótér szerződése 1958-ig szólt. A bérleti szerződést csak 1929.március 7-én terjesztették fel jóváhagyásra.¹⁵ A Földművelésügyi Miniszter 1930. július 10-én hagyta jóvá. A kérdéses pontokban megegyeztek. A fürdőkert gyümölcsstermelésének haszonélvezetét a katonai kinestár javára kellett biztosítani, mert a kert kezelésére a honvéd igazgatás kötelessége lett. A bérleti díjat két részletben október 1 és április 1-én kell fizetni. A társaság kérte, hogy pontosan mérjék ki a területet. A felmérés szerint az eddig használt 10 holddal szemben 3540 öllel több. A visszaadás nem okozott akadályt. A terület határa cölöpökkel lett kijelölve. A helyrajzi szám 3194 és 3193. Vita volt, hogy peres eljárás során a Budapesti vagy a Tokaji bíróság az illetékes. Ez ügyben HM döntött.¹⁶

A LAKTANYA TERÜLETBIZTOSÍTÁSA -1930

1930. október 9-én a Minisztertanács határozata alapján a közmunkák végzésére állami támogatást adott, és ebből részesült a Honvédelmi tárca. Ebben

---

¹³ HL HM 2298eln.11o.-1928 HL HM 508580eln.11o-1936

¹⁴ HL HM 29108eln.11o.-1929

¹⁵ HL. HIM 18031eln.11o.-1929

¹⁶ HL HM 68973eln.11o.-1930. HL HM 508580eln.11o-1936

Novemberben, amikor bemutatták az új helyőrségekben felépíteni szándékolt típus laktanyák terveit, a honvédelmi miniszter úgy döntött, hogy a terület nagysága a tervezett épületek céljára igénybe vett területek háromszorosa legyen. Így Tokaj esetében ez 32 k hold lett.¹⁹ E mellett még biztosítani kellett 18-20 holdat a gyakorlótér, és 4 holdat elemi lőtér céljára lehetőleg a laktanya mellett. Ezért új tárgyalásokat kellett lefolytatni az érintett településekkel.

Eddig Tokaj község felajánlott egytagban 5 hold 1522 négyszögöl nagyságú és egy különálló tagban 1678 négyszögöl területet. A megszerzési költség 50%-t a HM-nek kellene viselni. Ez kb. 48 000 pengőt tenni ki. Ennek ellenében a község a kijáratától a laktanyáig megépíti a vízvezetékét. Ennek építési költsége 40 000 Pengő. Lőtér céljára 4 hold területet díjmentesen átenged a saját területéből.

Az újabb bizottság újra megnézte az építésre alkalmas területeket. Az I. helyszín az un. Szőlőiskola területe, amely kicsi a környező hegyláb és a keskeny teleksáv miatt, és csak 15 holdra egészíthető ki. A hiányzó 17 kh. területet, mint laktanya építési telek csak a község déli kijáratánál a vasútállomás és a Tisza folyó között biztosítható. A szőlőiskolával átellenes legelő építési telekként nem használható, mert a Bodrog árterét képezi, és már a kisebb árvizeknél is víz alá kerül. A szőlőiskolai telek fekvésnek még az a hátránya, hogy az előirt 18-20 holdnyi gyakorlótér nem biztosítható, mert a számba jöhető felső legelő a legeltetés részére szükséges, megszerzése csak kisajátítás útján lehetséges. Lőtérnek csak Bodrogkeresztúr határában van alkalmas terület. Ezt a község nem tudja megvenni, mert nincsen pénze.

A II. terület Tokajtól délre Kistokaj községrész alatti Tisza töltése és a Tokaj-Tiszaladányi út közötti terület, az un. középlegelőn, amely tokaji legeltetési társulat tulajdonát képezi. Tokaj község kártalanítással megtudja szerezni egy tagban ingyen a laktanya építésre szolgáló 32 holdat, továbbá a gyakorlótér bérlet útján. A lőtér részére a 4 holdat ingyen átenged. Nagy előnye, hogy egy tagban közös területen kielégíthetők az igények. Az árvíz-töltés 5 m. magas (az eddigi árvizek csak 40-60 cm-re maradtak a töltés koronája alatt). Az árvizek alkalmával talajvíz is előjött. Ez a körülmény az építkezést (alpozást) nagyon drágítaná. A töltés és a Tisza közti terület elég nagy volna a vízi gyakorlatozásokra, azonban az árvizek miatt használati ideje korlátozott. A folyópart meredek, magas, majdnem függőleges a partfal, ezért külön partépítés és partbiztosítási munkát kell végezni. A part mellett rögtön mély víz van, ezért az elemi vízi kiképzési hídverési gyakorlat nem lehetséges. Egy 200 folyóméternyi hosszú partépítés és partbiztosítási munka kb. 25-30 000 pengőbe kerülne. Az elemi lőtér felépítése költséges, mert az út és a Tiszai hajózásra való tekintettel költséges biztonsági berendezések és építkezések kellenek.

---

¹⁹ HL. HM 118894eln.11o.-1930

A III. terület a Tokaj-Tiszaladányi úttól nyugatra, a vasútállomástól délre, a községi vágóhíd és a vásártér közötti terület. Ez a község tulajdona, itt egy tagban 32 hold terület építkezési célra rendelkezésre áll. A terület déli része Tisza felé lejt, a volt hullámtér által kissé szaggatott. Talajvíz 1,5 méterre mélyen van a Tisza áradáskor. Talaja homokos, agyagos altalajjal. Jó építési terület. A gyakorlótér és lőtér a Tisza töltésnél közel van (1,5 km a Tiszától). Hátránya a már említett kiképzésre alkalmatlan partviszonyok. Ezt úgy oldották meg, hogy a lőtér 4 holdnyi területét itt jelölték ki. A vízi gyakorlóterületet pedig a Tokajtól délkeletre Tiszanagyfalu községgel egymagasságban fekvő Tisza folyókanyarulatából 20 holdat kértek. Szakértők szerint 650-700 000 Pengőbe kerülne itt a laktanya építés.²⁰ A dandárparancsnokság a III. változatot javasolta.

A LAKTANYA TERÜLETBIZTOSÍTÁSA- 1931

Az árkásztábor fejlesztése nem tette okafogyottá a laktanya építést. Továbbra is két terület jöhetett számításba. A 15 holdnyi szőlőskert, amely az építési követelményeknek megfelelt, és aminek ingyenes átengedése a honvéd igazgatás érdekében állt. A község is ezt ajánlotta fel. A HM és a műszaki szemlélő is ezt javasolta. A második a 15 holdnyi vásártéri telek a község déli peremén, kopár és barátságatlan, építkezési célokra nem olyan alkalmas. Egyetlen előnye, hogy víz- és villamos művekhez közel esik.²¹

A község augusztus 17-én a második megoldás mellett tette le a voksát. Beadványában jelezte, hogy a vásártéri telek választása esetén nemcsak a laktanya és elemi lőtér területét adja ingyen a kincstárnak, hanem arra is kötelezettséget vállal, hogy saját költségén megépíti a laktanya területéig a víz és villanyvezetékét. Azt kérték, hogy az építési helyen lévő községi vágóhíd épületét a kincstár méltányos kártalanítás ellenében vegye át. Tisztán anyagi megfontolásokból változott meg a község álláspontja. Számítások szerint a Kistokaji részen lévő elhelyezés 30 000 P-vel kevesebb költségbe kerül, és a község fejlődése is azt kívánja, hogy a laktanya itt épüljön fel. Ennek a területnek a megszerzése nem okoz nehézséget, míg a szőlőiskolába való elhelyezés leküzdhetetlen pénzügyi nehézségekbe ütközik, és a község fejlődése szempontjából nem bír különösebb jelentőséggel.

A vásártéri beruházás 39 700 Pengőbe kerülne. (8 hold legelő 3 200 P, vágóhíd lebontása és újra építése 15 000 P., a vágóhíd elhelyezésére alkalmas terület megszerzése 500 P., Vízvezeték kivezetése 18 000 P. Lőtér bérlete 3 000 P.) Ebből azonban 10 000 Pengő hasznos beruházás, mert a Kistokaji községrészen lakott helyen vezet keresztül a vízvezeték, amelybe a háztulajdonosok bekapcsolódása folytán az összegnek a kamatai megtérülnének. A szőlőiskolánál

---

²⁰ HL HM 100875eln.11o.-1931

²¹ HL HM 113596eln.11o.-1931

a terület megszerzése 21 000 P., vízvezeték építési költsége 47 000 P, lőtér megszerzése (a legelőből) 5 000 P. Összesen 70 000 Pengőbe kerülne.²²

A LAKTANYA ÉPÍTKEZÉSE – DÖNTÉS

Közben az építkezés megkezdéséhez minden előkészületet megtettek. Egyedüli akadály a laktanya terület kérdésének rendezetlensége, ami tisztán a község hibájából származott. Az építési osztály a szőlőskert területét javasolta. Ha a vízvezeték építését (45 00 P.) a község nem vállalja, akkor helyette kutakat fúrasson a kincstár. A műszaki szemlélő is ezt támogatta, viszont szerinte a laktanya vágóhíd területén is megépítendő.

Az építési osztály a súlyos gazdasági és pénzügyi viszonyok között a községet a szőlőskerti terület megszerzésével járó anyagi terhek viselésére képtelennek tartotta. Azt csakis a HM anyagi támogatásával (kb. 70 000 P.) lett volna képes megszerezni. A HM azonban nem rendelkezett az ehhez szükséges anyagi forrásokkal. Egyébként is a terület megszerzése a kisajátítás hosszadalmas eljárást igényelne. Emiatt az osztály is a laktanyának a vágóhíd területén való felépítését javasolta.

1932. január 20-án a község képviselőjében Lakatos Mihály községi bíró átadta a honvéd kincstárnak 21 hold 1109 négyszögöl, 7 hold 13861 négyszögöl, 1 hold 239 négyszögöl, illetve 1064 négyszögöl területű középlegelő dűlőbeli vásártér, illetve legelő ingatlanokat a Tokajban létesítendő utászlaktanya építésére és azzal kapcsolatos katonai célú felhasználásra.²³

Egyben kérték, hogy a községben lévő rendkívüli munkanélküliség enyhítésére a kora tavasszal tervezett építkezést rendeljék el, tekintett nélkül arra, hogy sikerül-e a további pénzügyi biztositani. A Minisztérium válaszában kiemelte, hogy az község által biztosított építkezés összegét nem tartja megszerzhetőnek. A meglévő összeg olyan kicsi, hogy a zászlóalj laktanyának csak egy kis része volna megépíthető, és így előreláthatólag hosszabb ideig kihasználatlanul állnának. Így a laktanya építése annak csapatelhelyezésre alkalmas méretben és terjedelemben elhalasztódott, amikor a gazdasági viszonyok lehetővé teszik.²⁴

Az építési osztály javasolta, hogy azok a vállalkozók, akik indultak a tokaji laktanya építésénél egy évvel ezelőtt, értesítsék, hogy újabb munkára pályázhatnak, illetve Őket kell megbízni a munkálatokkal. Ezek a vállalkozók

---

²² HL HM 11259eln.11. o.-1931 A község pénzügyi bizottság jegyzőkönyve 1931.jun.11.

²³ HL HM 11359eln.11o.-1931

²⁴ HLHM 26686eln.11o-32. HL HM 508580eln.11o-1936

jelezték, hogy az építkezés elmaradása, vagy az időpont kitolódás károsan érinti Öket, és kérték az elmaradt haszon megtérítését.²⁵

AZ ÁRKÁSZTÁBOR KIÉPÍTÉSE 1932 – TERVEK

A katonai vezetés az 1931-ben tervezett új békeelhelyezésben beállt változások miatt Tokajban elhelyezett új alakulat elhelyezését elvetette, mert laktanya építésére minden tekintetben alkalmas terület nincs. A munkanélküliség enyhítése céljából honvédségi célú állami építkezésekre juttatott 100 000 Pengőből az árkásztábornak a követelményeknek megfelelő kiépítést határozta el.²⁶

A dandárparancsnokság is ezt szorgalmazta, hiszen a táborban nem volt legénységi barakk. A kihelyezés tartalma alatt (április 1-től –október 1-ig) a legénység a két 200 fős befogadóképességű anyagbarakkokban emeletes priccseken nyert elhelyezést. A barakkok középső tere fegyverrel és szerelék fogasokkal van felszerelve, így rossz időjárás esetén oktatásra nem volt megfelelő helység. A favázás deszkaburkolattal ellátott barakkok nem fűthetők, mert sem ablakkal sem kéménnyel nem rendelkeznek, ezért gyakoriak voltak a megbetegedések a legénységnél. A táborban sem századparancsnoki iroda, gazdasági hivatal részére szükséges helységek, sem altiszti szoba, ör fogda helységek, tisztai étkezdé nem állnak rendelkezésre.²⁷

A kihelyezési költségek, mint átvonulási szállások biztosítása a községben a kincstárra nagy terhet róttak, akárcsak a községre. Ezen az alapon tárgyalások indultak meg a beszállásolási költségek csökkentése miatt közösen a honvéd kincstárral férőhelyeket építtessenek. E célból Tokaj 60 000 P-t ad oly módon, mint kölcsönnek a törlesztésére a község évi 1500 Pengőt, míg a Honvédség évi 4500 Pengőt fordít. Így rendelkezésre álló 100 000 + 60 000 pengőből a barakktábor szükségletei kielégítést nyernének.

Az építési terv a következőket tartalmazta: A kettő deszkaburkolatú anyagbarakot átalakítanak legénységi barakkokká gerendakötések kifalazása, szarufák alsó síkjának ledeszkázása, levakolása, ablakokkal való ellátása, toldalékként hozzáépítendő előterek, mosdók, raktárak, altiszti szobák hozzáépítése, padozatburkolása egyszintes priccsmegtartással, Kémények kályhák beállításával fűthetővé tétele. A barakkok középső része szabadon maradna, esős időben ott tartanak a foglalkozásokat. Az átalakítás 14 000 P. tenne ki.

A másik század elhelyezésre a már meglévőhöz azonos kivitelben és a már említett átalakítások szerint 2 új favázás barakképület építendő, amelynek

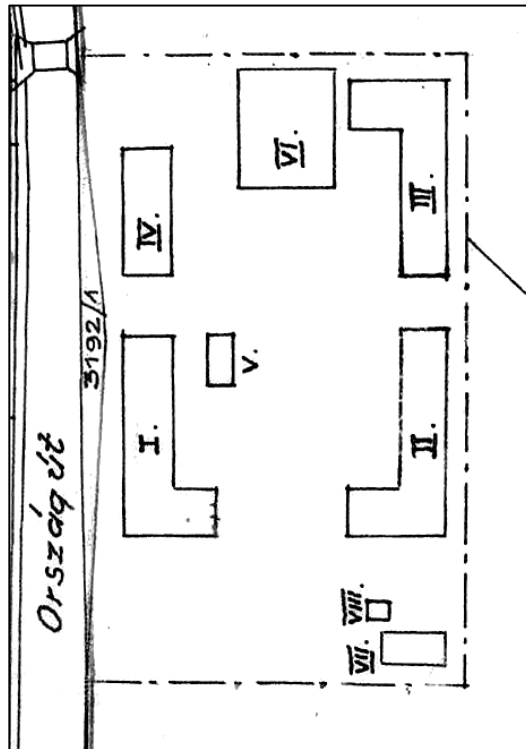
---

²⁵ HL HM 35658eln.11o-1932. HL HM 508580eln.11o-1936

²⁶ HL HM 100875eln.11o.-1931

²⁷ HL HM 103490eln.11o.-1931

költsége 32 000 P. Ez vagy a jelenlegi táborban, vagy átellenben Veress Viktor községi bíró által megvételre felajánlott telken volna elhelyezendő. E mellett szükséges tiszti étkezde, tiszti átvonulási szállás két nős tisztalakás építése félállandó jelleggel tekintettel a hosszú kihelyezési időtartamra 30 000 P. Egy törzsepület építése parancsnokságok, cipész szabóműhely, gazdasági hivatal, gyengélkedő szoba, őrség fogdahelység. A tábort felügyelő altiszt részére félállandó jelleggel egy altiszti lakás 32 000 P. Istállóépület 10 ló részére nyerges zaboskamra félállandó jelleggel 10 000 P. Telek bekerítése, kutak, út árnyékszék építési költsége, vízvezeték csatornázási munkák 10 000 P. A jelenlegi legénységi konyha altiszti étkezdél szolgálna. Egy külön épület a legénységi konyharészére, élelmezési raktárak építési költség 14 000 P. Berendezési tárgyak, előre nem látott kiadásokra fennmaró 18 000 P.²⁸

5. ábra: Az árkásztábor helyszínrajza 1932

Jelmagyarázat: I.II.III. legénységi épületek, IV. konyha-fogda-műhelyépület, V. gyengélkedő, VI. raktár (volt hangár), VII. istálló, VIII. árnyékszék,

²⁸ HL HM 19826eln.11o.-1931

Az építési javaslatot - költségvetési szempontból - az elhelyezési osztály részéről bírálatok érték. Szerintük csak 2 század elhelyezésért kell biztosítani. Ez az akkori létszámot tekintve 4 tiszt, 5 altiszt 110 tiszt és honvéd, továbbá 3 ló, táborszerű elhelyezésre van szükség. Az építési javaslat a létszám után felmerülő táborszerű elhelyezési szükségleteket meghaladja. Egyes helységek azonban elhagyhatók, mások kisebbitethők, ezáltal az építési költség csökken, így a később felépíteni tervezett épületek közül a legszükségesebbek már most felépíthetők. A javasolt módosítások alapján az összköltség 88 978 P. lett. Azzal nem számoltak, hogy a további bővítések céljára fedezet lenne. A barakktábor bővítésénél a tiszt lakások, kaszinó, parancsnoksági épület elhelyezését a táborral szembeni ún. Czigány féle (a (volt) Friedmann féle) telekre tervezték. Ezt a telket a községnek kell megszereznie 4500 P. áron. A katonai igazgatás nem tudott pénzt adni a telekvásárlásra. Ezért megfontolás tárgyává tették, hogy a parancsnoki épületet is a tábor területén épüljön fel.²⁹

AZ ÁRKÁSZTÁBOR KIÉPÍTÉSE 1932 – ÉPÍTKEZÉS

A tábor bővítési munkálataira a vegyesdandár parancsnokság nyilvános versenytárgylást tartott 1932. augusztus 4-én, az értékelés és miniszteri jóváhagyás 12-én megtörtént. A következő vállalkozók nyertek: Kócsa és Kubik építési vállalkozó Tokaj 66 820 P. föld-, kőművesmunkák, vasalás ács, lakatos asztalos munkák. Kuruczka és Süveges mázoló mesterek Miskolc 735 P. Passuth Gyula Miskolci üveges üvegező munkálatok 1028 P. Jakubovits Miksa Miskolci bádogos mester 1736 P. Juhász Miklós Miskolci tetőfedő palafedés 5934 P. Orsovsky Vilmos Bp villanyszerelő munkák 1792 P. összesen 78 042 P vállalati összeggel. A versenytárgyalás összegében nem szerepelt e régi Miskolci reptéri hangár lebontása és Tokajban való felépítése 3 520 P. összeggel, a még kiadandó kályha és tűzhelyszállítás 5 000 P-vel. Összesen 85 828 P.³⁰

Mivel ínségmunkáról volt szó az volt a szempont, hogy munkák nagy részét helybeliek kapják. Ezért olyan munkanemeknél is, amelynél a helybeli cég drágább, ha nem nagy az árkülönbség a helybelieket javasolták. A Kócsa és a Kubik cég a föld és kőműves munkáknál 7,5%-al, az ács munkánál 3%-al, asztalos munkánál 7,5%-al volt drágább más cégeknél. Ez a cég viszont 1931-ben megnyerte a Tokaji utászaktanya építési munkáit, az építési anyagot le is szállították. Azonban az építkezést hivatalból elhalasztották. Ez valószínűleg kárpótlás volt, mert ha nem kapta volna meg a kincstár ellen kártérítési igénnyel lépett volna fel. A vállalkozók Lapja 1932. nov.22-i számában a tokaji laktanya

---

²⁹ HL HM 49539eln.11o.-1932. HL HM 508580eln.11o-1936

³⁰ HL HM 62950eln.11o.-1932. HL HM 508580eln.11o-1936

építése bekerült. Sérelemzték, hogy nem a 4 000 P-vel legolcsóbb ajánlattevő kapta a munkát.³¹ A már említett okok miatt.

1932.szeptember 5-én a miskolci építési osztály vezetője jelenti, hogy a harmadik század elhelyezése miatt szükségessé vált a tervmódosítás az építés munkáknál. Új szempontként figyelembe kell venni a harmadik árkász század elhelyezését (ezek a vámőr/határőr alakulatok árkászrajai voltak). A programba felvett új konyha, új istálló és új árnyékszék épület építése elhagyható, helyettük a harmadik legénységi épület építendő meg. A konyha az ételmezési raktár a jelenlegi IV.sz. épületben biztosítandó átmenetileg. A 3 ló részére a községben beszállásolás útján istálló igénybe vehető. Átmenetileg a meglévő árnyékszék épületek használhatók. A tervezett istálló épület a tábor északi vége helyett a déli végén lesz felépítve, ha lesz rá pénz. Viszont a táborot övező gátat 10 m-el kell meghosszabbítani.³²

Az árkásztábor épületeit 1932 november 16-án vették át. A tábor ekkor I.-II.-III.sz. legénységi épületekből, a IV.sz. konyha-fogda műhely épületből, az V.sz. ideiglenes gyengélkedő épületből, a VI.sz. raktár (a miskolci repülőtérről hoztak át egy hangárépületet) épületből, és a VII.sz. istálló épületből állt. Ásott és fűrt kutak voltak. Kisebb munkák kivételével készen lettek. A gátépítés is elkészült, azonban burkolása még hiányzott. Egészségügyi szempontból az épületek december 1-én szükségszerűen készültek nyilvánították. A rendkívül kedvezőtlen beszállásolási helyzetre való tekintettel elrendelték a három századnak Tokaj és Kistokaj közegekből az új laktanyába való költözését, már csak egészségügyi szempontból is.³³

1932. októberében sor került a villamoshálózat bővítésére, többek között egy új transzformátor építésére. A Gibárti Elektromos Művektől 2 500 P értékben megrendelték, a hálózat kiépítését azonos módon, ahogy Tokaj községben történt.³⁴

A GYAKORLÓTÉR BŐVÍTÉSE-1933

Egyre sürgetőbbé vált a tábor kiegészítése területileg, vagyis építési telket kellett szerezni. Kiderült, hogy a már meglévő és a kivitelezésre kerülő épületek az árkásztábor magasabban fekvő és így az építkezésre alkalmas részét teljesen elfoglalják, több épületet nem lehet építeni. A már korábban említett Cigány Béla tulajdonát képező (2962, 2963, 2964, 2965 hrsz.) telekcsoportot tarották legalkalmasabbnak. Annak is az országút mentén húzódó 80 m. széleségű lapos része, 3 124 négyzetgözl kellett az építkezéshez. A hegyoldalon fekvő szőlőre

---

³¹ HL HM 75890eln.11o.-1932. HL HM 508580eln.11o-1936

³² HL HM 74982eln.11o.-1932. HL HM 508580eln.11o-1936

³³ HL HM 98686eln.11o.-1932.

³⁴ HL HM 84736eln.11o-1932. HL HM 508580eln.11o.-1936

nem tartottak igényt. A 2965 hrsz. parcellából csak 36 m széles 1414 négyszögöl kell belőle, a fennmaradó hegyoldali nagyobbik rész telekkönyvileg önállóítható. Összesen 1 hold 1510 négyszögöl területet igényeltek.³⁵ Tokaj község előljárósága jól felfogott érdekében a 3124 négyszögöl kiterjedésű telekcsoport kisajátítás útján való megszerzését határozta el.

A dandárparancsnokság javasolta, hogy a 10 holdnyi bérelt területet (amelyet még 2 holddal kiakartak bővíteni) a kincstár esetleg csere útján szerezze meg. Ez előnyös, mert az évi 800 P bérösszeg meghaladja ezen a terület előre látható vételösszegét (a bérleti szerződés 1928. október 1-től 1958.szept.30-ig tart). A legeltetési társulat a 14 holdért (amely becsértéke holdanként 100 P.) 11 200 P. kért. Ez elfogadhatatlan volt, ezért csak a csere jöhetett számításba. Azonban a legeltetési társulat nem fogadta el a cserét (A cseretelek Löwe Lajos tulajdonát Isztra-zugban lévő legelőterület lett volna, amelyet 4 200 P-ért hajlandó lett volna eladnia Kincstárnak (4 00 P holdanként) A tárgyalások tovább folytak.³⁶

A már említett Cigány Béla tulajdonát képező telket, a tokaji képviselőtestület 1932. augusztus 2-i jegyzőkönyve szerint hajlandó volt a beszállásolási törvény alapján a kincstár rendelkezésére bocsájtani, és a megszerzés iránt a kisajátítási eljárást megindítani. Az 1933. február 28-i közgyűlési jegyzőkönyv szerint csak 2 000 Pengővel járul hozzá a terület megszerzési költségeihez, hivatkozva a leromlott gazdasági viszonyokra. Ez azonban ellenkezett a korábbi megállapodásokkal. Az történt, hogy a község miután az árkásztábor kiépült, és így az állandó helyőrség már biztosítva volt, igyekezett a honvédség elszállásolásával kapcsolatos kötelezettségek alól mentesülni.

A minisztérium felháborodott, mert csak 1 hold és 1524 négyszögöl telekre tartott igényt, míg a nagyobbik része a 2 hold szőlő a községé maradna. Szerintük a község áldozatkészsége annál is inkább elvárható, mert Tokaj község a honvédség elhelyezése érdekében áldozatot eddig nem hozott, a jelenlegi tábor területét a kincstár a helyi legeltetési társulattól bérlé.³⁷

Újra előkerült a legeltetési társulattól a bérelt 14 hold megvétele, mert ezáltal feleslegessé válna a Cigány telek megvásárlása. Az 1933. június 20-án megtartott bizottsági tárgyaláson sikerült az érdekelt birtokossággal és a község előljáróságával megállapodásra jutni. A 14 holdért 5 000 Pengőt adnak. Ugyanis az először kért összeg 11 200 P., ez azért elfogadhatatlan, mert ez az összeg felülmúlta a Tokaj község határában fekvő első rendű szántó árát is. Míg az árterületen fekvő harmadosztályú legelő lefeljebb 5 000 Pengőt ér. A Cigány féle

---

³⁵ HL HM 67056eln.11o.-1932. HL HM 508580eln.11o.-1936

³⁶ HL HM 22010eln.11o-13-933 HL HM 508580eln.11o.-1936

³⁷ HL HM 36464eln.11o-1933. HL HM 508580eln.11o.-1936

telket bérelni akarták. Ha nem sikerül, akkor kisajátítja a község. A kártalanítás összegét a kincstár állja, de a község öt éven belül visszafizetni.³⁸

Az építési telkek megszerzése tovább folytatódott. A legeltetési társulat ragaszkodott a holdanként 600 P-höz, (összesen 8 400 P.) Az idő is szerepet játszott, mert nem tudtak egy határozatképes közgyűlés évek óta összehívni. A Cigány Béla féle telekért a tulajdonos 16 500 Pengőt kért, ha az idei szőlő és gyümölcsstermelést Ő szüretheti le, ha nem az elmaradt haszonért még 2 000 P-t kért. A Veres Viktor a telekért 6 000 P vételárat követelt. Ez összesen 30 900 P-be kerülne, szemben a kincstárnak csak 10 000 P. állt rendelkezésre.³⁹ Maradt a kisajátítás.

AZ ÁRKÁSZTÁBOR FEJLESZTÉSI TERVE 1933-1937

1933.december13-án a HM előljáró (Anyagi főcsoport főnök) meg szemlélte a Tokaji elhelyezési viszonyokat. A szükségletek fedezésre 50 000 Pengőt ígért, amely két részletben évente kerül kiutalásra.⁴⁰ Ezért a fejlesztést 3 évre tervezték. 1933/34 évbe telek vásárlás és kevés építéssel 20 000 P-ből. 1934/35-ben építkezés 30 000 P. összeggel, 1935/36-ban 123 000 P. értékű építés. Az építkezések I. üteme a telkek kisajátítás útján való megszerzése (gyakorlótér 14 hold területe 2 100 P., a Cigány és a Veres féle 7,9 hold telek megszerzése 7 900 P.) Az épületek belső átalakítása, részleges bővítés 9 250 P, meglévő árnyékszékek javítása, bővítése 300 P.⁴¹ Az építési munkálatokat június 30-án, a helyszínen letárgyalták minimális módosításokkal elfogadták.

AZ ÁRKÁSZTÁBOR VÍZELLÁTÁSÁNAK MEGOLDÁSA 1928-1937

Az árkász tábornak a legnagyobb problémája a vízellátás volt. A táborban rendszeresített 240 fő legénység napi vízszükséglete 40 liter, ez összesen 9600 liter. A kutak hozama napi 1 500 liter, így a napi hiány 8 100 liter. Ezt kellett pótolni. A tábor területén lévő két ásott kút vize kemény, de minden célra alkalmas, azonban a nagymérvű használat következtében a két kút vize kiapadt, amíg tisztították addig a vizet Bodrogból hordták, mivel a községben lévő vízvezeték csapja is 1,5 km távolságra volt, ahova akkori létszám részére főzéshez hordani lehetetlen, mert nem volt vizeslajt. A Miskolci dandárparancsnokság ideiglenesen egy 500 literes lajtos kocsit utalt ki, a lovakat bérelték (éves bérleti díj 1100P.)

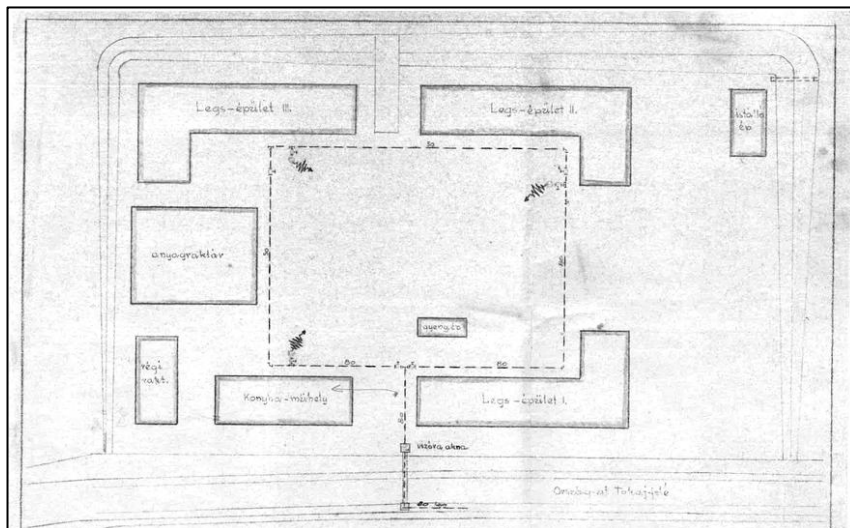
³⁸ HL HM 57449eln.11o-1933. HL HM 508580eln.11o.-1936

³⁹ HL HM 460653eln.11o.-1934. HL HM 508580eln.11o-1936

⁴⁰ HL HM 113362eln.11o-1933. HL HM 508580eln.11o.-1936

⁴¹ HL HM 462106eln.11o-1934. HL HM 508580eln.11o.-1936

A kutakat kitisztították, de így is kevésnek bizonyult. Vize ugyan iható, azonban a légénységet nem teheték ki állandóan bélhurutos megbetegedéseknek. Végleges megoldás egy kb. 1350 m hosszú vezeték megépítése 18 000 P-ért lenne. Anyagi megfontolásokból ezt elutasították, így a tábor 10 m³ napi vízszükségletét kisebb költséggel, új kutakkal kellett megoldani.⁴²

6. ábra: Az árkásztábor vízvezeték hálózata 1938

Közben a létszám 366 főre növekedett, így a napi vízhiány már 13-14 m³ nőtt. A vízvezeték megépítése már 21 246 P költséggel járna. A tervszerint ezt a gyöngyösi új laktanya a miskolci katonai börtön és az egri csapatkórház bértérítése terhére végeznék el.⁴³ Ezt nem engedélyezték. Mivel nem volt pénz, ezért elhalasztották és felvették az 1935/36 évi költségvetési előirányzatba.⁴⁴ Az árak tovább nőttek 25 250 P költségbe felvették a laktanyai belső hálózatot, tűzcsapokat és injektoros kút létesítését.⁴⁵ 1936 költségvetési évben a tervezett 25 200 P-t törölték. Az építési osztály nem tudott összekaparni pénzt, ezért elhalasztották 1937/38-ra. A szivattyús kút az állandó használat következtében teljesen tönkrement, különben is drága (mélyfúrású kút létesítése 34 000 P.

⁴² HL HM 2117eln.11o.-1933. HL HM 508580eln.11o.-1936

⁴³ HL HM 410257eln.11o- 1935. HL HM 508580eln.11o.-1936

⁴⁴ HL HM 408939eln.11o.-1936 HL HM 508580eln.11o.-1936

⁴⁵ HL HM 411701eln.11o.-1936. HL HM 508580eln.11o.-1936

kerül). Maradt az ásott kút, igaz ez nem bővizű, de kisebb létszám esetén kielégítő mennyiséget ad. December közepétől a 480 fős létszám ismét lecsökkent.⁴⁶

1937/38 költségvetési évben sikerült 26 000 P-t kapni a vízvezeték kiépítésére. 1937. július 6-án a versenytárgyalás eredményeképpen Mezei Kálmán vállalkozó ajánlatát fogadták el 24 149 P-vel. Amely meg is épült a végszámla 25 9911 P. lett.⁴⁷

AZ ÁRKÁSZ TÁBOR BŐVÍTÉSE 1937 – TERVEK

1937 decemberében az építési osztály javaslatot tett az árkásztábor bővítésére és végleges kiépítésére. Elhelyezés szempontjából 1937-ben a három árkász század és egy gázvédelmi század volt Tokajban, 9 altiszt, 54 tisztes, 232 fő legénység 10 ló, 5 kerekpár, 3 országos jármű (szekér) A táborban 225 fő számára volt férőhely szoros elhelyezésben, és 625 m² raktárterület. Istálló nincs, a rendszeresített loállomány a községben két helyen volt elhelyezve. A gázvédelmi század raktára bérleményben 600 P. évente. A járási kiegészítő parancsnokság évi bérlete 308 P. volt. A tisztí étkezdét szintén bérelték 600 P.-ért. Hiányzott 65 fő legénységi férőhely 10 lóállás, és a megfelelő nagyságú raktár.

Az épületeket nem a rendszeresített létszámra tervezték, hanem az ideiglenesen felállított tanfolyamok, iskolák létszámát is belevették. Így a létszám 541-574 fő lenne. Az 1938/39-ben 91 600 P.-t irányoztak elő a szükséges épületek istálló, kocsiszín, raktár gyengélkedő építésére. A bővítés 1934 évi terv szerint történne, összege 551 581 P. értékkel.

Az épületek a jelenlegi tábor területén kerülnének a védőtöltés észak és dél felőli áthelyezésével. A töltés áthelyezése északi részen –a telek magas fekvése miatt nagy munkát nem jelenet, a déli oldalon átlagosan 2-2,5 m magasan fel kell tölteni. Az épületek másik részét a szemben lévő már kisajátított Friedmann féle telekre vannak tervezve a műút mellett.

Alaprajzi elrendezés marad a három legénységi épület kibővítve, hosszirányban meghosszabbítva az udvar felől egy-egybenyúló szárny résszel. Az I.sz. épületnél a toldás 1936-ban elkészült 25 m hosszán, a férőhelyek jobb kihasználása végett folyosó nélkül. Itt folyosót kell kialakítani és a főút felől egy 6 m mély szárnnyal. Mind a három legénységi épület bővítése így történne, toldalék részekkel (71 512 P).

A hiányzó istállóépület 12 lóállással egy zabos és nyerges kamrával, emeleten 40 m² alapterületű zabraktárral (28 345 P). Az istállóhoz kétoldalt mozgókonyhák, szekerek részére színek, és faskamrák csatlakoznának. Így a IV. épületből kikerül a legénységi konyha, orvosi rendelő gyengélkedő. A IV.

---

⁴⁶ HL HM 508580eln.11o.-1936.

⁴⁷ HL HM 426058eln.11o.-1939

épületben csak őr és fogdaépületek lennének. A gyengélkedő épület külön van (29 817 P.) Az V. sz. barakkot lebontanák, mert elavult. Külön épületbe kerülnének az új legénységi konyha, kamrával, raktárral. Külön a fürdő épület, kantin és altiszti étkezde a műút mentén IV. épülettől északra.

A laktanyával szembeni területen a vegyiharc század, mint új alakulat részére teljesen új épületet terveztek, az előbbihez hasonló elrendezéssel (egyszinttel végig menő folyosóval) a jobb helykihasználás végett emeletes elrendezéssel (811 169 P.) A felállításra kerülő parancsnokság és a gazdasági hivatal új emeletes épületben a terület délkeleti sarkán helyezkedne el. (350 875 P.) A vegyiharc század részére több kisebb épület: egy gépraktár (20 880 P.), egy műhely, kompresszor ház (20 764P.) egy gázkamra (20 764 P.), vegyianyagraktár (30 055 P) a legénységi épület mögötti emelkedő terepen.

Az új épületek a jelenlegi épületekkel megegyező kivitelekben készülének betonba ágyazott terméskő alapokkal, terméskő lábazati és felmenő falakkal, mennyezettel egybeépített faszerkezetű tetőzettel, műpala fedéssel, egyszerű befelé nyíló külső-belső ablakokkal, egyszárnyú ajtókkal, a folyosókon a legénységi helységeekben aszfalt burkolattal, irodákban hajópadlóval burkolva.

A vízellátás már megoldódott, a vizet kivezették a laktanya területére és így a mosdók, vizöblítéses WC-k beépítésére lehetőség van csatornaépítés derítővel (20 000 P.). A világítás a laktanya előtti transzformátorról a jelenlegi hálózat bővítéssel megoldható (1 500 P.). A kerítés terméskőből, vaskapukkal a hegyfelőli oldalon sodronyfonattal (4 140 P.).⁴⁸A fontossági sorrendet is megállapították. Ez volt a terv. Pénzhiány miatt a bővítés elmaradt.

AZ ÁRKÁSZ TÁBOR BŐVÍTÉSE 1938-39

1938-ban a Miskolci hadtest árkász alakulatait Tokajban vonták össze és így létrejött a VII. árkász tábor, mint új hadrendi elem 1938-43 között működött. A helyőrség hadrendje és létszáma 1939. februárjában a következő volt. Táborparancsnokság: 30 fő (4 tiszt, 5 altiszt, 21 fő legénység), három gyalogezred árkász szakaszai, szakaszonként 80 fővel, 1 kerékpáros utász század 133 fő, 1 gépkocsizó utász század 133 fő, 5 határvadász árkász szakasz 132 fővel. Összesen 29 tiszt, 30 altiszt, 609 főnyi legénység 7 ló, 1 szekér, 12 gépkocsi, 130 kerékpár, 3 motorkerékpár. A határvadász alakulatok október 1-től- február 1-ig voltak Tokajban.

A táborban 256 férőhelyen kellett elhelyezni 484 főnyi legénységet. A rendelkezésre álló férőhelyek a következők voltak: az árkásztábor 3 legénységi épületében 250 szabványos legénységi férőhely. A három legénységi épület megosztása következő volt: az I.sz. épületben 6 legénységi szoba 104/180 fő, 2 iroda, 2 kéziratár, a II.sz. épületben 4 legénységi körlet 73/218 fő, 3 iroda, 1 kézi

---

⁴⁸ HI HM 48733eln.11o.-1937. HL HM 32846eln.11o.-1937

raktár, a III.sz. épületben 4 legénységi körlet 79/178 fő, 2 raktár, 2 iroda. A legénységi férőhelyek létszáma 256 fő, szoros elhelyezéssel 576 fő. (A IV.sz. épületben: orvosi szoba, gyengélkedő, konyha, raktár, kovács-és asztalosműhely.)

A kerékpáros utász század 125 főnyi legénységéből a tokaji gyufagyár bérelt épületében 113 fő volt zsúfoltan elhelyezve. A gyufagyár épülete⁴⁹ omladozó régi épület volt, ahol a mennyezet helyenként bedőléssel fenyegetett. A legénység zsúfoltan emeletes ágyakon volt elhelyezve, a közlekedés nehézkes, a legelemibb kényelem is hiányzott. Az étkezés az udvaron vagy az ágyakon történik. A zsúfoltság miatt asztal pad nem elhelyezhető, kenyérpalcok, fegyverfogások nincsenek.⁵⁰ A szerződésben a kincstár vállalta, hogy lakható állapotba hozza, az éves bérletért 1608 P-t fizet.⁵¹ Az épületet rendbe hozták az anyagért 1071 P-t fizettek.

A táborba tervezett 2. gépkocsizó utász századot külön laktanya épületben akarták elhelyezni. 1939.január 30-án bizottsági ülés volt az új laktanya 3 holdas terület telkének kijelölésére.⁵² A terület a Bodrogkeresztúri útnak a Bodrog felé eső oldalon a jelenlegi tábor épületekhez északi irányban fekszik. A község vállalta, hogy március 1-ig a kincstár tulajdonába adja, továbbá az építési telek feltöltését, valamint 1 000 m³ töltés készítését, az épület főbejáratáig víz-és áram vezetését. Csatorna, derítő és járda építésétől a kincstár eltekintett. Az épületek építése elmaradt a 2. gépkocsizó utász század Tiszakiravára került.

AZ ÁRKÁSZ TÁBOR BŐVÍTÉSE – RAKTÁRÉPÍTÉS

A legnagyobb probléma a raktárak hiánya volt. A táborparancsnoksághoz 6 árkász század tartozott, (ebből 2 külön helyszínen van elhelyezve) amelynek műszaki anyaga jelentős volt. A műszaki felszerelések un. műszaki oszlopban nyertek elhelyezést és megerősítésként adták ki a csapatoknak. A fontosabb műszaki gépek felszerelések, az eszközök, a 33 M utász, hadihíd, a 37 M gyorsbűrű, a 35/AM cölöpverők és vízellátó eszközök voltak. A szállítás általában málhás állatokkal (szerkocsikon) történt. Tokajban 2 gyorsbűrű oszlop, 1 gépkocsizó hidanyagoszlop, 1 műszaki oszlop, 3 hadihíd oszlop, 1 pontonoszlop tartozott. Az anyagokat nem tudták egy helyen elhelyezni. A "B" készletbeli hadihídoszlop elhelyezése nem volt lehetséges bérlés útján, mert nem volt olyan épület, amit kibérelhettek volna. Területek rendelkezésre álltak (kisajátítás alatt), csak építeni kellett. A tervek szerint egy 1200m²

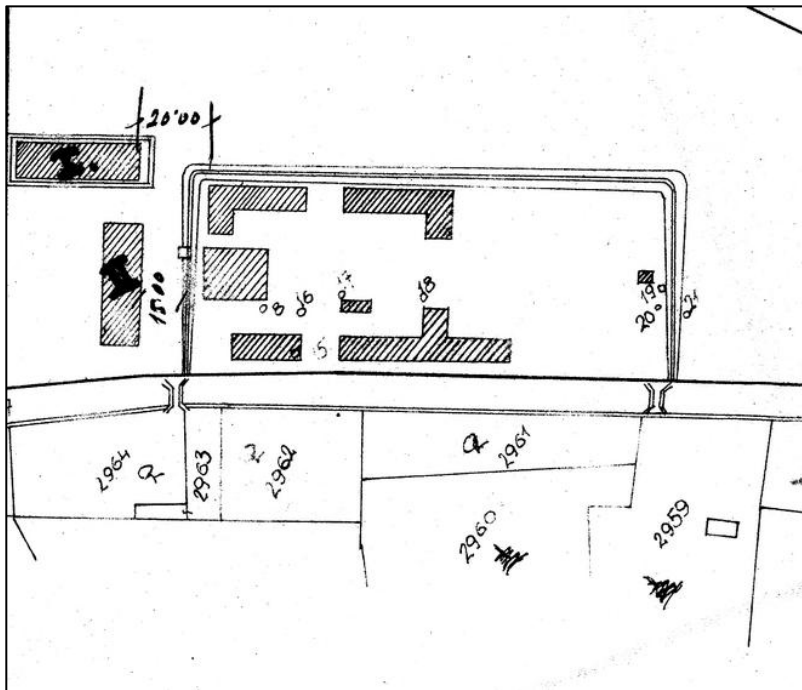
⁴⁹ A gyufagyár történetére lásd: Papp Miklós: A tokaji gyufagyár története In: Herman Ottó Múzeum évkönyve 1994. 32. évf. 551-557.o.

⁵⁰ HL HM 7238eln.11o.-13-939

⁵¹ HL HM 32333eln.11o.-1938

⁵² HL HM 71eln.11o.-1939

hadihídayagraktár elhelyezhető az árkásztábor északnyugati telekhatár mentén, ahol egy 20x60 m. alapterületű raktár felépíthető, figyelembe véve a fogatolt hídkocsik mozgási lehetőségét. Az árkásztábor Parancsnokság 1939 augusztus 12-én kérte, hogy saját hatáskörében egy anyagbarakk építését elkezdhesse. Az általa javasolt házi kivitelben 50%-s megtakarítást jelentett volna. Az 52 m hosszú 10 m széles fészter 9 913 P került.⁵³ Helyette két raktárbarakk építését hagyták jóvá. 1939. szeptember 26-án a hadihíd barakkok helyét kijelölték Az 1sz. barakk 1.8 m feltöltött területre került, míg a másik barakk mögött ár ellen védett területen kerülne megépítésre.⁵⁴

7. ábra: Árkásztábor alaprajza a tervezett raktárokkal 1939

A rendelkezésre álló robbanóanyag raktár olyan kis területű volt, hogy az 1. műszaki oszlop robbanóanyagát a tisztii teniszház öltözőjében tárolták, zsúfoltan elhelyezve mennyezetig. Azonkívül, hogy szabályellenes volt, a gyújtószert a robbanóanyaggal együtt helyezték el. 72 m² robbanóanyagraktárt terveztek a

⁵³ HL HM 46516eln.11o.-1939.

⁵⁴ HL HM 489698eln.11o.-1939.

Friedmann örökösök féle területen, a hegyoldalban, ez gazdaságosabb volt a lejtős terület miatt.⁵⁵

A raktárépítés pénzügyi okokból késedelmet szenvedett. 1940-ben 190 000 P-t adtak erre a célra.⁵⁶ Ezek építése elhúzódott. 1941 júniusáig felépítettek 4 darab 800 m² csukott fészert, és egy 400 m² raktárt.⁵⁷ Az elkezdett kisajátítások befejeződtek. A gyakorlótér területe érdemben nem változott.

1940. júliusában az árkásztábor tisztjei legénységi szükségfürdőt építettek saját költségükön a munkásszázadokkal, az anyagokat és az építés költségeit saját maguk fizették. A kész fürdőt átadták a táborparancsnokságnak. 1942-ben a kincstár jogilag is átvette és az ingatlan nyilvántartásba is felvették.⁵⁸

1941 október 1-i átszervezés során az árkásztábor 440 fő legénységgel 5120 m² raktárkapacitással, 37 járművel (600 m²-en) rendelkezett. Ezen felül Wassermann Zoltán bérleményében 245 m² raktár, Wassermann Béni bérleményében 9 ló került elhelyezésre. A Strasser házban a gyengélkedő kapott helyett 223 m² -en, a Cigány féle bérleményben 60 m² robbanóanyagraktár, a tiszti étkeзде Grósz Mór ingatlanában került elhelyezésre. A gyufagyári bérleményben 566 m²-en raktár és 27 jármű került elhelyezésre.⁵⁹ (Itt a légvédelmi tüzérüteg anyagát helyezték el.) Ez után is épültek raktárak a gyakorlótér területén, de ezek már lőszer- és robbanóanyag raktárak voltak.

A tokaji árkásztábor és gyakorlótér területén helyreállítás után kibővítve 1952-53 között a Néphadsereg 80. és a 89. műszaki zászlóalj települt. A hadsereg leépítésével ezek az alakulatok elkerültek, illetve megszűntek.

---

⁵⁵ HL HM 47773eln.11o.-1939. HL HM12820eln.11o.-1939

⁵⁶ HL HM 28314eln.11o.-1941.

⁵⁷ HL HM 39222eln.11o.-1941.

⁵⁸ HL HM 470412eln.11o.-1942

⁵⁹ HL HM 4940eln.11o.-1941

TÖRTÉNETI ÉRTÉKEK SZEREPE EGY LEENDŐ ZEMPLÉN GEOPARKBAN

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

THE ROLE OF THE HISTORICAL VALUES IN A FUTURE ZEMPLÉN GEOPARK

In Hungary there are 3 internationally recognized geoparks, belonging to the UNESCO Global Geoparks Network. The first, the Novohrad–Nógrád Geopark has been established due to a Hungarian-Slovakian cross-border cooperation; it was followed some years later by the second one, the Bakony–Balaton Geopark; and the third, the Bükk Region Geopark has been just in the last year recognised. To these geoparks are belonging about 10% of the settlements in Hungary (altogether 324 of them) and the three geoparks together cover 7.9% of the total area of the country. For establishing a geopark it is necessary to designate a demarcated area, where most of the landscape constituting elements are from scientific or aesthetic point of view valuable part of the geoheritage (these are the geosites), at the same time it has to contain from ecological or cultural aspects important and valuable landscape elements, as well. It seems to be obvious an idea of establishing a future Zemplén Geopark, taking into consideration that in the region of the Zemplén Mountains (or, by its other name, Tokaj Mountains) considerable natural, cultural, historical and landscape values with valuable diversity can be found. In a whole, beyond presenting the geological, geomorphic and other natural values there is an excellent potential for a coherent introduction of the joining built heritage and the historical land-use, too.

BEVEZETÉS – A GEOPARKOKRÓL

2024. március 27-én az UNESCO közgyűlésén 18 új geopark – teljes nevén UNESCO globális geopark – pályázatát fogadta el, miáltal ezek a területek hivatalosan is tagjává vált az UNESCO globális geoparkok nemzetközi hálózatának. Ezek egyike a 2817 km² kiterjedésű Bükk-vidék Geopark, Magyarország legújabb, immár harmadik geoparkja. (GASZTONYI É. et al. 2024).

A „geoparkmozgalom” egyre népszerűbb világszerte. A globális geoparkká nyilvánításért óriási verseny folyik, ami nem csoda, hiszen a fogalom immár egy márka, egy védjegy, idegen szóval brand, amelynek óriási a társadalmi és gazdasági jelentősége és értéke, modern fogalommal élve a marketingértéke.

De mi is az a geopark? Elöljáróban is le kell szögezni, hogy nem egy újfajta természetvédelmi kategória, mint ahogy sokan gondolják (bár természetesen jelentős szerepe van a természetvédelmi értékek megőrzésében), hanem jóval több annál, egy holisztikus koncepció, amelynek leegyszerűsítve a lényege: földtudományi értékek megismertetésének összekapcsolása a fenntartható területfejlesztéssel. (HORVÁTH G. 2019).

Egy geopark megalapításához alapvetően szükséges, hogy egy adott (lehatárolható) területen a tájelemek többsége a földtudományi örökség tudományos vagy esztétikai szempontból értékes részét alkossa – az ilyen pontszerű vagy meghatározott kiterjedésű tájelemek a geotópok vagy geohelyek (angolul geosite, németül Geotop) –, ugyanakkor fontos részét alkossák az ökológiai vagy kulturális szempontból értéket képviselő tájelemek is. Ez utóbbi nagyon lényeges: a geoparkká váláshoz nem elég a változatos közzettani felépítés, a felszínalaktani változatosság, a táji sokféleség – diverzitás –, hanem az adott területnek jelentős kulturális értékekkel is kell rendelkeznie.

A különleges földtudományi természeti értékek természetesen érdeklődőket vonzanak, ezt a jelenséget újabban geoturizmus néven foglaljuk össze; a kulturális turizmussal összekapcsolódó geoturizmusnak köszönhetően pedig geoparkok fontos szerepet játszanak, játszhatnak környezetük fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődésében, területfejlesztésében.

A geoparkok emellett más jelentős küldetést is betöltenek. Az egyik legfontosabb a helyi lakosság értéktudatosságának növelése, hiszen a helyben lakóknak többnyire nincs érzékelésük azt illetően, hogy valamilyen mások által különlegesnek tartott és megcsodált tájban élnek, nekik ez a mindennapjuk természetes közege, háttere; fontos tehát, hogy ezt az értéket meg- és felismerjék, és ezáltal annak megőrzését hasznosnak tartsák. A második legfontosabb küldetés az ismeretterjesztés, amely természetesen speciális infrastruktúra – pl. tanösvények, ismertető táblák, látogatóközpontok – alapítását, létrehozását (és ami nagyon fontos: fenntartását!), ismertető füzetek stb. kiadását teszi szükségessé. A harmadik misszió a környezeti szemlélet formálása, egyrészt a helyi lakosság, másrészt az idelátogató turisták környezettudatosságának kialakítása, erősítése, különösen is kiemelendő az iskolai környezeti neveléshez való hozzájárulás. Egy negyedik tényező – ami talán több is, mint küldetés – a helyi termékek beépítése a geoparki kínálatba, ami azokban az általában fejletlen térségekben, ahol geoparkot létesítenek, igen jelentős további gazdasági hasznot eredményezhet.

Geoparkot természetesen nem lehet egyszerűen adminisztratív úton, egy rendelettel vagy hasonló módon létrehozni. Megvalósításához, fenntartásához az államigazgatási és önkormányzati szervek mellett elsősorban a térséget ismerő tudományos szakemberek, helyi vállalkozók, és különösen helyi lokálpatrióták összefogása szükséges.

Röviden áttekintve a geoparkmozgalom történetét 1996-ig kell csak visszatekinteni, a Nemzetközi Földtani Unió (International Union of Geological Sciences, IUGS) Pekingben megrendezett 30. Nemzetközi Földtani Kongresszusán merült fel geoparkok létrehozásának ötlete. 2000-ben megalakult az Európai Geoparkok Hálózata (European Geoparks Network), négy „alapító” taggal, amelyek olyan földtudományi értékekre alapozódtak, mint pl. az égei-tengeri görög Leszvosz sziget „megkövesedett erdeje”, vagy a németországi Eifel-hegység „maarokban” gazdag vulkáni területe. Idővel egyre több geopark csatlakozott a hálózathoz, Európán kívül is, végül az egész mozgalom UNESCO fennhatósága alá került, az általa hivatalosan elismert geoparkok alkotják a Globális Geopark Hálózatot (Global Geopark Network). Mint fentebb említettük, 2024-ben 18 új geopark pályázatát fogadták el, így jelenleg 48 országban 213 „globális” geopark létezik, túlnyomó többségük Európában és Kínában. A „globális” jelzöt azért kell kiemelni, mert számos országban léteznek a nemzetközi hálózathoz nem tartozó, ún. „nemzeti” geoparkok is.

Meg kell még jegyezni, hogy az UNESCO Globális Geoparkok négy évre kapják meg a kitüntetető címet, ezt a negyedik évben egy felülvizsgálati, minősítési folyamat követi, amelynek során meghosszabbíthatják a cím használatának jogát, de súlyos kifogások esetén a címet el is lehet veszíteni.

Magyarországon az első geopark-alapítás mindjárt különleges volt, hiszen a Novohrad–Nógrád Geopark egy magyar-szlovák közös alapítású, az országhatáron átnyúló geopark lett, ezt követte a később alapított Bakony–Balaton Geopark, és végül harmadikként a fentebb említett Bükk-vidék Geopark. A három geopark együttesen hazánk területének 7,9%-át fedi le, és az ország 324 települése) (nagyjából tehát a települések 10%-a) vesz részt geoparki együttműködésben.

A ZEMPLÉN GEOPARK – LEHETŐSÉG ÉS ESÉLY

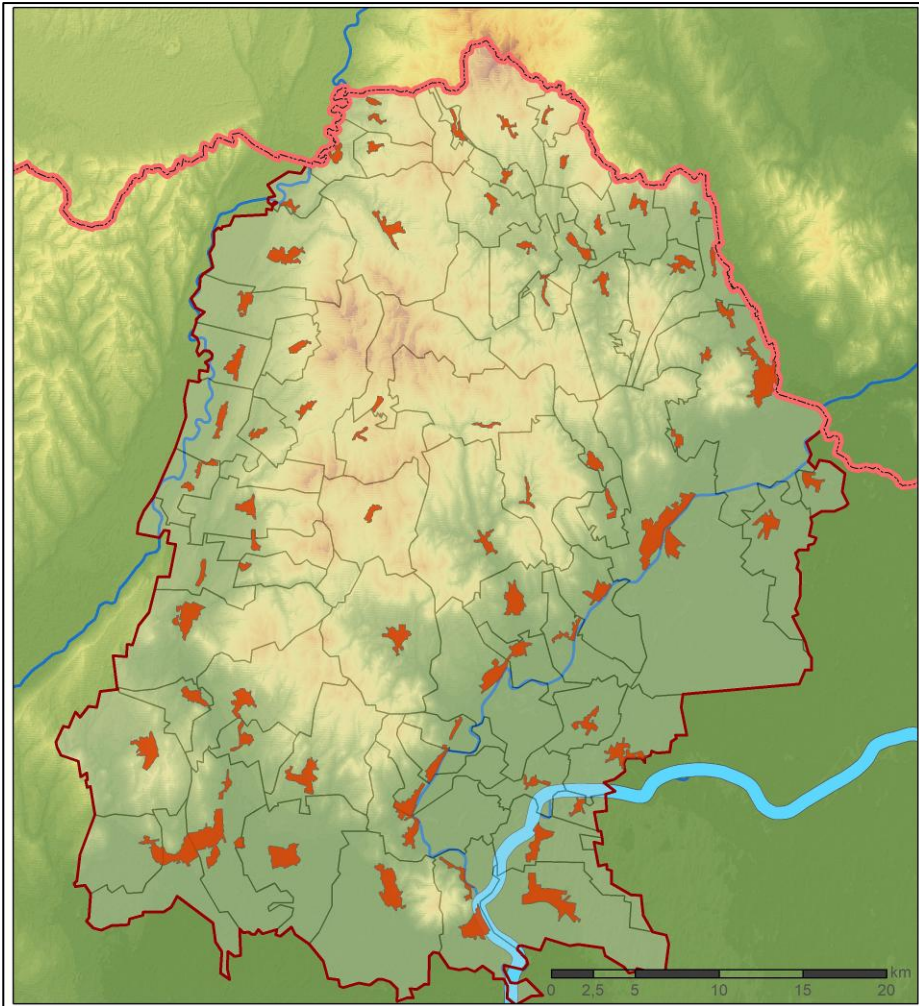
Három geoparkunk sikere joggal veti fel, hogy talán érdemes lenne további geoparkokat is alapítani, bár egy ilyen folyamat általában legalább 5-10 év előkészítést igényel. Kézenfekvőnek tűnhet egy jövőbeli Zemplén Geopark gondolata is, hiszen a földrajztudomány által Zempléni-, a geológusok által Tokaji-hegységnek nevezett hegylánc területén és közvetlen környezetében jelentős természeti, táji, kulturális és történelmi értékek találhatóak (FRISNYÁK S. et al. 2009, FRISNYÁK S. 2016), ezáltal kiváló lehetőség nyílhat a földtani, felszínalaktani és egyéb természeti értékek mellett az azokkal összefüggő – és

sokszor azokat megőrző, megjelenítő – történeti tájhasználat, valamint és az épített örökségek összefüggő bemutatására. Egy nagyjából 1700 km²-nyi területen, mintegy 75 település (1. ábra) bevonásával a nemzetközi feltételeknek megfelelő méretű geopark lenne kialakítható, ahol a korábban említett céloknak megfelelően nemcsak összekapcsolódhatna a természet- és tájvédelem, valamint a kulturális értékek védelme, hanem kialakulhatna az együttműködés a települések társadalma, a gazdaság szereplői és a kulturális intézmények között a táj különböző értékeinek feltárására, megőrzésére, hasznosítására és bemutatására, amely egyben jó esélyt adna a térség fenntartható fejlesztésére is.

A majdan létrehozandó Zemplén Geopark esetében is az alapot jelentős földtudományi értékek jelentik (BARÁZ CS. – KISS G. 2007). A Zempléni (Tokaji)-hegységben a miocén kori riolitos-dácitos vulkánosság volt a fő felszínformáló folyamat, a térségben a lávaközetek és kirobbanásos vulkáni termékek uralkodnak nagy változatosságban. Az eltérő keménységű és ellenálló képességű kőzetekből álló térszíneken rendkívül változatos és látványos formakincs alakult ki, amelyet az eróziós folyamatok múltbeli és jelenlegi hatása, valamint különösen a pleisztocén kori fagy tevékenysége tovább gazdagított. A látványos sziklaképződmények, kipreparált gerincek, a megismert ásványkincsek sokfélesége mellett az ember felszínalkotó tevékenysége is hozzájárult az érdekességek feltárásához és bemutatáshoz, gondolhatunk itt pl. a különleges földtani jelenségeket feltáró bányákra, vagy a könnyen vájható tufákba mélyített pincerendszerekre. A hegységben és környékén a kulturális örökség is jelentős, elég itt csak röviden a nevezetes várakat (Füzér, Regéc, Boldogkő, Sárospatak), a történelmi múltú városokat (Gönc, Szerencs, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj), valamint a Tokaj-hegyláji történelmi borvidéket megemlíteni.

A természeti-táji adottságokat és értékeket tekintve meghatározó a domborzat, a zárt, de belső kismedencékkel erősen tagolt hegyvidéket övező markáns domborzatperem és a hozzá csatlakozó hegylábi felszín, a vízrajzi gazdagság, beleértve a hegység forrásait és patakjait éppen úgy, mint a peremeket övező kárpáti eredetű nagyobb folyókat (Hernád, Bodrog), amelyek árterei is jelentős szerepet játszanak a táji változatosságban. Ezek társulnak a növényzet és a talaj változatosságával, kiemelendők a hegyvidék kiterjedt erdősegei és az ártereket borító rétek, gyepek. Összességében tehát elmondható, hogy a zemplén-abauji tájak összessége természeti és kulturális értékeivel jó alapot nyújt egy leendő geopark megtervezéséhez és megszervezéséhez.

1. ábra. A jövőbeli Zemplén Geopark lehetséges kiterjedése és települései
Szerkesztette Csüllög Gábor

A térség több szempontból is jelentős előnyökkel rendelkezik a geoparki célok megvalósítására:

- magas a természetközeli területek aránya;
- jelentős földtudományi értékekkel rendelkeznek;
- alacsony az ipari-posztipari és az intenzív szántóföldi agrárkörnyezet aránya;
- alacsony a településsűrűség és a beépített területek aránya;
- jelentős a „történetiség”:

- a tájalakításban és részben a megőrzésben;
- a településhálózat táji eloszlásában;
- a fennmaradt épített történeti emlékekben;

Ugyanakkor szintén kedvező, hogy már létezik egy szűkebb területre és a történeti szőlő és borkultúra megőrzésére létrehozott szervezet, a törvénnyel létrehozott Tokaj-Hegyalja Történelmi Borvidék Világörökségi Kultúrtáj. A 88 000 hektár területű kultúrtáj 27 települést foglal magában és elsősorban az 1737 óta zárt borvidék szőlő- és bortermelésének világörökségi védelmét szolgálja, jelentős állami támogatással, figyelembe véve a világhíres tokaji bor magas minőségéhez szükséges hagyományok, táji jellegek megőrzésének fontosságát.

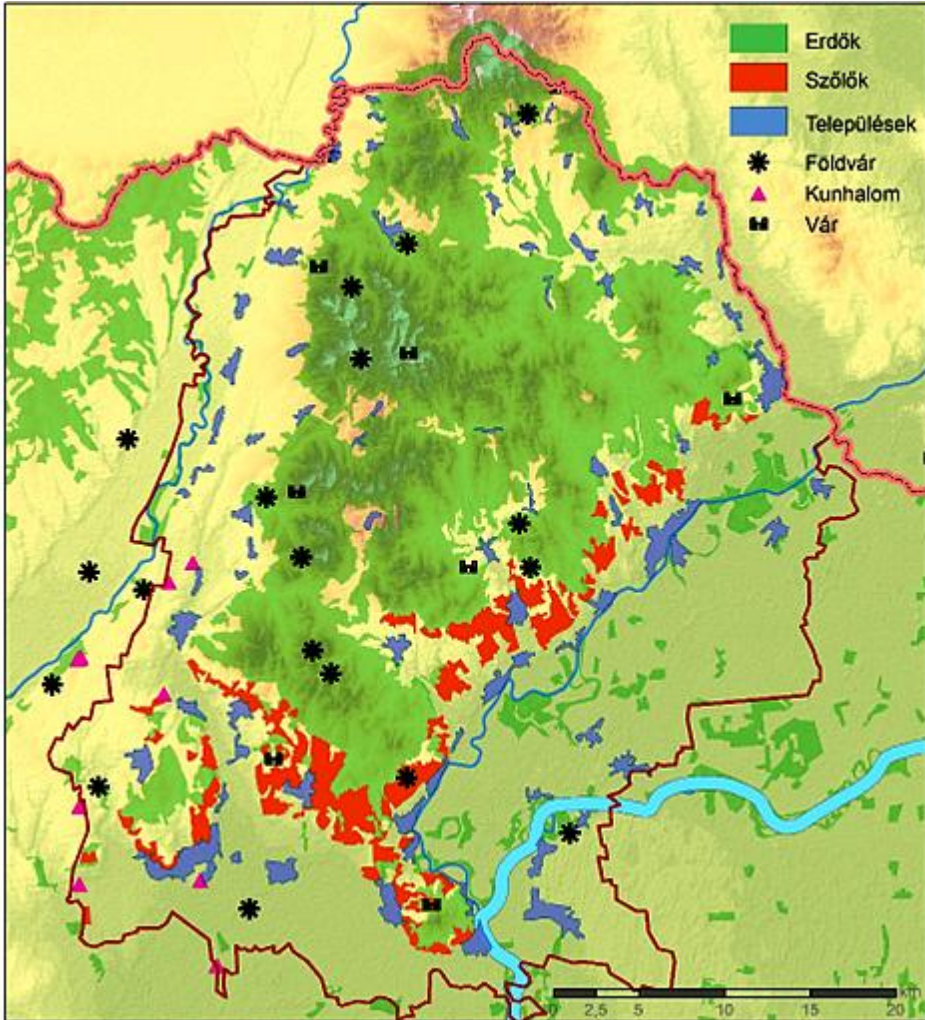
A jövőbeli geopark nem csak területileg, hanem funkcionálisan is kiterjeszhetné azokat a folyamatokat, amelyek segítenék megőrizni a térség és a táj történeti örökségét, de – attól eltérően – a táji összefüggések alapján nagyobb területen. Ezenkívül az államtól független szerveződési formaként fontos szerepet szán a helyi társadalmaknak, önkormányzatoknak, valamint a geo- és ökoturizmusnak a térség fejlesztésében.

A GEOPARK FONTOS TÖRTÉNETI ÉRTÉKE - A JELENBE KAPCSOLÓDÓ TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLAT

A térség igen gazdag régészeti emlékekben, objektumokban, amelyek közül európai jelentőségűek az eszközkészítésre alkalmas obszidián lelőhelyei és azok történeti vonatkozásai, mivel a hegység a korai obszidiánbányászat történeti központja volt, emellett jelentős réz- és bronzkori kultúrák nyomai is megtalálhatók, akárcsak a korai történeti korszakhoz köthető kunhalmok és földvárak (2. ábra). A honfoglalás kori temetők nagy száma jelzi, hogy a térség a Magyar Királyság kialakulásának egyik legfontosabb helyszíne volt, sőt a középkor évszázadaiban még tovább gazdagodott, jelentős történeti központok épültek, várak, várkastélyok, templomok mellett kereskedő és bortermelő városok jöttek létre, Telkibánya pedig az európai jelentőségű magyar színesfém-bányászat egyik fontos helyszíne volt. De a későbbi évszázadok sok fontos történeti eseménye is a térséghez köthető. Néprajzi értékekben is gazdag táj, a különböző népcsoportoknak a tájhasználatban kifejeződő tárgyi, épített, gazdálkodási és kulturális értékei egyúttal az etnikai-táji összefonódás kiváló példái is (VIGA GY. 2013).

A lendő Zemplén Geoparknak bemutatásra talán leginkább kiemelhető értéke azonban a fentieket összefüggően megjelenítő, máig működő történeti tájhasználat és annak területi elrendeződése, amely az ország más területein napjainkra már alapvetően eltűnt. A természet és a társadalom kapcsolatát kifejező történeti léptékű rendszer hagyományokban rögzült emlékei, amelyek a

szőlő és borkultúra révén a jelent is meghatározzák, a természeti értékek hasznosításának és a történeti emlékeknek az ismertetésén túl jó lehetőséget kínálnak nemcsak a hegységnek és környezetének, hanem a Kárpát-medencei történeti tájhasználati formáinak (CSÜLLÖG at al. 2014; FRISNYÁK S. et al. 2015) bemutatására is.

*2. ábra. A településhálózat, a szőlőtermesztés és az erdősültség kapcsolata a jövőbeli Zemplén Geopark területén
Szerkesztette Csüllög Gábor*

Erdőhasználat és montánipar

A domborzati adottságokhoz kapcsolódó, több száz éves kiterjedt erdőbirtokrendszer szabályozott erdőhasználatára alapja és kiegészítője volt a 10-19. századok közötti meghatározó montániparnak, amelyben az építőfa, bútorfá, faszén előállítására, a több évezredes bányászat: (obszidián, andezit, riolit, riolituffa, kaolin, bentonit, zeolit, nemesfémek ércei) és az erre épülő fém-, agyag- és porcelán-, valamint üvegipar egyaránt jelentős szerepet játszottak.

Szőlő- és borgazdálkodás

A vulkanikus kőzeten kialakult kiváló termőtalaj, a kedvező kitettségű és mértékű domborzati tagoltság, a lejtőviszonyok, a több évszázados folyamatos művelés, a több foglalkozásra kiterjedő évszázados hagyományok, a több évszázados borászati infrastruktúra és a kiterjedt történeti pincerendszer mind hozzájárultak ahhoz, hogy a térség szőlő- és borgazdálkodása világhírű lett (FRISNYÁK S. – GÁL A. 2012).

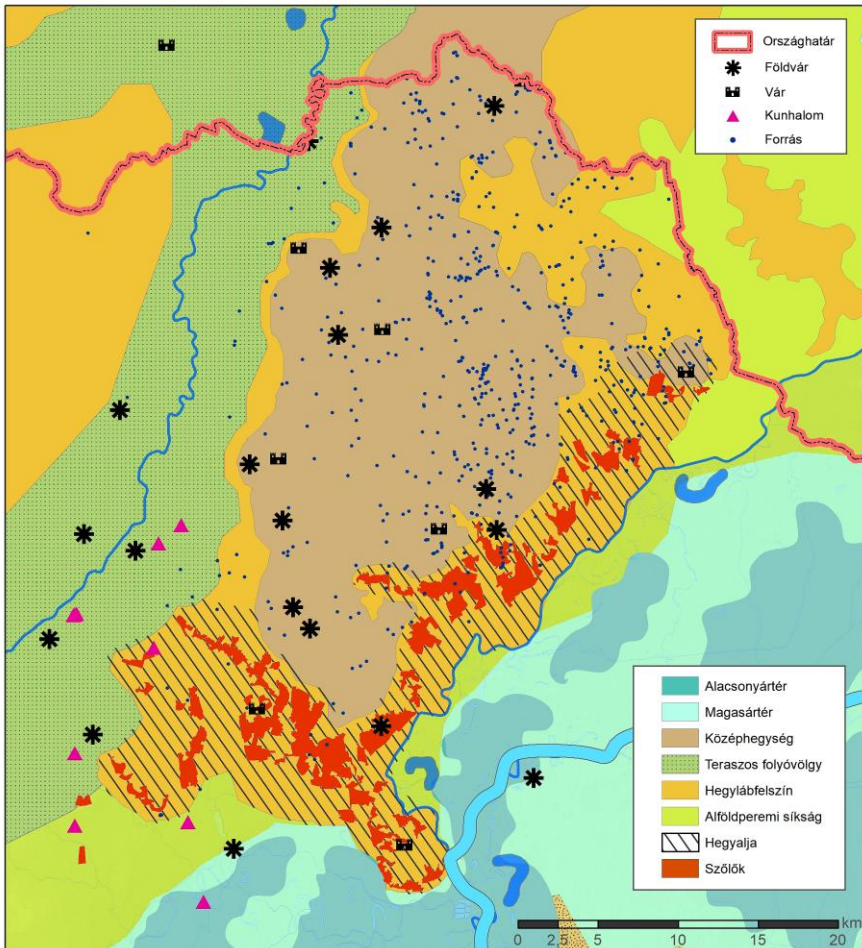
A történeti településhálózat elrendeződése, alaprajza, építészet

A történetiségét napjainkig megőrző településhálózat (2. ábra) a hegységperemhez, a hegyláb felszínekhez és a félmedencékhez illeszkedik, azok adottságaihoz kötődő funkcionális és szerkezeti jellemzőkkel. A középkori szerkezetet őrző részben zárt sorú, egyutcásból kinőtt települések jellemzői az orsós főterek, templomegyüttesek. Számos településen jelentős történeti értékű épületek találhatók, többek között középkori eredetű egyházi emlékek, középkori és reneszánsz eredetű várak, várkastélyok. A települések között megtalálható – az Erdély és Felvidék, illetve az Alföld közötti kereskedelmi útvonalra szerveződött (FRISNYÁK S. 2016) – történeti mezővárosok további értékei a 17-19. századi építkezések emlékei, így a kompakt településtestek, valamint a barokk és klasszicista kúriák, a kereskedőházak, a különböző felekezetek copf és késő barokk templomai, jellegzetes polgári, városi lakóházai (BELUSZKY P. 2022). A települések külterületein a tájhasználattal összefüggően akár több évszázados épített elemek (kőfalak, támfalak, szárazon rakott kőkerítések) is találhatók. Külön ki kell emelni a Tokaj név történetiségét, amely nem csak a mezővárosra, hanem a környező tájra is vonzerővel bír.

A történeti tájhasználat földrajzi tagolódása – történeti tájtipusok a geoparkban.

A történeti tájhasználati típusok (CSÜLLÖG G. et al. 2014, FRISNYÁK S. 2023) a vulkanikus kőzetekből felépülő tagolt középhegységi felszín körül a Hernád és a Bodrog, illetve a Tisza folyása között a domborzati és vízrajzi viszonyokhoz igazodva helyezkednek el. Ez az elhelyezkedés egyben az egész Kárpát-medence belső domborzatának peremeire jellemző volt a 19-20.

századig, de a magyarországi részekén ilyen történeti összefüggésben már nem sok helyen található meg.

3. ábra: Történeti tájértékek és történeti tájhasználati típusok a Zemplén Geopark területén

Szerkesztette Csüllög Gábor

A *középhegységi tájtípus* nagyjából egybefüggő, de észak felé jobban tagolódó tömbje ma is jelentősen erdősült (2., 3. ábra). Ott, ahol a korábbi évszázadokban az erdőhasználattal együtt a montániparhoz kötődő bányászat, fa- és fémfeldolgozás volt jellemző, a települések száma kevés volt, a táj főleg időszakos használattal, a szélesebb völgytalpakon és enyhébb belső lejtőkön erdőirtással kialakított egyszerűbb növénytermesztéssel és legeltetéssel volt

jellemezhető. Nagyobb lakosságszámú állandó települések csak a fémányaszat kapcsán jöttek létre

A hegylábi tájtípus is szorosan kapcsolódott a középhegység hasznosításához, de a tájhasználata annál összetettebb volt, elsősorban a hegység tagoltabb északi részének kismedencéit, illetve a hegység külső peremének alacsonyabb dombosági, a folyók ártéri síkságára néző területét jelentette. Itt az erdőből származó alapanyagokat a helyi települések gazdálkodásához – és főleg a szőlő- és borgazdálkodás számára – előállító kézműipar mellett már jelentősebb növénytermesztés, állattartás, legeltetés volt jellemző, így a településhálózat sűrűbb volt. Ugyanakkor itt futottak az Alföld és a Felvidék hegyvidékei közötti történeti utak, amelyek mentén jelentős mezővárosi központok jöttek létre.

A hegylábi tájtípuson belül a hegység délnyugati, déli és délkeleti peremén a szőlőtermesztés koncentrálódásával jött létre a kiemelkedő szőlő- és borkultúrájával jellemezhető **hegyaljai tájtípus**. Az előbbi tájtípus jellemzőin túl itt a nagyobb, kiterjedtebb szőlőbirtokok, a jelentős kiterjedésű pincerendszerek és a bortermeléshez, valamint a borkereskedelemhez kapcsolódó jelentős népességszámmal rendelkező mezővárosok (BELUSZKY P. 2022) lettek jellemzők.

Szorosan kapcsolódik a hegylábi tájakhoz a hegység nyugati oldalán a részben teraszos Hernád völgyében kialakult **folyóvölgyi tájtípus**, amelyben a települések a folyó teraszain helyezkednek el, egyszerre hasznosítva a völgy ármentes síksági felszíneit és a folyóhoz kapcsolódó ártereket.

A hegység déli és keleti előterét a Tisza és a Bodrog határozza meg. A keleti oldalon keskeny, a délin kiszélesedő ármentes síkságon az **alföldperemi tájtípus** található, amelyet tipikus észak-alföldi tájhasználat jellemzett évszázadokig.

A Bodrog és a Tisza között, illetve Tokajtól délre a Tisza mindkét oldalán az **ártéri tájtípus** helyezkedik el jelentős kiterjedésben. Bár itt a természeti jellemzők jelentősen eltérnek a hegyvidékitől, mégis az évszázadok folyamán ez a térség is erősen kötődött a hegylábi és a térség tengelyének számító hegyaljai mezővárosi zónához az áru- és munkaerőcserék kapcsán.

A térség tájhasználatának sajátos jellemzője a különböző tájak együttes hasznosítása, különösen a hegylábi és hegyaljai tájtípusokon található jelentősebb települések esetében, hiszen ezek külterülete sok esetben akár a középhegységi erdőktől a hegylábi szőlőterületeken és az alföldi síkságokon át az ártéri területekig húzódott.

Tájképi együttesek

A markánsan elváló földtani, domborzati, talajtani, növényzeti és vízrajzi adottságokra épülő, lényegüket megőrző és egymást kiegészítő történeti tájak,

tájtípusok bemutatását nagymértékben segíti a történeti tájhasználat és történeti építményekkel évszázadokon át gazdagított egyedi tájrészletek, tájképi együttesek nagy száma. Mindenképpen említésre méltó az is, hogy a különböző természeti tájak, tájhasznosítások fennmaradt emlékei, hagyományai egyben jelentős néprajzi értékeket is képviselnek, amelyek fontos részét adhatják a geopark turisztikai kínálatának.

IRODALOM

- BARÁZ CS – KISS G. (szerk.) (2007): A Zempléni Tájvédelmi Körzet –Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 399 p.
- BELUSZKY P. (2022): Rendhagyó városok a Hegyalján. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek 19. 3. pp. 5–13.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század). Történeti Földrajzi Közlemények 2.1-2. pp. 1–10.
- FRISNYÁK S. (2016): Egy felvidéki életkamra. Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezete 1785–1920. Történeti Földrajzi Közlemények, 4. 2. pp. 106–120.
- FRISNYÁK S. (2018): A Kárpát-medence vásárvonalai és vásárhelyei. In: Horváth G. (szerk.): A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs, pp. 145–153.
- FRISNYÁK S. (2023): Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználat és térszerkezete (895–1920). Történeti Földrajzi Közlemények 11. 1-2. pp. 1–17.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.) (2012): Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs. 276 p.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. (szerk.) (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. – Nyíregyháza–Szerencs, 446 p.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században. Történeti Földrajzi Közlemények 3. 1. pp. 1–12.
- GASZTONYI É. – KERESKÉNYI E. – HOLLÓ S. – MEGYERI B. (2024): Bemutatkozik a Bükk-vidék UNESCO Globális Geopark. GeoMetodika. <https://geometodika.hu/bemutatkozik-a-bukk-videk-unesco-globalis-geopark/>
- HORVÁTH G. (2019): A földrajzi ismeretek terjesztésének új színterei: a geoparkok. GeoMetodika 3. 3. pp. 19–27.
- VIGA GY. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolata a 18-20. században). – Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc. 238 p.

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN TÁJFÖLDRAJZI SZEMLÉLETŰ KUTATÁSA: ÚJ FELISMERÉSEK, LEHETSÉGES HASZNOSÍTÁS

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR

LANDSCAPE HISTORICAL FOCUSED RESEARCH OF ZEMPLÉN OBSIDIAN: NEW KNOWLEDGE, POSSIBLE USAGE

In recent years, focusing on the landscape and keeping in mind complexity, one of its fundamental characteristics, the scientific study of obsidian in the Eperjes–Tokaj Mountains was continued. Our research, which was based on numerous field trips and resulted in the discovery and first description of several new sites, is not always in line with the scientific literature on black volcanic glass, which first appeared in Hungarian language in the studies of József Szabó and Gyula Szádeczky in the 1860s-80s, and has not changed fundamentally since then. These experiences have been summarised in several professional studies and articles in recent years and are published regularly on the thematic blog site titled "Obsidian – our marked stone" (www.obszidian.hu).

In this article, those results of our research over several years are summarised, which hopefully can give further boost to the research of the 'obsidian landscape' of Zemplén and, in line with our original aim of going beyond basic research, will also open up the possibility of a new direction in the heritage-based development of the Tokaj-Hegyalja cultural landscape of World Heritage.

BEVEZETÉS

Az elmúlt években a tájat középpontba helyezve, annak egyik alapvető jellemzőjét, a komplexitást szem előtt tartva, nagynevű elődök nyomdokaiban haladva folytattuk az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén előforduló obszidián tudományos megismerését. Számos terepbejáráson alapuló, több új lelőhely feltárását, első leírását is eredményező kutatásaink nem minden esetben vannak összhangban a fekete vulkáni üveggel kapcsolatos, magyar nyelven elsőként *Szabó József* és *Szádeczky Gyula* 1860-80-as években megjelent tanulmányaiban napvilágot látott, s alapjaiban azóta sem változó szakirodalmi művekkel. Ezeket

a tapasztalatokat az elmúlt években több szakmai tanulmányban és ismeretterjesztő cikkben foglaltuk össze, s tesszük közzé rendszeresen a „Jeles kövünk az obszidián” tematikus blogoldalon (www.obsidian.hu).

Jelen tanulmányunkban többéves kutatásaink azon eredményeit foglaljuk össze, amelyek reményeink szerint további lendületet adnak a zempléni „obszidián vidék” kutatásának, s egyben – az alapkutatásokon túlmutató eredeti célunkkal összhangban – egy új irány lehetőségét alapozzák meg a tokaj-hegyaljai táj örökségalapú fejlesztésében.

NEVEZÉKTANI KÉRDÉSEK: A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN

Az obszidián egyik régóta ismert geológiai lelőhelye a *Kárpátok* belső, vulkáni eredetű vonulata. A legjelentősebb előfordulások az Északnyugati-Kárpátok részét képező *Eperjes–Tokaji-hegyvidék* területén található. További geológiai lelőhelyek ismertek az Északkeleti-Kárpátok hegységében, a *Nagyszőlősi-hegységben*, *Rakasz* (ukrán nevén: Rokosovo, Рокосово) és *Kisrákóc* (Maliy Rakovets, Малий Раковець) községek határában.

A történelmi Magyarország részét képező, a Kárpát-medencét keretező vulkáni hegységekből előkerült vulkáni üvegeket összefoglalóan *kárpáti obszidián* (Carpathian Obsidian) néven említi a régészeti és archeometriai szakirodalom. Ez a tájak európai és hazai rendszertani felosztásához igazodó elnevezés beépült a nemzetközi szakirodalomba.

A régészek a „kárpáti obszidián” három lelőhelycsoportját különítik el: a szlovákiaiak a „kárpáti 1”-es (C1), a magyarországiak a „kárpáti 2”-es (C2), az ukrainaiak a „kárpáti 3”-as (C3) jelölést kapták. Az országonkénti elkülönítést nagyléptékben a közettani eltérések – amelyek részben anyagminőségbeliek, részben vizuálisak –, s ezzel összefüggésben a vulkáni üveg kőeszköz-alapanyagként való felhasználási gyakorisága is indokolja.

A szlovákiai lelőhelycsoporton belül újabban két altípust különböztetnek meg: C1a – Kásó (Kašov) és Céke (Cejkov); C1b – Szőlőske (Viničky). A két lelőhelycsoport obszidiánja karakterét tekintve eltérő. A kutatások jelenlegi állása szerint az őskori szerszámkészítő közösségek kárpáti viszonylatban a legnagyobb mennyiségben a Céke és Imreg között lévő, másodlagos geológiai lelőhely obszidiánját dolgozták fel, amelyek a legkönnyebben hozzáférhetőek, méretüket tekintve a legnagyobbak és áttetszőségük miatt a legszebbek voltak.

A második lelőhely-csoporton belül a régészeti szakirodalomban két „altípust” különítenek el: Erdőbénye – C2E és Tolcsva – C2T (pl. Markó A.

2018). Az „altípus” szinten elkülönített magyarországi lelőhely-csoport geológiai értelemben két egyértelműen külön csoportot képvisel (Szerencsi kaldera vs. Erdőbénye–Erdőhorváti kaldera). E különbözőség kőzettanilag – nem csak anyagminőségben és vizuálisan, hanem az obszidián gumók jellegében is – markánsabb, mint ahogy azt a jelenlegi, régészeti szempontú kategorizálás tükrözi. Érdeemes továbbá rögzíteni: a C2E jelzésű obszidián legfontosabb geológiai lelőhelyei Mád és Olaszliszka közigazgatási területén található. Az altípusok jelen formában történő elkülönítésének további korlátja, hogy a hegylábi részen található, az őskorban véleményünk szerint az egyik fontos gyűjtőhelynek tekinthető olaszliszkai „obszidián-mezőn” a két lelőhely-csoport obszidiánja együtt van jelen (*ld. később: „Új lelőhelyek, új felismerések” c. rész*).

A kárpáti obszidián régészeti szakirodalomban elkülönített három lelőhelycsoportja közül kettő – a régészeti nevezéktan szerint „kárpáti 1”-es (C1) és „kárpáti 2”-es (C2) obszidián – az Eperjes–Tokaji-hegyvidék középtáján, az egykori Zemplén vármegye területén fordul elő. Ezek elnevezésére – a részben tájféldrajzi alapon lehatárolt vármegyei felosztás alapul véve – a **zempléni obszidián** elnevezést alkalmazzuk (*1. ábra*).

1. ábra. A kárpáti obszidián nevezéktana (saját szerkesztés)

RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNET

Az Eperjes–Tokaji-hegyvidék riolitos, perlites kőzettesteit elsőként a 18. század utolsó évtizedeiben, európai tanulmányútjaik során külföldi kutatók, *Robert Townson*, *Jens Esmark* és *François Sulpice Beudant* vizsgálták. A hazai kutatók közül *Szabó József* és *Szádeczky Gyula* tanulmányai az 1860-80-as évek között láttak napvilágot (pl. Szabó J. 1867 és Szádeczky Gy. 1887). A 20. század második felében a Magyar Állami Földtani Intézet által koordinált kutatások során, vezetésével részletesen vizsgálták a hegyvidék magyarországi részének riolit és perlit előfordulásait. Ebben az időszakban *Gyarmati Pál*, *Liffa Aurél*, *Mátyás Ernő* és *Perlaky Elvira* szerkesztésében több tanulmány jelent meg e tárgykörben, melyekben azonban az obszidiánra – bányászaton alapuló gazdasági értéke nem lévén – csak érintőlegesen tértek ki.

Az elmúlt évtizedekben az MTA-ELTE Vulkanológiai Kutatócsoport projektje keretében *Szepesi János* kutatta a hegyvidék savanyú vulkanitjait (pl. Szepesi J. 2009, 2018). Az obszidiánt érintő terepi kutatásoknak kisebb lendületet adott a 2019-ben Sárospatakon megrendezett Nemzetközi obszidián konferencia. A konferencia tanulmánykötetében a hegyvidék magyarországi előfordulásairól Szepesi János tollából jelent meg összefoglaló tanulmány. A Zempléni-sziget-hegység obszidiánjait *Pavel Bačo* vizsgálta és mutatta be, archeológusokkal együttműködve, kitérve annak régészeti vonatkozásaira is (pl. Bačo, P. 2017, 2018).

A geológiai és a régészeti lelőhelyek komplex szemléletű, az érintett tudományok szakemberei által közösen elvégzett kutatások fontos térbeli és társadalmi-gazdasági jellegű összefüggésekre mutathatnak rá. A felhasználási helyszíneken feltárt pattintott kőeszközök eredetét már a magyar régészet atyjaként tisztelt *Rómer Flóris* is elemezte a 19. század második felében. Az elmúlt évtizedekben *T. Biró Katalin* és *Markó András* régészek végeznek kutatásokat az obszidián kőeszközök kapcsán, kiemelten kezelve e térbeli kapcsolatokat is, újabban geológus és kémikus szakemberekkel is együttműködve (pl. Markó A. 2018 és T. Biró K. 2018).

A geológiai kutatások keretében az obszidián és a perlit genetikai kapcsolatára Szabó József már 1867-ben rámutatott, habár a „posztgenetikus hidratációs” keletkezést a későbbi kutatások finomították. A chilei Cordon Caulle vulkán 2011–2012. évi kitörése során létrejövő obszidián lávaárak vulkanológusok által történt terepi megfigyelése arra hívta fel a figyelmet, hogy a szín- vagy posztgenetikus hidratációs kőzetbontáson túlmenően más

folyamatok is közrejátszhatnak a vulkáni üvegek keletkezésében (Tuffen, H. et al. 2013). Ennek akár egyfajta gyakorlati igazolásaként is szolgálhatnak változatos karakterű zempléni obszidiánjaink. Az obszidián keletkezése kapcsán felmerült kételyeket *Baráz Csaba* több rövid tanulmányban vetette fel, szükségesnek látva e kérdéskör újragondolását, kezdeményezve új kutatások indítását.

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN GEOLÓGIAI LELŐHELYEINEK REAMBULÁCIÓJA

Az elmúlt három év során terepbejárások keretében szisztematikus módon felkerestük az összes ismert kárpát-medencei obszidián-lelőhelyet. Helyi kőzet- és ásványgyűjtőkkel, érintett földtulajdonosokkal történt személyes konzultációk alapján új lelőhelyek is előkerültek, amelyeket szintén felkerestünk. A kőzetminták és a terepi megfigyelések alapján *Baráz Csaba* új rendszertant alkotott: kataszterezte a lelőhelyeket, lelőhelycsoportokat (*1. táblázat*) és a földtani jellemzők alapján tipizálta a lelőhelyeket (*2. táblázat*). Az ismertté vált obszidián-előfordulásokat négy elsődleges (autochton), két másodlagos (allochton) és egy antropogén (régészeti lelőhely) típusba sorolta.

Az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén a felszínen tisztán obszidián anyagú, szálaban álló kőzetfal – azaz autochton helyzetben lévő obszidián feltárás – ez idáig nem ismert, előkerülése a jövőben sem valószínű. Az *elsődleges lelőhelyeken* az obszidián leggyakrabban perlitben fordul elő, jellemzően mm-es nagyságrendű obszidián magocskák (marekanitok) formájában (pl. Lebukanyar, az erdőhorváti Szokolya tömbje több helyszínen, kisbári és szőlőskei szőlőhegy). Szintén autochton jellegű az a néhány ismert előfordulás, amelyeknél vulkáni tufák tartalmaznak kisebb (jellemzően mm-es nagyságrendű) obszidián-darabokat, kőzetüveg-foszlányokat (pl. Bodrogszerdahely, Erdőbénye, Olaszliszka).

Terepi kutatásaink során *Baráz Csaba* 2023-ban egy új obszidián-gumókat („obszidiálit”-ot) tartalmazó kőzetfalat írt le Tolcsva belterületén. Az epiklasztit jellegű vulkáni törmelékes kőzetösszlet megismerése, s az abban előforduló „kérges” obszidián gumók jelenléte fontos információforrás a szőlőhegyi obszidián-előfordulás eredetére vonatkozóan.

**1. táblázat. Jelentősebb (igazolt) kárpáti obszidián lelőhelyek,
lelőhelycsoportok az Eperjes–Tokaji-hegységben***

<i>Lelőhely kódja</i>	<i>Előfordulási hely, dűlő neve</i>	<i>Lelőhely típusa</i>
„Kárpáti 2” (C2) obszidián		
A	„Szerencsi kaldera”	
A.a	Tokaj: Lebuj	[aut.B]
A.b	Mád: Sajgó – Veresek	[all.rec.]
A.c	Olaszliszka: Meszes	[all.rec.]
B	„Erdőbénye–Erdőhorváti kaldera” (Szokolya)	
B.a	Erdőbénye – Baskó: Mondoha – Róka-bérc – Dobogó – Mohos-oldal	[aut.B]; [all.rec.]
B.b	Erdőbénye – Erdőhorváti: Szokolya – Dóka (Veres-tető)	[all.rec.]
B.c	Erdőhorváti: Tér-hegy – Páca-tető	[all.rec.]
B.d	Tolcsva: Gyopáros – Círóka	[all.rec.]
B.d.x	Tolcsva: belterület	[aut.D]
B.e.1	Olaszliszka: Rányi-tető	[all.rec.]
B.e.2	Olaszliszka: Alsó-mező (★)	[all.foss.]
B.e.3	Erdőbénye: Magita riolittufa-bánya	[aut.C]
C	„Északi riolitos terület” (perlit és „kvázi obszidián”)	
C.a	Telkibánya: Ósva-völgy	[aut.A]
C.b.1	Pálháza: perlitbánya (Som-hegy alja)	[aut.A]
C.b.2	Nagyhuta: Málnás-völgy	[all.rec.]
C.c	Füzérkomlós: Fehérkő-bánya	[aut.C]
„Kárpáti 1” (C1) obszidián		
D	Zempléni-szigethegység [Zemplínske vrchy]	
D.a	Szőlőske [Viničky] – Kisbári [Malá Bara]: Borz-hegy [Borsuk] – Gurulya [Stredna vrch]	[aut.B]; [all.rec.]
D.b	Céke–Kásó [Cejkov – Kašov]	[antrop.]
D.c	Céke [Cejkov]: Csalános [Žihľavnik] (★)	[all.foss.]
D.d	Bodrogzerdahely [Streda nad Bodrogom]	[aut.D]

*Szerkesztette Baráz Csaba)

A másodlagos (allochton) lelőhelyek között különleges helyet foglal el a tokaj-hegylajai hegyláb felszín alsó felén, a Bodrog folyótól alig két és fél kilométerre, Olaszliszka község határban elhelyezkedő „obszidián-mező”. Elhelyezkedése alapján mind a Szerencsi kaldera grafit-szürke obszidiánja, mind az Erdőbénye–Erdőhorváti kaldera fényesebb fekete kőzetüvege előfordul itt. Sőt a vörösoobszidián is fellelhető e minden értelemben változatos karakterű lelőhelyen. E különleges színváltozat olaszliszkai előfordulását egyébként már Szabó József is említi, valószínűleg erre a lelőhelyre utalva (Szabó J. 1867). Az olaszliszkai „obszidián-mező” szerves része az az árokrendszer, amelyre Szádeczky Gyula kivételesen gazdag lelőhelyként utal (Szádeczky Gy. 1887). A szakirodalmi művekben később nem említik. Véleményünk szerint e kivételesen gazdag, viszonylag nagyméretű gumókat is rejtő előfordulás – a Céke (Cejkov)

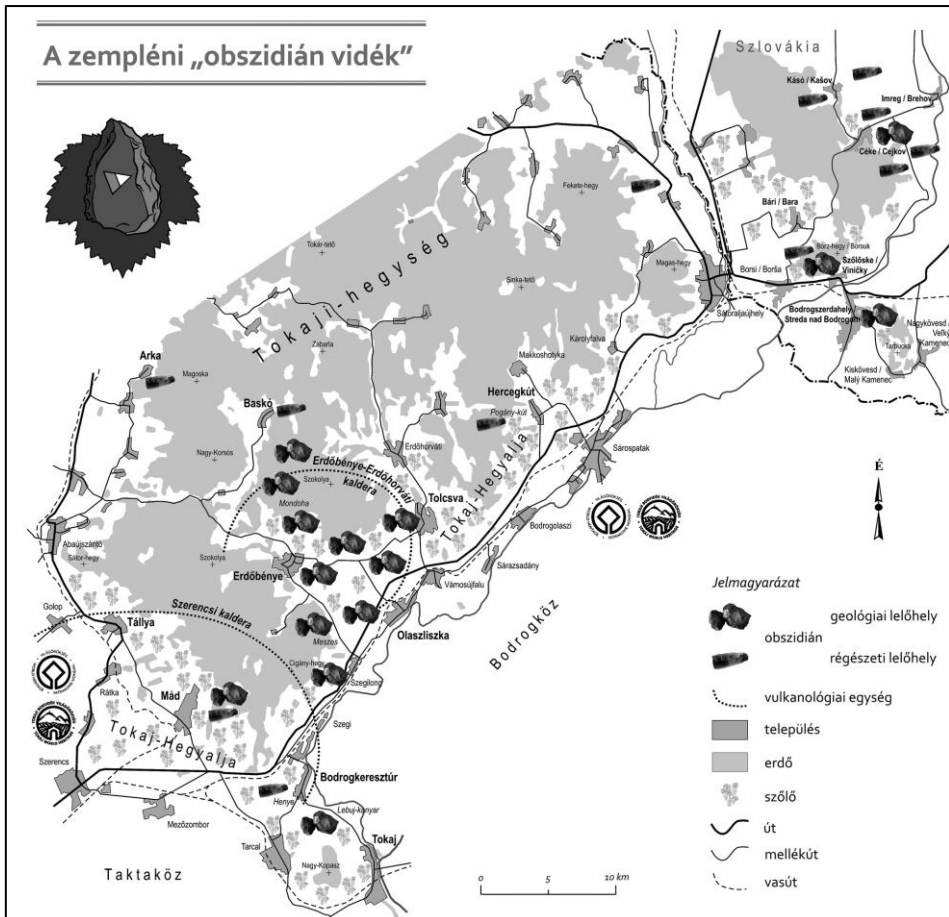
határában elhelyezkedő, szintén másodlagos jellegű lelőhely mellett – az őskori ember egyik fontos gyűjtőhelye lehetett.

2. táblázat. Obszidián-előfordulási típusok (geológiai obszidián-lelőhelyek) az Eperjes–Tokaji-hegységben*

<i>Lelőhely típusa</i>	<i>Az obszidián-előfordulás típusa, rövid leírása</i>		<i>Lelőhely kódja</i>
Elsődleges lelőhely			
[aut.A]	autochton A	helyben maradt kőzettest, obszidián szálkőzet	–
[aut.B]	autochton B	perlit- és horzsakő-(pumice-)környezetben (láva-eredetű mátrixban), szemcsék és csomók formájában (leginkább marekanitként)	A.a; B.a; D.a
[aut.C]	autochton C	vulkanoklasztitban: szinruptív vulkáni törmelékes kőzetben (piroklasztitban marekanitként, nodulaként, breccsaként)	B.e.3; C.c
[aut.D]	autochton D	vulkanoklasztitban: szinruptív vulkáni üledékes kőzetben (epiklasztitban marekanitként, lapilliként, nodulaként, agglomerátumként)	B.d.x; D.d
Másodlagos lelőhely			
[all.foss.]	allochton (fossilis)	negyedidőszaki eluviális-deluviális üledékben, deluvio-fluviális hordalékként (törmelékként, kavicsként, nodulaként)	B.e.2; D.c
[all.rec.]	allochton (recens)	csak felszíni lelőhely: elsődleges vagy másodlagos előfordulásból erodálódott, kipergett (holocén regolitból, talajból talajfelszínre került), jelenleg is képződő	A.b; A.c; B.a; B.b; B.c; B.d; B.e.1
[antrop.]	antropogén lelőhely	régészeti lelőhely (őskori telephez kötődő nyersanyag, magkő, pattintott eszköz, szilánk)	D.b

*Szerkesztette Baráz Csaba)

A 2. ábrán a jelen tudásunk szerint ismert, s általunk az elmúlt években kivétel nélkül bejárt lelőhelyeket tüntettük fel, a térképalapon utalva a Szepesi János geológus által leírt vulkanológiai nagyszerkezeti egységekre is (Szepesi J. et al. 2018).

2. ábra. A zempléni „obszidián vidék” geológiai és jelentősebb régészeti lelőhelyei – 2024. február (saját szerkesztés)

GYŰJTEMÉNYI DARABOK

Szabó József és Szádeczky Gyula 19. század második felében számos terepbejárás során igyekezett feltárni a zempléni obszidián „természetét”. Tanulmányaikban többször történik utalás kapitális („*fejnagyagú*”) példányokra, amelyeket Budapestre visszatérve, gyűjteményekben helyeztek el. Ezeket ez idáig célirányos kutatással sem sikerült megtalálnunk, habár az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Ásvány- és kőzettára feltehetően e gyűjtő utakból származóan több példányt is őriz. Az ELTE-ről a Magyar Természettudományi Múzeum Ásvány- és Kőzettárába is kerültek példányok, amelyek között – *Papp*

Gábor tárigazgató tájékoztatása szerint – igazán nagy méretű obszidiánok nincsenek.

Talán beszédes az egyik kapitális méretű (1,2 kg) „veresobszidián” sorsa, amit a tolcsvai földjén gazdálkodó *Mezőssy László* a neves geológus közvetítésével adományozott a Magyar Nemzeti Múzeumnak. E példány később a Magyar Természettudományi Múzeum Ásvány- és Kőzettárába került, ahol vélhetően megsemmisült az 1956 októberében a gyűjteményt javarészt elpusztító tűzvészben.

A célzott gyűjteményi kutatásokat véleményünk szerint érdemes folytatni, kiterjesztve például a kolozsvári tudományegyetem kőzetgyűjteményére, ahol *Szádeczky Gyula* 1896-tól tanított, s töltötte be az Erdélyi Nemzeti Múzeum Ásványtárának igazgatói posztját is.

A közgyűjtemények mellett feltétlenül érdemes megemlíteni néhány magángyűjteményt is. *Encsy György* tállyai „tájspecifikus” gyűjteményben két kapitális obszidián példány is található, s tekinthető meg a gyűjteményt jelenleg kezelő *Encsy Tamásnak* köszönhetően. *Závodnyik János* számos obszidián példányt tartalmazó tokaji gyűjteménye szintén látogatható.

Baráz Csaba az elmúlt három év során, mintegy negyven gyűjtőút és terepbejárás keretében felkereste az összes ismert kárpát-medencei obszidián-lelőhelyet, és átfogó obszidián- és egyéb riolitos kőzetminta-gyűjteményt (obszidián- és marekanit-tartalmú perlit, pumice, tufa, valamint egyéb piro- és epiklasztit) hozott létre. E tematikus obszidián gyűjteményből 2023-ban 26 tételes, katalogizált, GPS-koordinátákkal ellátott anyag (Mád, Olaszliszka, Tolcsva) került átadásra az ELTE Ásvány- és Kőzettárába.

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN, MINT NEMZETI ÉRTÉK

Szakmai kezdeményezésünkre és felterjesztésünkre a zempléni obszidián – „Földtani és régészeti örökségünk – a tokaji-hegyégi obszidián” néven – 2023 tavaszán bekerült a *Borsod–Abauj–Zemplén Vármegyei Értéktárba*. 2024 tavaszán a Magyar Értéktár Bizottság elnökének címzett felterjesztésünkben kezdeményeztük a zempléni obszidián felvételét a Magyar Értéktárba.

Véleményünkkel egyetértve a felterjesztés szakmai támogatói – a Magyarhoni Földtani Társulat ProGEO Földtudományi Természetvédelmi Szakosztálya és az ELTE Természettudományi Kara Régészettudományi Intézete – indokoltnak tartják, hogy az obszidián a későbbiekben – a jogszabályok által

kijelölt utat végigjárva – helyet kapjon a Hungarikumok Gyűjteményében is. Ennek érdekében e téren is folytatni kívánjuk munkánkat.

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN: KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ÉS TÉRSÉGFEJLESZTÉS

Az obszidián Európa középső, kontinentális területein csak a Kárpátok hegységrendszerében fordul elő, itt is csaknem kizárólag az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén, azon belül is elsősorban a keleti hegylábi területeken, Tokaj-Hegyalján, s annak északi folytatásában, a Zempléni-sziget-hegységben. Az őskőkori emberek megtelepedésében – több más környezeti tényező mellett – fontos szerepe volt a kőeszköz-nyersanyagok, köztük a legjobb minőségű, az obszidián itteni gyűjtőhelyeinek. A földtani lelőhelyekre alapozva a térségben a kőkori vadászközösségek számos szerszámkészítő műhelyt létesítettek, amelyek nyomai máig fellelhetők.

A kőkori ember az obszidiánt nagy valószínűséggel a felszínről gyűjtögette. A nagyméretű gumókból kivételesen éles pattintott kőeszközök készültek, amelyeket a vadászat és a húsfeldolgozás során egyaránt használtak, ezzel biztosítva e közösségek túlélését. Az obszidián használata azonban túlmutat ezen a mindennapi, profán szinten. Talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy az obszidiánt már az őskor emberének szemében felértékelte e fekete vulkáni üveg különleges szépsége, anyagának ritkasága, s ebből adódóan a birtoklásából adódó „társadalmi státusz”. A régi, mitikus ember transzcendens gondolkodása következtében mélyen hitte, hogy ez a magas fényű, fekete üveg elűzi a démonokat, megvédi viselőjét minden rontástól, s így amulettként is nagy becsben tartotta.

A táj nem csak természeti és kulturális képződmény, hanem egyben szakrális jelenség is. Vannak olyan különleges tájak, amelyek egyik lényegi elemét éppen ez a hétköznapi szinten túlmutató, az ott élők hit- és hagyományvilágának vetületét is magában hordozó, nem ritkán szakrális tájalelemek formájában vizuálisan is érzékelhető szint képviseli.

Tokaj-Hegyalja kétségkívül szakrális tájaink egyike, amit korábban elsősorban a szőlőhöz és a borhoz, mint szakrális jelenséghez kötöttek az erre kellő nyitottsággal rendelkezők. Méltán tarthatjuk azonban a táji szakralitás másik fontos összetevőjének az obszidiánt, mint „*jeles követ*”, s annak mind földtani, mind régészeti lelőhelyeit, mint „*jeles helyeket*”.

3. ábra. Az obszidián kőszközök távolsági kereskedelmének fő irányjai az őskorban – 2024. február (saját szerkesztés)

Táji szinten értelmezve az obszidián, mint „jeles kő” lényegi vonása, hogy az emberiség kultúrtörténetében játszott szerepe messze túlmutat a Kárpát-medencén. A Tokaj-Hegyalján és a Zempléni-szigethegységben gyűjtött és feldolgozott nyersanyagból készült pattintott kőszközök kontinensünk több pontjáról előkerültek, a forrásterülettől több száz, sőt akár ezer kilométeres távolságra is. Ez volt a *Kárpát-medence egyik első „exportcikke”*, amit Európa Kárpátokon túli tájain élő közösségek is már mintegy 30–35.000 éve használtak. E kivételes geológiai adottságnak köszönhetően az Eperjes–Tokaji-hegyvidék az őskorban egyike volt kontinensünk „sűrűn lakott” térségeinek, „gazdasági és kereskedelmi központjainak”. Mivel az itteni obszidián az őskori ember szerszámkészítő készségének fejlődésében és az egész kontinensre kiterjedő cserekereskedelem kialakulásában is alapvető szerepet játszott, ez a térség *az európai civilizáció egyik kulcsterülete* (3. ábra).

Az obszidián a tokaj-hegyljai táj egyik világszinten is ritka természeti képződménye, s egyben nemzetközileg is ismert kultúrtörténeti emléke, s mint

ilyen a „*genius loci*”-nak, „*a hely szellemének*” egyik megnyilvánulása. Nem véletlen, hogy ezt több mint egy évszázadon keresztül csak néhány tudós és gondolkodó ismerte fel, hiszen a táj egy mélyebb, rejtettebb hatását, a tokaj-hegyaljai táj szakralitásának dimenzióját képviseli.

Vajon miért ne válhatna e „jeles kő” – a szőlőtermesztés és a borkultúra mellett, azzal egyébként több vonatkozásban is szoros kapcsolatot mutatva – a térség fejlesztésének másik pillérévé?

Kutatásainkkal és a témában írt ismeretterjesztő cikkeinkkel nem csak e szakrális közet és táj megismerését, hanem méltó körülmények között és színvonalon történő bemutatását is elő kívánjuk segíteni.

IRODALOM

- BAČO, P. ET AL. (2017): Occurrences of neogene volcanic glass in the Eastern Slovakia – raw material source for the stone industry. *Anthropologie*. LV/1-2. pp. 207-230.
- BAČO, P. ET AL. (2018): Geological Background of the Occurrences of Carpathian Volcanic Glass, Mainly Obsidian, in Eastern Slovakia. *Archeometriai Műhely*. XV/3. pp. 157-165.
- BARÁZ CS. – KISS G. (2022): Jeles kövünk, az obszidián. *Magánkiadás*. Eger – Vác. 50 p.
- BARÁZ CS. – KISS G. (2023): Jeles kövünk az obszidián – adalékok a kárpáti obszidián történeti földrajzához. *Történeti Földrajzi Közlemények*. 11. évf. Különszám. Tájhasználat és tájszerveződés a Kárpát-medencében (895-1920). A 2022. június 24-én és 2023. október 13-án Sárospatakon megtartott tájföldrajzi rendezvények előadásai. *Sárospatak*. pp. 192-206.
- KAMINSKÁ, E. (2021): Use of obsidian in Slovak Prehistory. In: *Fossile Directeur. Multiple perspectives on lithic studies in Central and Eastern Europe / Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV – Supplementum* 2. pp. 231–250.
- KISS G. (2023): A szőlőművelés változásának hatása az obszidián előfordulására Tokaj-Hegyalján, az Erdőbénye környéki lelőhelyek példáján. *Történeti Földrajzi Közlemények*. 11. évf. Különszám. Tájhasználat és tájszerveződés a Kárpát-medencében (895-1920). A 2022. június 24-én és 2023. október 13-án

- Sárospatakon megtartott tájféldrajzi rendezvények előadásai. Sárospatak. pp. 207-210.
- MARKÓ, A. (2018): Use of Obsidian in the Epigravettian Period. Archeometriai Műhely XV/3. pp. 259-276.
- RÁCZ, B. (2018): The Carpathian 3 Obsidian. Archeometriai Műhely. XV/3. pp. 181-186.
- SZABÓ J. (1865): Tokaj-Hegyalja földtani s szőlőművelési térképe. Megjelent Szabó József: Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai c. tanulmánya mellékleteként in: Matematikai és Természettudományi Közlemények. 1866. IV. kötet.;
- Internet: https://map.mbfisz.gov.hu/terkepekamultbol/Szabo_1865/*
- SZABÓ J. (1867): A Tokaj-Hegyalja obsidiánjai. A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai. 3. pp. 147-172.
- SZÁDECZKY GY. (1887): A magyarországi Obsidianok, különös tekintettel geológiai viszonyaikra. Értekezések a Természettudományok Köréből. 16. pp. 1-64.
- SZEPESI J. (2009): A savanyú vulkanizmus fáciestani vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem.
- SZEPESI, J. ET AL. (2018): Geology of Tokaj Mountains obsidians. Archeometriai Műhely. XV/3. pp. 167-179.
- T. BIRÓ, K. (2018): More on the State of Art of Hungarian Obsidians. Archeometriai Műhely XV/3. pp. 213-223.
- TUFFEN, H. – JAMES, M. – CASTRO, J. ET AL. (2013): Exceptional mobility of an advancing rhyolitic obsidian flow at Cordón Caulle volcano in Chile. Nature Communications 4, 2709.

Az obsziánról bővebben olvashat a Baráz Csaba és Kiss Gábor által fenntartott www.obszidian.hu tematikus honlapon.

ZEMPLÉN ÉS SÁROSPATAK TÁRGYI ÖRÖKSÉGE - BEMUTATKOZIK A RÁKÓCZI LÁTVÁNYTÁR NÉPRAJZI TERME

LESKÓ ANDREA

ETHNOGRAPHIC TANGIBLE HERITAGE OF SÁROSPATAK AND ZEMPLÉN

The Ethnographic Collection of more than 8.000 objects represents the tangible heritage of Sárospatak, Hegyalja, Bodrogköz, Hegyköz and the Zemplén Mountains. The largest of the upper-floor rooms showcases the almost 270 m² ethnographic exhibition. In this room, the town's gingerbread bakery has been rebuilt, the pottery of Sárospatak, the stoneware of Telkibánya and Hollóháza, the painted furniture of Sátoraljaújhely and the glassworks of the Zemplén Mountains area are on display.

Mrs Sándor Veres's gingerbread bakery - From heart to heart:

In February 1955 Mrs Sándor Veres, affectionately known as Aunt Erzsike, started making gingerbread following the age-old tradition in a bakery in Sárospatak.

The history of pottery in Sárospatak:

Pottery is the oldest craft in Sárospatak. The pots were shaped on the wheel by hand. 40 to 50 types of pots were made in 5 or 6 sizes, most of which were glazed.

The history of Telkibánya and Hollóháza stoneware production:

In the local area, two factories in the Zemplén Mountains, Telkibánya and Hollóháza, produced stoneware objects. From the 1880s onwards, these potteries decorated their products extensively in "Hungarian style", which was characterised by bright natural floral ornaments and folk motifs.

The Sátoraljaújhely style of painted furniture:

Painted furniture was made by cabinetmakers who traded at fairs. Pieces made in Sátoraljaújhely usually had a brown base colour. The dominant colour of the flowers was red.

The art of the Zemplén glassworks:

The first glassworks in the Zemplén region was founded in the Regéc Mountains, by Francis II Rákóczi in 1698. The last glasswork was operated until 1916. The craftsmen were still working with traditional techniques, tools and styles.

2024-ben nyitotta meg kapuját a sárospataki Rákóczi Látványtár, melynek déli fekvésű 250 m²-es emeleti szárnyában kapott helyet a Rákóczi Múzeum új, állandó néprajzi kiállítótere. A bejáratnál eredeti berendezésével tárul elénk Veres Sándorné mézeskalácsos műhelye. Bemutatásra kerültek a néprajzi gyűjtemény kézzel formált és festett pataki népi kerámiái, az élénk színű telkibányai és hollóházi keménycserép edények, valamint a Zempléni-hegység üveghutáinak hagyományos technológiával és eszközökkel készített termékei. A térben elhelyezésre kerültek a XIX-XX. század fordulóján a Zempléni-hegység, Hegyköz és Bodrogköz paraszti lakáskultúrájának kiemelkedő darabjai, a sátoraljaújhelyi festett bútorok. A feldolgozott témaköröket néprajzi kisfilmek, tablószövegek, fotók és tárgymásolatok teszik sokszínűbbé. A látogatók a mézeskalácsos műhely mellett digitálisan kisüthetik saját díszítésű mézeskalácsaikat, melyeket frissen el is küldhetnek e-mailben szeretteiknek.

VERES SÁNDORNÉ MÉZESKALÁCSOS MŰHELYE

Szív küldi Szívnek

A mézeskalácsos-ipar már a XVII. században jelentőssé vált Felső-Magyarországon. Sárospatakon egy 1768-as adat utal mézeskalácsos tevékenység jelenlétére. A XX. század közepén, 1955 februárjától az Árpád utcán Veres Sándorné Erzsike néni régi hagyomány szerint kezdte el készíteni mézeskalácsait műhelyében. Az apjától örökölt tudás és műhely birtokában munkásságának hatvan éve alatt méltán vált a Bodrog-parti város nevezetességévé.

A közel 800 darabos berendezés az eszközökkel együtt már az 1900-as évek közepén is múzeumi értéket képviselt, s a század végére jelentős gyűjteménnyé alakult. Veres néni kis birodalmában mézes és cukros tészta készített. A színes mézeskalácsok díszként, ajándékként funkcionáltak, sokáig őrzött emléktárgyai voltak a búcsúkra és vásárookra járóknak, míg a mézes alapú tészták kimondottan étkezési célra sülték. Erzsike néni mézeskalácsainak érdeklődők százai jártak csodájára, s vitték hírét az országban és a nagyvilágban - Ázsiától Amerikáig - egyaránt.

Veres Sándorné magas szinten űzte hivatását, melyért számos elismerésben és kitüntetésben részesült. A Magyar Néprajzi Lexikonban a mézeskalácsos címszónál az ő műhelyében készült fotók alapján tárul elénk a mézeskalács készítésének hagyományörző módja. Sok-sok újságcikk, könyv, rádió- és tévéműsor örökítette meg művészi tevékenységét.

Erzsike néni szenvedélyesen szerette a szakmáját. Ez volt a titok, amiért hatvan éven keresztül gyakorolta a mézeskalácsos mesterséget, készítette és árulta finom, szemet gyönyörködtető készítményeit. Mindig hangsúlyozta, mennyi örömet leli benne. Boldog volt, hogy azt csinálhatta egész életében, amit

annyira szeretett. Igazán annak tudott örülni, ha vevői elégedetten távoztak kis műhelyéből.

Sárospatakon és környékén 2015-ben, Veres néni halálával megszűnt e régi mesterség. Munkásságának megőrzéséért ugyanebben az évben Sárospatak Város Önkormányzata elsők között választotta ki a sárospataki mézeskalácsot, a nemzeti értékeinket megjelenítő megyei értéktárban való szerepeltetésre.

Lányai jóvoltából 2018-ban teljes egészében múzeumunkba került az utolsó pataki mézeskalácsos, Veres Sándorné mézeskalácsos és gyertyaöntő műhelye. A Rákóczi Múzeum küldetésének érzi e méltán híres mesterség és az eredeti eszközökkel berendezett műhely bemutatását a Rákóczi Látványtár Zemplén és Sárospatak tárgyi öröksége c. néprajzi teremben, megőrizve ezzel Veres Sándorné Erzsike néni hagyományörző munkásságának emlékét.

A (SÁROS)PATAKI NÉPI KERÁMIÁK VILÁGA

Sárospatak legrégebb kézműves mestersége a fazekasság. A céhet a XVI. század második felében alapították. A pataki fazekasok a Héce nevű városrész Bodrog-parti utcáján, a Fazekas soron laktak. Az edénykészítés legfontosabb nyersanyagához, az agyaghoz könnyen hozzá tudtak férni. 1810 körül bukkantak egy új szedőhelyre (Kákás-tó), amely a Fazekas sortól pár száz méterre terült el a Bodrog folyó túlsópartján. Az itt található agyag sötétbarna és aránylag könnyen megmunkálható volt. Kiegetés utáni élénk téglavörös (terrakotta) színe teljesen egyedivé tette. Az edényeket korongon kézzel formázták, az égetés a kémény nélküli katlanban történt. Sárospatakon 40-50 edényfajta készült 5-6 méretben, melyek közül a legtöbb mázas volt.

A Szkircsák család a XIX. század legvégén Ungvár környékéről hozta a fazekasság tudományát Sárospatakra. Szkircsák Bertalan fazekasmester halála (1936) után felesége, Szkircsák Bertalanné (sz. Gergely Erzsébet) folytatta a munkát. Fiaik, Endre és Ferenc a korongozás fortélyait lesték el édesapjuktól, Ilonka lányuk a festés technikáját és a motívumok világát sajátította el édesanyjuktól. 1949-től egyedüli fazekas családként készítették a hagyományos pataki népi kerámiákat. Szkircsák Bertalanné munkája elismeréseként 1953-ban elsők között kapta meg A Népművészet Mestere címet.

A paraszti életforma változásával és a gyáripár fellendülésével a fazekas edények fokozatosan kiszorultak a használatból. 1972-ben az akkori pataki Cserépkályhagyár profilváltásra kényszerült, ezért felkeresték a Szkircsák testvéreket, hogy szakmai segítségükkel újraélesszék a pataki paraszti kerámiákat. 1973-ban munkájuk elismeréseként mindhárman Népi Iparművész címet szereztek, ezenkívül számos kitüntetésben részesültek. Szkircsák Ilona (2017) volt a híres fazekas család utolsó, mesterséget űző tagja.

Sárospatak azon kevés fazekas központok közé tartozik, ahol egy ősi mesterség hagyományait egy régi fazekas család tanítványa élteti és viszi

tovább. Egy mind szakmailag, mind emberileg megfelelő személynek, Jakab Gábornak adták át a pataki népi kerámia motívum- és formakincsét. Gábor 1974-től a pataki Kerámiagyárban, majd 1987-től nyugdíjazásáig a Rákóczi-várban dolgozott. A múzeumba kerülés évében másodállásban “kiváltotta az ipart”, és a ma is működő fazekas műhelyében kezdte el megvalósítani saját elképzeléseit. Az 1990-es években Szkircsák Ilonka nénivel felélesztették a hagyományos pataki népi kerámiát. Közös munkájuk során a régiek mellett sok szép új motívum is született. Eleinte exportra dolgoztak, majd fazekas pályázatokon vettek részt, ahol eredményesen szerepeltek. 2000-ben Jakab Gábor is megszerezte a Népi Iparművész címet, és ma is alkotókedvvel teli fazekasként tevékenykedik Sárospatakon. Munkássága bekerült a Sárospataki Települési Értéktárba, mint nemzeti érték.

Múzeumunk néprajzi gyűjteménye 1950-től, a Rákóczi Múzeum alapításának évétől gyarapszik. A Hernádtól a Tiszáig terjedő gyűjtőterületéről származó tárgytipusok a paraszti élethez és kultúrához tartoznak. Ezen tárgyak közül kiemelkedő jelentőségűek a nagy múltra visszatekintő sárospataki fazekasság tárgyi emlékei, amelyek a pataki kerámia utolsó (1840-1957) időszakából, valamint a pataki Kerámiagyár népi kerámiákat előállító éveiből (1972-1981) származnak. 2019-ben Szkircsák Ilona, az utolsó pataki fazekas tarkázó asszony kerámiái, majd 2021-ben Jakab Gábor, Népi Iparművész zsűrizett munkái kerültek be a Rákóczi Múzeum néprajzi gyűjteményébe. Az elmúlt években ajándékozás révén is növekedett a pataki kerámiák száma.

TELKIBÁNYAI ÉS HOLLÓHÁZI KEMÉNYCSERÉP EDÉNYEK SOKSZÍNŰSÉGE

Környékünkön a Zempléni-hegység két üzemében, Telkibányán és Hollóházán készítettek keménycserép tárgyakat. A kőedény, újabban keménycserép meghatározást a XVIII. század végén, XIX. század elején alapított agyagipari gyárak termékeinek megnevezésére használjuk. Az európai keménycserépet a kínaitól függetlenül, Angliában találták fel az 1750-es években. A kőedény külsejében és anyagában is hasonlít a porcelánra. Két típusa közül, földpátleőhely híján, a meszes kőedényt készítették Magyarországon, mely fehérre égő, tűzálló agyagból készült.

Az első magyar porcelángyárat Telkibányán alapították 1825-ben. A porcelán és kőedény előállításához ua. a három alapanyag (földpát, kvarc, kaolin) szükséges, csupán az alkotóelemek aránya tér el egymástól. A telkibányai manufaktúra első termékei hazai alapanyagokból készült porcelánok voltak, melyek jellemzője a kissé szürkészöld árnyalat. Az itteni kaolinból jó minőségű kőedényt készítettek. Az első REGÉTZ/REGÉCZ gyári jeggyel ellátott edények 1831-ből valók. A gyár fénykorát 1831 és 1838 között élte. A porcelángyár válságba kerülése után Bretzenheim herceg bérlőkre (Mayer János, Fiedler

Gyula) bírta a működtetést. Az addigi jelzést 1862-ben váltotta fel a TELKIBÁNYA.

Telkibányán 1870-ben végleg megszűnt a porcelángyártás és 1907-ig, a gyár bezárásáig csak a kőedényekre koncentráltak. A kőedénygyár egykori épületének helyén ma helytörténeti kiállítás található.

A XIX. század elején több mint húsz kőedénygyár kezdte meg működését Magyarországon, melyek közül ma már csak a herendi és a gróf Károlyi István által nagy valószínűséggel 1831-ben alapított hollóházi üzemel. A gyár az itt működő üveghutából alakult át, melyet a környéken található nyersanyag is indokolt. A radványi kaolinból készült kőedények voltak a legfehérebbek hazánkban. A Károlyiak kezdetektől fogva az iparhoz értő szakemberekre bízták a működtetést. A kőedénygyár virágkora (1859-1902) Istványi Ferenc nevéhez köthető. A gyár termékeit először az ő idejében jelölték védjeggyel (HOLLÓHÁZA).

A gyárak az 1880-as évektől széles körben alkalmazták termékeik díszítésénél a “magyaros stílust”, melynek jellemzői a fazekas edények formái és az élénk színű, természetes virágdíszek, a népies motívumokkal való díszítés. Ez a stílus először Telkibányán jelentkezett, a paraszti igények kielégítésére. A keménycserépgyárak díszítőelemeiket országos mintakönyvekből állították össze. Hazánkban a keménycserépgyártás felvirágzása a XIX. század végére tehető.

A hollóházi porcelán 2017-ben bekerült a Hungarikumok közé kulturális örökség szakterületi kategóriában.

Néprajzi gyűjteményünk majd tíz százalékát magyaros stílusban díszített keménycserép tárgyak, többségében tányérok alkotják. A gyűjteményi egység java a Zempléni-hegységben található telkibányai és hollóházi keménycserépgyárakban készült.

A ZEMPLÉNI ÜVEGHUTÁK MŰVÉSZETE

Felső-Magyarországon a XVII. századtól jelentek meg a kisebb uradalmi üveghuták. Zemplénben az elsőt II. Rákóczi Ferenc alapította (1698) a regéci hegyekben, a mai Óhuta területén. A műhely először Újhutára (1758), majd Középhutára (1849) települt át, ahol 1916-ig működött. Ez volt az utolsó, legtovább működő regéci huta, amely hagyományos, régi technológiával dolgozott. A Károlyiak füzéri uradalmában is létesültek manufaktúrák a XVIII. században (Hollóháza, Nagyhuta, Vágáshuta).

Az üvegekészítés alapanyaga a békasónak nevezett kvarchomok, a hamuzsír és a mész. A hozzávalókat speciális kemencékben, magas hőfokon olvasztották össze folyékony üveggé. A kemencék, raktárak fölé csarnokszerű épületeket, csűröket emeltek. Innen ered az üvegszűr, a német Hütte (kohó) szóból pedig az

üveghuta elnevezés. Ez az üveg anyagát előállító műhely, amelyben az üveget készítették és feldolgozták.

A legtöbb terméket ősi technikával, fúvással készítették. Az alapvető készítési mód mellett formába fújva, öntéssel és kézzel formázva is alkottak üvegtárgyakat. A regéci mesterek még a XIX. században is hagyományos módon, eszközökkel és stílusban dolgoztak.

A hazai üvegyártás egyedi színfoltjai voltak a Zempléni-hegység hutái, ahol elsősorban használati célra termeltek. Az üvegtárgyak funkciójuk alapján ivó- és tárolóedényekre, valamint vegyes használati és különleges rendeltetésű tárgyakra különíthetők el.

Az üveg testében szabálytalanul elhelyezkedő, többnyire kisebb méretű légbuborékok állandó velejárói voltak a hutai termékeknek. A díszítések közül jellegzetes regéci stílus a „habos” dekorálási mód, ahol a még kissé felfújt edényre vékony tejüvegfonalat csavartak csigavonalban. A vonalakat felfelé történő fésüléssel egymásba olvasztották, amely felfúvás után ívelt mintává alakult az edényen. Előfordult még szál- és fonaldísz, rücskös és buborékos díszítés is. A színezés ritkaságszámba ment ezen a vidéken.

Múzeumunk néprajzi gyűjteménye értékes, gazdag anyagot őriz a XVIII-XIX. századi zempléni üveggészítő műhelyek termékeiből. A változatos formájú, méretű és díszítésű üvegedényeket a Zempléni hegyvidék, a Hegyalja, a Bodroghöz és Hegyköz falvaiból, főként paraszti háztartásokból gyűjtötte össze az 1960-as években Takács Béla (a Tiszáninneri Református Egyházkerület sárospataki Tudományos Gyűjteményei Múzeumának igazgatója), Balassa Iván (Rákóczi Múzeumigazgatója, néprajzkutató) megbízásából.

A SÁTORALJÁÚJHELYI FESTETT BÚTOROK STÍLUSA

Az asztalosmesterek mindenhol a nép ízlése szerint dolgoztak. Az ilyen kölcsönhatások útján alakulhattak ki vidékenként sajátos formák, alapszínek, díszítmények, melyek változatossá tették a parasztházak belső képét. Így jöttek létre a magyar népi bútorművesség helyi stílusai. Hazánkban négy nagyobb asztalosközpont található: a dunántúli, az alföldi, az erdélyi és a felföldi. Északkelet-Magyarországon Miskolcon és Sátoraljújhelyen dolgoztak országosan is számon tartott asztalosok. Az utóbb említett településen már a XV. századtól működtek asztalosok, de a céh csak 1727-ben alakult meg. A Felvidéken kialakult önálló bútorkészítési stílus központja is Sátoraljújhely volt, nevét a helyi asztalosközpontra utalva K. Csilléry Klárától kapta.

A bútorok a lakáskultúra legkiemelkedőbb darabjai. A magyar parasztság használatában a bútorok sorát a láda, mint tárolóbútor nyitotta meg. Festett változata díszes volt a tisztaszobának. Általános volt még a komót, karosláda, ágy, asztal, szék, bölcső, téka. A konyhai bútorok közül a tálás, a kanalas és a stelázi készült virágzóssal.

A festett bútorokat a vásári asztalosok készítették. A sátoraljaújhelyi festett bútor sajátos motívumaival és a díszítmények rendszerével alkot önálló egységet. Ezen bútorok általában feketésbarna alapszínűek. Ez alól kivételt képeznek a pusztafalui darabok, ahol helyi sajátosságként jelent meg a világoskék, szürkéskék, ritka esetben halványzöld alapszín.

A festő-asztalosok díszítőeljárása az ecsettel való festés volt. A díszítmények rendszere és a motívumkincs egységes, csak a festés módjában, a motívumok kialakításában voltak kisebb eltérések az egyes műhelyek között. A bútorokon virágmotívumokat, hozzájuk illő kiegészítő motívumokat (levél, inda, kehely) és a készítés évszámát találhatjuk. A virágzás fő színe a piros. A festett virágok tömör csokrokat alkotva kehelyben, vázában vagy a nélkül kerültek a bútorokra. A keretezésre szolgáló virágok félkör, ill. kör alakú füzérekben, koszorúban, vagy lezáró díszként a bútorok sarkain, az oldalléceken, az évszámok körül egyedileg is megjelenhettek. A bútorok peremén gyakran erősen stilizált rózsás és hullámvonalas zárósor is található.

E bútortípus a XIX. század végén, a XX. század elején meghatározta a környék paraszti lakáskultúráját. Virágkorát az 1880-as évektől az 1920-as évekig élte. Készítésük a II. világháború után szűnt meg az újabb bútordívat elterjedése miatt.

Néprajzi gyűjteményünk jelentős számú sátoraljaújhelyi festett bútorral rendelkezik. A gyűjtést az 1970-es években Janó Ákos (múzeumigazgató, néprajzkutató) kezdte el, amit Petercsák Tivadar (néprajzkutató-muzeológus) folytatott és dolgozott fel.

IRODALOM

- BÁTKY ZS. – GYÖRFFY I. – VISKI K. (1928): A magyar népművészet. Budapest
- BODNÁR ZS. (2012): Hollóházi és telkibányai keménycserép edények a Sóstói Múzeumfaluban. In.: Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Miskolc
- BÜDI J. (1965): Mézeskalácsos és gyertyaöntő mesterség Sárospatakon. In: Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai 7. Miskolc
- CSIFFÁRY G. (1997): A bélapátfalvi keménycserép. *Studia Agriensia* 18. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger
- K. CSILLÉRY K. (1951): A sátoraljaújhelyi asztalososság. Kézirat a sárospataki Rákóczi Múzeum Adattárában. pp. 55- 20.
- K. CSILLÉRY K. (1952): Tájékoztató a népi lakásberendezés gyűjtéséhez. Budapest
- K. CSILLÉRY K. (1972): A magyar nép bútorai. In: Magyar népművészet 4. Budapest

- K. CSILLÉRY K. (1977): Bútorfestés. In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. kötet. Budapest. 397 p.
- K. CSILLÉRY K. (1977): A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. pp. 14-30. Budapest
- K. CSILLÉRY K. (1981): Sátoraljaújhelyi bútor. In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. kötet. Budapest. 431 p.
- K. CSILLÉRY K. (1982): A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Budapest
- CS. SEBESTYÉN K. (1927): A magyarság ládái. Magyar Nyelv, XXIII. pp. 201-205.
- DOMANOVSKY GY. (1942): Magyar parasztbútor. Budapest
- DOMANOVSKY GY. (1981): A magyar nép díszítőművészete I. Budapest
- HOFER T. – FÉL E. (1994): Magyar népművészet. Budapest
- KATONA I. (1972): Az apátfalvi kőedénygyár első évtizedei. Az Egri Múzeum Évkönyve VIII-IX. pp. 259-275.
- KATONA I. (1978): A magyar kerámia és porcelán. Képzőművészeti zsebkönyvtár. Budapest
- KATONA I. (1986): Az első magyar porcelángyár. Telkibánya. Borsodi kismonográfiák 24. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- KRESZ M. (1952): Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. Ethnographia 10-43.
- KRESZ M. (1968): A magyar népművészet felfedezése. In: Ethnographia. LXXIX. 1. szám. pp. 1-36.
- MARTINÁK M. (2006): A pataki kerámia hagyományai. In: Zempléni Múzsá. VI. évf. 1. sz. pp. 55-62.
- PAP M. (1985): A tokaji. Budapest
- PAP M. (1988): Tulajdonjegyes üvegek a Hegyalján. A HOMÉ XXV-XXVI. pp. 647-654. Miskolc
- PETERCSÁK T. (1973): Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXXIX. pp. 527-548.
- PETERCSÁK T. (1978): Hegyköz. Miskolc
- PETERCSÁK T. (1988): A sátoraljaújhelyi festett bútor. In: A HOMÉ XXV-XXVI. pp. 667-682.
- ROMÁN J. (1951): A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethnographia. 62. évf. 3-4. sz. pp. 294-350.
- ROMÁN J. (1955): Sárospataki kerámia. Magyar Népművészet XXI.
- SZABADFALVI J. (2012): Mézeskalácsosság Debrecenben. In: A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 63. Debrecen
- TAKÁCS B. (1966): A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
- VERES G. (2008): A népi bútorzat története Északkelet-Magyarországon. In: StudiaAgriensia 28. Eger
- VERES L. (1979): Észak-magyarországi üveghuták. Miskolc

VERES L. (1986): Az üveghuták felvevő piaca a 18-19. században. szerk: Szabadfalvi József - Viga Gyula: Árucseré és migráció. A miskolci HOM Néprajzi Kiadványai XVIII. pp. 129-135.

VERES L. (1988): Magyar népi boros-és pálinkásüvegek. HOMÉ XXV-XXVI. pp. 629-646.

VERES L. (2006): Üvegművességünk a XVI-XIX. században. Miskolc

VISKI K. (1934): Díszítőművészet. In: A Magyarság Néprajza II. Budapest. Én. pp. 274-395.

*

Balassa Iván (főszerk.) (1997): Lakáskultúra. In: Magyar Néprajz IV. Életmód. pp. 329-415.

Csíkvári A. (szerk.) (1940): Zemplén Vármegye. Budapest

Domonkos O. (főszerk.) (1991): Bútorművesség. In: Magyar Néprajz III. Kézművesség. pp. 482-524.

Fügedi M. (szerk.) (1997): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc

*

Zemplén Megyei Levéltár Sátorajtóúj hely város iratai 112/25.

A SÁTORALJAÚJHELYI ÁLLAMI KÖZPINCE LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

RINGER ISTVÁN

THE CIRCUMSTANCES OF THE CREATION OF THE SÁTORALJAÚJHELY STATE PUBLIC CELLAR

The establishment of a system of public state cellars is perhaps one of the most exciting reform attempts of the modern Hungarian wine industry. Although the programme's fate was shattered by the First World War and the new world order that followed, the idea envisioned by state decision-makers and wine experts is still instructive today. The programme, which aimed to improve the quality of Hungarian wine, standardised management procedures and solved the shortage of money and space for wine growers, resulted in the establishment of large-capacity state cellars in the centres of the most important wine regions of historic Hungary. The paper reviews the processes that led to this reform programme and briefly describes the first years of the operation of the State Winery in Sátoraljaújhely, which was the first to be completed and opened in the spring of 1914.

„Utóvégre vagy helyet tudunk szorítani a világpiaczon az elsőrendű magyar bortermékeknek, melyek egykoron a földgömb minden pontján megalapozták a magyar bor hírnevét, vagy pedig át kell mennünk mindenütt a tömegtermelésre, ahol pedig ez lehetetlen, ki kell vágni a szőlőt és kukoriczát vagy babot ültetni a helyére.” Bármily meglepő, a fentebb idézett, legalább annyira sarkos, mint elkeseredett gondolatot a magyar borágazat bő száz évvel ezelőtti egyik legnagyobb ünnepének apropóján fogalmazta meg a Borászati Lapok szerzője.⁶⁰ A bortermelés kritikus helyzetének megoldására kigondolt és nagyrészt meg is valósított állami közpince-rendszer első elemeként elkészült sátoraljaújhelyi Állami Közpince (későbbi, helyben elterjedt közkeletű nevén a „Bortemplom”) ünnepélyes átadásáról beszámoló tudósító ezzel a véleményével ugyanakkor

---

⁶⁰ Borászati Lapok, 17. (1914. április 26.) 285. o.

cseppet sem túlzott. Bár a Magyarországon 1875-ben felbukkanó, s bő évtized alatt a kötött talajra telepített szőlők mintegy 90%-át kipusztító filoxeravész utáni szőlőrekonstrukciós munkálatok jórészt lezárultak – az első világháború kitérésének évében mintegy 400.000 hektárra növelve a hazai szőlőültetvények nagyságát – a hazai borgazdaság a termelés, a minőség és a kereskedelem területén egyaránt súlyos krízistüneteket produkált.⁶¹ A történeti szakmunkákban a dualizmus válságaként is aposztrofált századelős évek belpolitikai küzdelmeiben nagyítóval sem igen találhatunk olyan területet, melyben a gazdasági kérdésekben is erősen széttartó politikai erők Széll Kálmán kormányától (1899-1903) Tisza István második miniszterelnökségéig (1913-1917) egyetértettek volna. A magyar bor ügye azonban ilyen ritka konszenzust teremtett. A politikai döntéshozók és a gazdasági szakemberek csaknem kivétel nélkül úgy gondolták, hogy a bortermelést és a borkereskedelmet nem lehet magára hagyni: itt átgondolt koncepció mentén megvalósított hatékony állami beavatkozás szükséges. Habár az Osztrák-Magyar Monarchia végóráiban a filoxéra utáni szőlőrekonstrukciós munkálatok megkoronázásaként elképzelt, s a tervekhez képest jelentős arányban létre is hozott állami közpince-rendszer a vesztes háború következtében az eredetileg kitűzött, nagyszabású célokat csak korlátozottan tudta megvalósítani, a koncepció napjainkból visszatekintve több szempontból is tanulságosnak számít. Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy röviden áttekintsük az állami közpincék létrehozásának körülményeit, a működésükkel kapcsolatban megfogalmazott elképzeléseket és célokat, valamint részletesebben is megvizsgáljuk az elsőként átadott sátoraljaújhelyi Magyar Királyi Állami Közpince létrejöttét és első éveit.

A hazai bortermelés- és értékesítés minőségének és hatékonyságának növelése érdekében Lónyay Ferenc miniszteri tanácsos és borászati kormánybiztos szorgalmazására – még Serényi Béla tárcavezetése alatt lezajlott, több évnyi előzetes egyeztetés után – a földművelésügyi minisztérium összesen tíz állami közpince létesítését határozta el. Ebből 1915-re nyolc valósult meg: Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Badacsonyan, Dicsőszentmártonban, Pécsen, Ménesen, Bihardiószegen és Beregszászon. Utóbbi négy helyszín teljes elkészültét és forgalomnak való átadását azonban ekkor már erősen akadályozta, míg az eredeti elképzelésekben szintén szereplő, a homoki borvidék szívébe,

---

⁶¹ A filoxeravész lefolyásáról és a szőlőrekonstrukciós munkálatokról átfogóan: Beck Tibor: A filoxeravész Magyarországon. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2005. A téma Tokaj-hegyaljai vonatkozásairól: Balassa Iván: A filoxéra Tokaj-Hegyalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 13-14. (1975) 305-334.

Kecskemétre, valamint az erdélyi Gyulafehérvárra tervezett létesítmények kivitelezését gyakorlatilag meggátolta a háborús helyzet. A helyszínek felsorolásából egyértelműen kiviláglik az a szándék, hogy a történelmi Magyarország legfontosabb bortermelő vidékei kivétel nélkül bekerüljenek ebbe a hálózatba, s lehetőség szerint azok infrastrukturális, igazgatási központjába települjenek az állami közpincék. Az állam a földművelésügyi minisztérium tárcájából folyósítva eredetileg 2.000.000 koronát szánt a beruházásokra és a rendszer elindítására, melyet 1914-ben további 1.000.000 korona összeggel egészítettek ki. 1913-ban az állami közpincék ellenőrzésére Rácz Sándor királyi tanácsos, országos szőlészeti és borászati főfelügyelő vezetésével budafoki székhellyel életre hívták a Magyar Királyi Állami Közpincék Főfelügyelőségét. A kor hazai borászatának egyik meghatározó szereplőjének számító Rácz – aki szőlészeti és borászati ismereteket oktató tanárként, vincellériskola-igazgatóként, illetve a filoxéra utáni szőlőrekonstrukció terén és a borkivitel érdekében tett erőfeszítése miatt már korábban is komoly érdemeket szerzett – nem élhette meg a közpincék történetének első fejezetét: 1915 augusztusában elhunyt.

A szőlőtermelő és borászgazdák tájékoztatására a már a Ghillány Imre vezette földművelésügyi minisztérium nagyon alapos szervezeti szabályzatot dolgozott ki.⁶² Az 1914. január 14-én keltezett, 35 paragrafusból álló dokumentum első soraiban – amolyan hitvallás jellegű preambulumnaként – az állami közpincék létesítésének elvi és gyakorlati céljai kerültek nevesítésre, miszerint: 1. az okszerű borkezelés terjesztése és fejlesztése, 2. a borértékesítés előmozdítása, 3. hitelnyújtás a közpincében elhelyezett borra, 4. szakértő pincemunkások kiképzése. A további paragrafusok részletes iránymutatást adnak a közpincék szakmai, irányítási felügyeletéről, a gazdák által beszállított borok szakmai ellenőrzésének és belső minőségbiztosításának mikéntjéről, a közpincékben tárolt borokkal kapcsolatos kezelési eljárásokról, azok értékesítési módjairól, valamint a szakszerű borkezelés fejlesztésének elképzelt módjairól. A szabályzat mai szemmel nézve valójában nem más, mint egy igen alaposan átgondolt, jól strukturált cselekvési terv, mely a borágazat valamennyi, akkor fennálló kritikus pontjára megoldási alternatívát kínált. A dokumentumból világosan kitűnik a hazai borokkal kapcsolatos minőségjavítás erőteljes szándéka. A közpincékbe csak olyan borok kerülhettek be tárolásra és további kezelésre, melyből a borosgazda előzetesen minták küldött az adott közpince számára. A kizárólag már az erjedés befejezése után vett mintát ízlelésnek és

---

⁶² Magyar Királyi Állami Közpincék szervezeti szabályai. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára, IV. 1925.b. (Egyesületi iratok gyűjteménye) 34. doboz, 3.

vegyelemzésnek vetették alá, s a vizsgálat komolyságát jelzi, hogy kényesebb esetekben az Országos Chemiai Intézet szakvéleményét is kikérték. A közpincék vezetősége a befogadott borra biztosítást kötött, annak díját a bortulajdonosra terhelve. A borokat a beérkezést követően kezelés alá vették, a dokumentum által külön hangsúllyal kiemelt „szakszerű borkezelés szabályainak” megfelelően. A cél ugyanis nem volt más, mint minél nagyobb mennyiségű, azonos minőségi szinten álló bor forgalomba hozatala, akár különböző termelők borainak házasítását is alkalmazva. A közpincékben tárolt borok kezelési költségét hektoliterenként és hordónként 20 fillérben állapították meg, mely összeget az esetleges palackozás során használt eszközök árával együtt a tulajdonosnak kellett kifizetnie. A dokumentum részletesen rendelkezik a közpincékben tárolt borok értékesítési módjairól, szigorúan szabályozva azokat. A borok eladása kizárólag a földművelésügyi miniszter jóváhagyásával szerződötett vállalkozók és borárverések útján valósulhatott meg. Az így piacra kerülő borokat az adott közpince védjegyével látták el, mely egyfajta minőséggaranciát is jelentett a vásárló számára. A rendszer lényegi elemének számított, hogy a bortulajdonosnak nem kellett megvárnia, hogy a közpince értékesítse a borait, hiszen hamarabb is pénzhez juthatott. A termelők ugyanis a közpincében elhelyezett boraikra az előzetesen megállapított becsérték minimum 50%-áig terjedő kölcsönt kaphattak a földművelésügyi miniszter által megbízott pénzügyintézet közreműködésével. A beküldött borok becsértékét – az adott közpince kezelésének meghallgatásával – a Magyar Királyi Állami Közpincék Főfelügyelősége állapította meg. Az eladási árat ezzel ellentétben már maga a termelő szabhatta meg, habár ezért az eladási árért a közpince vezetősége nem vállalt felelősséget. Ha sikerült vevőt találni a borra a termelő által elképzelt áron, létrejött az üzlet. A bor értékesítéséből befolyt összegből fedezték a bort terhelő egyéb költségeket, a borra előzetesen adott kölcsönt és annak járulékait, s a vételárból így fennmaradt pénzt adták át a tulajdonosnak. A borkereskedelem mikéntjére vonatkozó paragrafusok kereskedői körökben komoly aggodalmakat keltettek, hiszen a rendszer megvalósulása esetén jelentősen visszaszorította volna, tökéletes működés esetén pedig gyakorlatilag megszüntette volna a több láncszemből álló közvetítői kereskedelmet. A gyorsan erősödő panaszos hangokat Kazy József földművelésügyi államtitkár a nyilvánosság előtt igyekezett megnyugtatni.⁶³ Utalt arra, hogy egyfelől a termelőnek nem kötelező beadnia a bort a közpincékbe, joga van azt a kereskedőnek azonnal eladni, ráadásul a kormány végső soron szintén a kereskedőnek adja majd el a bort. Az

---

⁶³ Kazy József államtitkár nyilatkozata. Magyar Kereskedők Lapja, 17. (1914. április 25.) 3. o.

állam elképzelése szerint ez a rendszer a kereskedők érdekeit is szolgálta, bár – s ezt már mi tesszük hozzá – nyilvánvalóan nem azon kereskedőékét, akik a bor árának mesterséges manipulálásán és a tisztességtelen módon magas haszon megszerzésén törték a fejüket. A működési szabályzat utolsó paragrafusaiból direkt módon is kiolvasható az a szándék, mely valójában a teljes dokumentumot erősen áthatja: a minőségjavulás, a borkészítési és tárolási módokhoz kapcsolódó edukáció fontossága. Az állami közpincék az elképzelés szerint – elsősorban gyakorlati szempontból – olyan borászati „tudásközpontokká” váltak volna, ahol az ország különböző borvidégein termelt és oda beküldött borok vegyi összetételét, tulajdonságait, kezelésének gyakorlati tapasztalatait összegzik, a tapasztalatokat pedig a szakszerű borkezelés fejlesztésének és szakmai kommunikációjának szolgálatába állítják. A közpincék a szabályzatban konkrétan is megfogalmazott elképzelés szerint időlegesen borkezelési tanfolyamok szervezésében is közreműködtek, ahol szőlősgazdák, vincerékek, borkereskedők, mi több, vendéglősök, lelkészek és tanítók egyaránt részt vehettek. Ugyanebbe a körbe tartozik az ún. vándorpincemesterek tervezett alkalmazása, mely rendszer lényege szerint a különböző borvidékek között mozgó szakemberek a máshol szerzett tapasztalatokat, borászati jó gyakorlatokat közvetítik szerte az országban, eseti kurzusokat, előadásokat tartva a közpincékben.

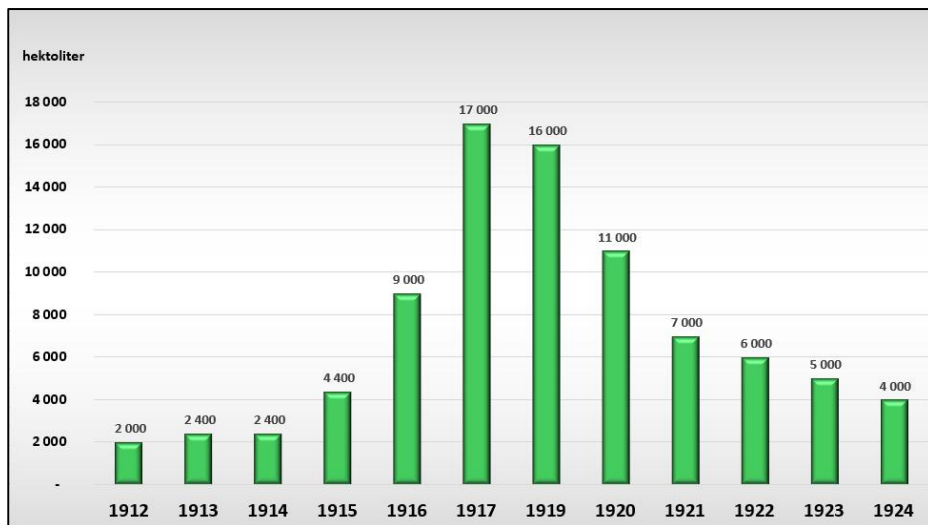
2. ábra. A Sátoraljaújhelyi Állami Közpince épülete

A fentiekben röviden bemutatott szabályzat ékes bizonyítéka azon állami törekvéseknek, mely a filoxéravész kataklizmáját követően ugyan talpra állt, ám elsősorban minőségi és értékesítési szempontból válságban lévő magyar borágazat reformprogramjaként is értékelhető. A közpince-rendszer első egységeként átadott, a továbbiakban részletesen is bemutatásra kerülő sátoraljaújhelyi közpince kapcsán megállapítható, hogy a borértékesítés léptéke hirtelen jóval hatékonyabbá vált a korábbi helyzethez képest. A nagybani kereskedők nagyobb bizalommal vásároltak bort a közpincéből, mint a magánzó bortulajdonosoktól, hiszen garanciát kaptak arra, hogy megfelelő szakértelemmel kezelt és optimális körülmények között tárolt borhoz jutnak hozzá. A borügyleteket bonyolítását a közpincék esetében az a praktikus körülmény is elősegítette, hogy jóval könnyebben megközelíthetők voltak, mint a termelők pincesorai. A rendszer a kistermelők égető hordó- és pincekapacitás helyzetére is megoldást jelentett. A gazdáknak mentesültek attól, hogy egy esetleges bővebb szüretet követően a helyhiány miatt a korábbi évjáratok nyomott áron történő értékesítéséhez folyamodjanak.

A program egyik legfontosabb eleme kétségtelenül a borágazat mikroszintű finanszírozása volt. A beküldött borok becsértéke alapján felvett pénz – valójában kedvező járulékokkal felvehető hitel – a gazdák számára elegendő tartalékot jelentett a következő időszak munkálataihoz és beruházásaihoz, s mindez a fentiekhez hasonlóan ugyancsak enyhítette az ár alatti borértékesítés kényszerét. Az állami közpincék sorában elsőként átadott, a kalotaszegi templomtorony képét megidéző, dekoratív épületelemekkel ellátott szecessziós stílusú sátoraljaújhelyi közpince Váczy-Hübschl Kálmán műépítész tervei alapján épült meg. Az 1905-től Vác főmérnökeként tevékenykedő, a korai vasbetonépítészet egyik legjelentősebb alakjaként számontartott építész a földművelésügyi minisztertől kapott megbízást a közpincék tervezési munkálataira, valamint a meginduló kivitelezések ellenőrzésére.

A sátoraljaújhelyi állami közpince már 1912-re elkészült és próbaüzemszerű működését is megkezdte. 1912-ben 2000, míg 1913-ban 2400 hektoliter bort tároltak benne, mely a kincstár tulajdonát képezte. Az országos figyelem mellett lezajlott ünnepélyes átadásra 1914. április 23-án került sor. A megnyitőünnepségen a távollevő minisztert Kazy József földművelésügyi államtitkár képviselte, s a vármegyei és városi notabilitások mellett természetesen jelen volt a ceremónián a közpince-rendszer két spiritus rectora: Lónyai Ferenc és Rác Sándor is. A közpince közvetlenül a vasúti pályaudvar szomszédságában épült fel közvetlen összeköttetésben a vasútállomással, ami a kor szállítási-közlekedési viszonyai közt hatalmas jelentőséggel bírt. Sátoraljaújhely a 19.

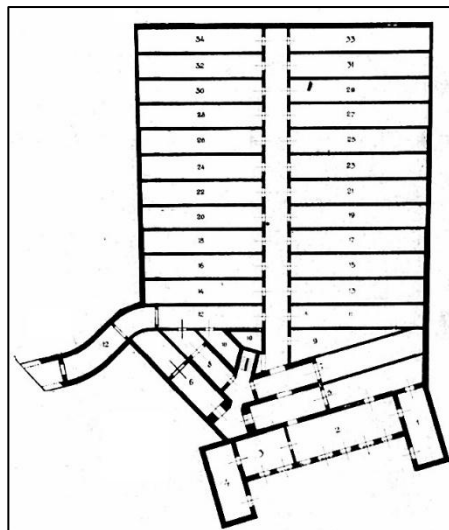
század végére kiemelt vasúti csomóponttá vált, a főváros irányából érkező fővonal itt ágazott szét Kassa és Csap irányába. Ez a körülmény kiváló lehetőséggel kecsegtetett a sátoraljaújhelyi közpincében tárolt tokaj-hegyaljai bor hatékony vasúti szállítására.

1. ábra. A sátoraljaújhelyi Állami Közpincében tárolt borok mennyisége 1912-1924 között
(Saját szerkesztés)

Az 500.000 koronát kitevő kincstári beruházás eredményeként felépült pince egy 70 méter hosszú főágból és ebből jobbra-balra nyíló, 12-12 darab, egyenként 25 méter hosszú, 4,5 méter széles vasbeton mellékágból állt, melyek mindegyikében vasbeton ászkok kerültek kialakításra a hordók tárolásához. Itt alkalmazták először komolyabb léptékben a Superator nevű szellőzőkészüléket, amely segítségével a pince hűtését és fűtését egyaránt biztosítani lehetett. A pincerendszer átadását követően összesen 15.000 hektoliter bor tárolására volt alkalmas, ez kapacitás később tovább bővült, mely 1917-ben csaknem maximális kihasználtságot mutatott (1. ábra). A borok tárolását eleinte 3,5 hektoliteres hegyaljai hordókban oldották meg, ám az 1914-es megnyitón már üvegezett belső résszel kialakított 1000 hektoliteres betonhordókat is láthatott az ünneplő publikum. A palackozott borok számára külön teret alakítottak ki, ahol összesen 200.000 palack szakszerű tárolására nyílt lehetőség. Korszerű pasztörizálólhelyiséget és palackozót is létesítettek, míg az emeleten pincemesteri lakásokat, hivatali irodákat és borárverési helyszíneket hoztak létre. Az épületet

teljesen villamosították, áramellátását saját villanytelep biztosította. A fenti, tényszerű összegzésből kitűnhet, hogy az épület funkcionális tervezettsége és korszerű felszereltsége minden igényt kielégített, míg építészeti képe erős szimbolikával bírt (1., 2., 3. képek).

3. ábra. A Sátoraljaújhegyi Állami Közpince alaprajza

A közpincék rendszeréhez fűződő reményeket a gazdasági viszonyokat is gyökeresen felforgató világháború kitörése semmisítette meg. A háborús helyzet látszólag paradox módon eleinte élénkítette az 1915-re jórészt már működésbe lépett közpincék értékesítési forgalmát. Ennek egyik magyarázata, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségesének számító Németország – mely elvesztette háborús ellenfeleivé váló francia és spanyol borszállítóit – élénkülő figyelmet fordított a magyar borok iránt, s mindez rövid táron jótékony hatásokat generált a borexport vonatkozásában. A háborús helyzet két állami közpincét ugyanakkor fizikai értelemben is veszélyeztetett: A Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék területét érintő többszöri orosz betörések hatására az állam 1914/15 fordulóján ideiglenesen egy új közpincét létesített Budafokon.⁶⁴ Ide elsősorban az északkeleti vármegyék gazdái által készített borokat vették fel, tehermentesítve a fizikailag is kritikus helyzetbe került sátoraljaújhegyi és beregszászi közpincéket, ahová a front közelsége miatt a gazdák többsége nem merte beadni a borát. A hadigazdaság kialakítása, valamint a piaci központosítás

⁶⁴ Ung, 1. (1915. január 3.) 5. o.

folymata a kezdeti konjunktúrát követően végül negatív folyamatokat indított el.⁶⁵ 1916 tavaszán a borra exporttilalmat rendeltek el, mely gátat szabott az ígéretesnek mutatkozó németországi borkivitelnek. A tokaj-hegyaljai gazdák élénk tiltakozásának hatására ezt a tilalmat később részben enyhítették és a tokaji édesborok esetében pénzügyminisztériumi jóváhagyáshoz kötve ugyan, de feloldották. Tokaj-Hegyalján 1916 őszén ugyanakkor a hordóhiány is súlyosbította a helyzetet. A földművelésügyi miniszter ezért eseti segítség gyanánt elrendelte, hogy a korábban a hadsereghez történő borszállítására használt hordókból egy nagyobb mennyiséget átad a tokaji gazdáknak. A hordókat a sátoraljaiújhelyi közpince vette át, s végezte el az eredetileg vörösborok szállítására használt hordók felülvizsgálatát és tisztítását. A tisztított hordókat hektoliterenként 10 koronáért vásárolhatták meg a gazdák. Akik maguk is vállalták a tisztítást, azok valamivel kedvezőbb áron juthattak hozzá a hangsúlyozottan csak az adott évi termés tárolására használható hordókat. 1917-re a pénzügyminisztérium végül több kereskedőnek is megadta a borkiviteli engedélyt, ám ekkor már késő volt: Németország behozatali tilalmat rendelt el a magyar borra. A helyzetet tovább bonyolította, hogy ezt követően a németek által létrehozott központi vállalat különféle borügyleteket kezdett bonyolítani hazánkban. Az erre adott válaszreakció volt annak a kiviteli borközpontnak a felállítása, mely bizonyos megkötésekkel ugyan, de engedélyezte a borkivitel, elsősorban Ausztria területére. Minden akadály és nehezítő körülmény ellenére a magyar bor a háború utolsó két évében a legfontosabb exportcikké vált. Befektetői oldalról is különös figyelem övezte a legdrágább és legjobb hírű tokaji borokat. Mindezt részben jelezheti a sátoraljaiújhelyi közpince kiugróan magas kihasználtsága. A tokaji bor komoly pénzhozammal kecsegtető kereskedelmébe 1917-ben élénken bekapcsolódtak a nagybankok tőkéjét bíró részvénytársaságok, így a Tokaji Bortermelői Társasága Rt., valamint a Magyar Úriborok Tokaj-Hegyaljai Borkiviteli Részvénytársaság – ellenszenvet és aggodalmat kiváltva a kiskereskedők és borosgazdák részéről. A társaságok működése ugyanakkor hatékonynak bizonyult, az Ausztriába, Németországba és más, vámkülföldi országokba irányuló borexport komoly méreteket öltött. Ebben a nehezen átlátható és gyorsan változó keretrendszerben a tokaji borvidéken kétes tisztességű spekulánsok aktív közreműködésével spontán borbörzék alakultak ki. A sátoraljaiújhelyi Központi Kávéházban zömmel galíciai lánckereskedők közreműködésével lebonyolított ügyletek országos felháborodást

---

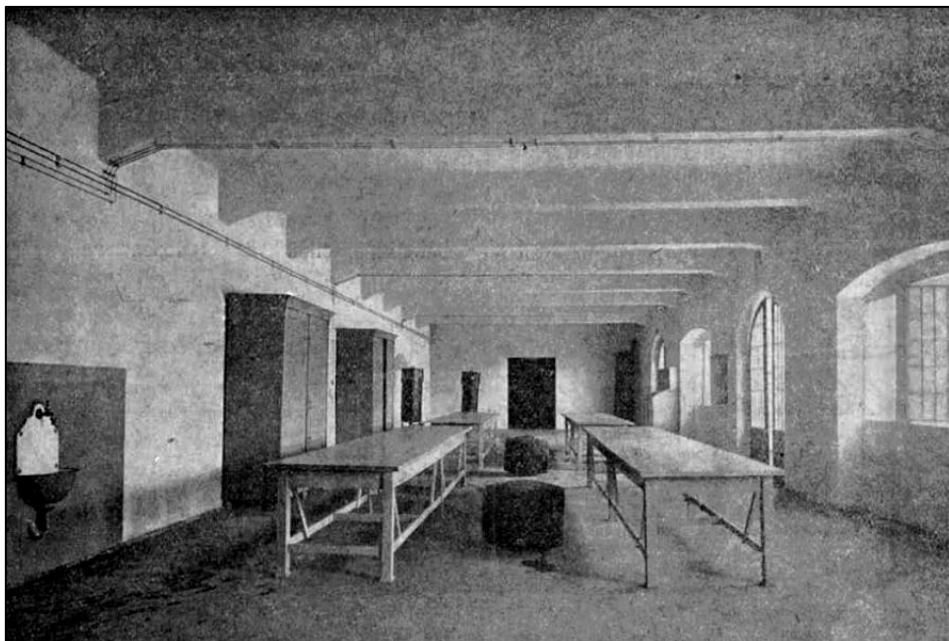
⁶⁵ A témáról átfogóan: Olosz Levente: A magyar borkereskedelem sikerei és kudarcai az első világháború idején. Világtörténet, 13. (45.) évf. 4.sz. (2023.) 611-638.

eredményeztek. Mindez oda vezetett, hogy 1918 nyarán különböző razziákat és hatósági fellépéseket követően a sötétebb árnyalatát mutató kávéházi borbörzékét beszüntették, s helyette egy legális borbörzét állítottak fel Tokaj-Hegyaljai Borcsarnok néven.

A vesztes világháborút lezáró trianoni döntés eredményeként mindössze négy közpince maradt az új államhatárok között: a sátoraljaújhelyi, a miskolci, a badacsonyi és a pécsi. Világossá vált, hogy az ország évi, mintegy 3-4 millió hektoliter borának teljes értékesítési problémáját ez a négy pince képtelen orvosolni. Mindez éles kritikát váltott ki a borágazat azon képviselőinek körében, akik eleve fenntartásokkal viszonyultak a közpincék rendszeréhez. A kialakult helyzetről természetesen a legkevésbé tehettek maguk a közpincék – pláne az azokban tevékenykedő maroknyi szakember – sokkal inkább a jelentősen megváltozott körülmények. Az elmaradt, szükségszerű fejlesztések miatt az 1920-as évek közepére a négy közpince csak a legalapvetőbb gépekkel, eszközökkel volt felszerelve, s személyzetük mindössze az alapszintű működéshez szükséges, minimális igényeket elégítette ki: a badacsonyi és a megszálló csapatok által gyakorlatilag teljesen kifosztott pécsi közpincékben ekkor egyetlen (!) szaktisztviselőből állt a teljes személyzet, míg a sátoraljaújhelyi és miskolci létesítményben a szaktisztviselő mellett egy pincemester is tevékenykedett.

A késődualizmuskor egyik legjelentősebb borágazati reformkísérletének számító állami közpince-rendszer valódi kifutását derékba törte a vesztes világháború eredményeként előállt drámai változás, így az ígéretesnek tűnő kezdeményezés joggal remélt hatásai csak korlátozott mértékben érvényesülhettek. A rendszer életképességét ugyanakkor bizonyítja, hogy a közpincék a nehéz körülmények ellenére eredeti céljaik zömét mégis meg tudták valósítani. A pincék tárolókapacitását továbbra is igénybe vették a hordóhiánnyal küzdő gazdák, különösen a bő terméseket hozó esztendőkből, amikor a spekulánsoknak köszönhetően a hordóárak hirtelen duplájára emelkedtek az előző évihez képest. Az említett négy közpince az 1920-as években a csekély felszereltség és alacsony szakemberlétszám ellenére is komoly eredményeket ért el a magyar borgazdaság területén – akkor is, ha a borkereskedelem élénkítésében önmagukban elégtelennek bizonyultak. Az egységes és szakszerű borkezelés eredményeként megszülető, azonos minőségű fajtaborok, a korlátozott hatékonysággal, de mégis számottevő módon megvalósuló szakmai mentortevékenység és a nehéz gazdasági körülmények ellenére is ráfizetés nélküli pénzügyi működés miatt az állami közpincék Trianon utáni tevékenysége – melynek részletesebb bemutatása egy következő tanulmány feladata lehet –

össességében sikerként értékelhető, igazolva ezzel a program kidolgozóinak eredeti szándékát.

4. ábra. A Sátoraljaújhelyi Állami Közpince palackozó helyisége

ETNIKAI, NEMZETISÉGI VISZONYOK TOKAJ-HEGYALJÁN, A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG ÉS A HEGYKÖZ TERÜLETÉN A 20/21. SZÁZAD FORDULÓJÁN

TAMÁS EDIT

ETHNIC AND NATIONALITY RELATIONS IN TOKAJ-HEGYALJA, THE ZEMPLÉN HILLS AND THE HEGYKÖZ AT THE TURN OF THE 20TH/21TH CENTURY

The analysis of ethno-ethnic relations and the presentation of changes can be done through process analyses based on time-frames. In this paper, I present the sources from the second half of the 19th century as a starting point, which still preserve the basic features of the basic structure that emerged during spontaneous migration and organised settlement in the 18th century. The region under study is a meeting area for three large ethno-linguistic communities (Hungarian, Slovak, Ruthenian), in which smaller communities (e.g. Israelite, Roma, German, etc.) are well integrated. Over the past century and a half, the dominant linguistic-cultural communities, despite their sometimes uncertain statistical classification, have tended to be Hungarian, despite the sometimes uncertain statistical classification, retaining some fragments of traditional linguistic-cultural elements. At the beginning of the 21st century, the remaining cultural communities, both through the Language Law and the establishment of minority self-governments, have been given extremely broad opportunities to maintain their identity.

BEVEZETÉS

A vizsgált terület – a Zempléni-hegység, Tokaj-Hegyalja és a Hegyköz – a magyar nyelvterületen belül a történelmi Abaúj és Zemplén vármegyében található. Fényes Elek XIX. század közepén készült összeírása idején, még szlovák, ruszin és német települések sora őrizte a XVIII. században betelepült őseik nyelvét, vallását, szokásait. Hollóháza, Kishuta (Sompataki Kishuta) Nagyhuta (Sompataki Nagyhuta), Vágáshuta (Radványi-Óhuta vagy Prédahegy), Széphalom (Kisbányácska), Háromhuta (Közép-, Ó-, és Új-Huta vagy Regéci-

Huta) Fényes Elek művében szlovák településként szerepelt. Füzér magyar-szlovák faluként került besorolásra. Filkeháza, Komlóska, Baskó, Mogyoróska ruszin, Alsóregmec, Mikóháza, Rudabányácska, Mátyásháza ruszin-magyar, Vitány szlovák-ruszin vegyes lakosságú a XIX. század közepén. A Geographiai szótárban a görögkatolikus falvak Végardó (magyar falu Fényes Eleknél) kivételével ruszin besorolást kaptak.⁶⁶ Német lakosságú Hosszúláz, Hercegkút (Trauczonzfalva), Józseffalva, Rátka, míg Károlyfalvát magyar-német vegyes lakosságúnak írta le könyvében Fényes Elek. Zemplén vármegye központja, Sátoraljaújhely magyar-ruszin-szlovák besorolású mezőváros a XIX. század közepén.

Az 1880-as népszámlálás anyanyelvi adatai részben követik, részben eltérnek a Fényes Elek Magyarország geographiai szótárában megjelent nemzetiségi besorolásoktól. Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta és Háromhuta lakosainak több mint 90%-a szlovák anyanyelvű 1880-ban, míg Széphalomban és Hollóházán nem ilyen kimagasló a szlovák lakosság aránya, de abszolút többséget mutat a statisztika. Hollóháza lakosainak közel $\frac{3}{4}$ -e, Széphalom lakosainak több mint fele szlovák anyanyelvű 1880-ban. A lakosság több mint fele szlovák anyanyelvű Füzéren is, hasonlóan Fényes Elek magyar-szlovák vegyes lakosságú besorolásához.

A ruszinnak besorolt települések körében azonban jelentős az eltérés Fényes Elek szótárának adatai és az 1880-as statisztika anyanyelvi számai között. Szinte eltűntek a ruszinok a települések statisztikáiból. Egy részük véglegesen átkerült a ruszin meghatározásból a szlovákba, míg Komlóska átsorolása ekkor egyszerűnek tűnt. Filkeházán a lakosság $\frac{3}{4}$ -e szlovák anyanyelvű 1880-ban, Mogyorósán 3% (9 fő), Baskón fél százalék a ruszin anyanyelvű (3 fő). Komlósán a lakosság több mint 80%-a szlovák anyanyelvűként szerepelt a statisztikában, a ruszin anyanyelvűek aránya mindössze 2-3% (3. és 7. táblázat). A Fényes Eleknél még ruszin-magyar nyelvű települések adatai is jelentősen megváltoztak 1880-ra, de egységes folyamatot csak a szlovákosodás szintjén láthatunk.

---

⁶⁶Sokszor felmerülő kérdés, hogy a görögkatolikus településeket szabad-e automatikusan ruszinnak tekinteni? Az 1806-os, a görögkatolikus lelkészségeket bemutató egyházmegyei összeírásban ruszin prédikációs nyelvű településként szerepelt Komlóska 494, Rudabányácska 477, Végardó 473, Mogyoróska 310, Baskó 300, Mikóháza 293, Alsóregmec 243, Filkeháza 239 lakója. A nyelvileg vegyes, ruszin-magyar települések, teljes egészében ruszin prédikációs nyelvű görögkatolikus közössége volt 1806-ban Sátoraljaújhelynek 1396 fővel, Pálházának 126 fővel, Füzérnek 102 fővel, Makkoshotykának 73 fővel, Széphalomnak (Kisbányácska) 55 fővel, Hollóházának 43 fővel, Hosszúláznak 42 fővel, Hercegkútnak 38 fővel, Károlyfalvának 33 fővel.

**1. táblázat: A vizsgált terület szlovák településeinek anyanyelvi viszonyai
1880-1960 között**

Település	Lakosság	Év							
		1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1960
Nagyhuta	Lakosságszám	178	175	207	175	200	244	299	297
	szlovák	162 91,01%	167 95,43%	196 94,69%	141 80,57%	199 99,5%	144 59,02%	99 33,11%	44 14,81%
Vágáshuta	Lakosságszám	207	207	249	293	315	403	434	343
	szlovák	189 91,30%	72 34,78%	230 92,37%	10 3,41%	0	154 38,21%	417 96,08%	11 3,21%
Széphalom	Lakosságszám	153	254	289	294	295	383	848 ⁶⁷	710
	szlovák	83 54,96%	156 61,42%	44 15,22%	17 5,78%	0	2 0,52%	1 0,12%	4 0,56%
	Anyanyelv német	0	1 0,39%	1 0,35%	0	22 7,45%	0	-	0
Háromhuta	Lakosságszám	662	714	813	854	835	873	934	481
	szlovák	582 90,65%	665 93,14%	719 88,43%	25 2,92%	749 89,70%	286 32,76%	158 16,9%	124 25,78%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

**2. táblázat: A vizsgált terület szlovák településeinek anyanyelvi viszonyai
1980-2022 között**

Település	Lakosság	Év						
		1980			1990	2001	2011	2022
		Beszélt nyelv		Nemzetiségi kulturális igényű				
Nagyhuta	Lakosságszám	195			128	86	63	37
	Anyanyelv szlovák	0	0	191 97,95%	0	6 6,98%	20 31,75%	1 2,70%
Vágáshuta	Lakosságszám	228			120	84	71	80
	Anyanyelv szlovák	0	82 35,96%	206 90,35%	22 18,33%	19 22,62%	29 40,85%	13 16,25%
Háromhuta	Lakosságszám	390			221	165	115	117
	Anyanyelv szlovák	43 11,03%	100 25,64%	248 63,59%	0	2 1,21%	14 12,17%	5 4,27%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

Rudabányácskán a lakosság több mint 90%-a, Alsóregmecen csaknem 90%-a szlovák anyanyelvüként szerepelt. Előbbi településen csupán 21 fő került a

⁶⁷Széphalom és Hosszúláz adatai együtt.

ruszinok sorába, utóbbiban nem volt ruszin anyanyelvű 1880-ban a statisztikában. Mikóházán a lakosságnak közel $\frac{3}{4}$ szlovák anyanyelvű, csupán ketten ruszin anyanyelvűek, Végárdó lakosságának 11%-a ruszin, és közel harmada szlovák. Mátyásházán nem írtak össze ruszinokat, ugyanakkor elenyésző, 15% a szlovák anyanyelvűek aránya is. A Fényes Eleknel még szlovák-ruszin településként szereplő Vitányban 1880-ban nem volt ruszin anyanyelvű és mindössze egy szlovák. Hercegkút lakosságának közel 90%-a, Rátka és Károlyfalva több mint 80%-a német anyanyelvű 1880-ban. Józseffalván már csak a lakosság 7%-a német anyanyelvű.

3. táblázat: A vizsgált terület ruszin településeinek anyanyelvi viszonyai 1880-1960 között

Település	Lakosság	Év							
		1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1960
Mátyásháza	Szám	124	121	123	130	109	105	-	-
	Anyanyelv szlovák	18 15,25%	4 3,31%	11 8,94%	8 6,15%	0	0	-	-
	Anyanyelv ruszin	0	0	0	3 2,30%	0	0	-	-
Mogyoróska	Szám	271	269	307	291	307	331	342	316
	Anyanyelv ruszin	9 3,32%	24 8,92%	16 5,21%	0	0	0	0	0
Rudabányácska	Szám	511	599	660	640	659	843	983	740
	Anyanyelv szlovák	453 91,88%	543 90,65%	582 88,18%	569 88,90%	224 33,99%	130 15,42%	1 0,10%	7 0,95%
	Anyanyelv ruszin	21 4,25%	0	1 0,15%	0	0	0	0	0
Végárdó	Szám	770	790	927	1029	1053	1076	1115	1176
	Anyanyelv ruszin	98 12,73%	0	0	0	3 0,28%	0	0	0
	Anyanyelv szlovák	253 32,86%	574 72,28%	104 11,21%	84 8,16%	0	0	0	0
Vitány	Szám	508	481	522	460	452	454	1025 ⁶⁸	777
	Anyanyelv szlovák	1 0,20%	2 0,42%	2 0,38%	1 0,21%	0	1 0,22%	2 0,20%	2 0,26%
	Anyanyelv ruszin	0	0	0	0	0	0	1 0,10%	0

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

⁶⁸Vily és Vitány adatai együtt.

Hosszúláz 1880-ban véglegesen eltűnt a statisztikában, ekkor és később sincsenek német anyanyelvű lakói. Ugyanakkor lakosságának több mint fele szlovák anyanyelvűként került feltüntetésre, heten ruszin anyanyelvűek.

A Fényes Eleknél magyar-szlovák-ruszin vegyes lakosságú Sátoraljaújhelyben 1880-ban 1229 fő, a lakosság több mint 10%-a szlovák anyanyelvű, 983 fő, 9% német és mindössze 14 fő ruszin (0,13%) anyanyelvű.

4. táblázat: A vizsgált terület német településeinek anyanyelvi viszonyai 1880-1960 között

Település	Lakosság	Év							
		1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1960
Hosszúláz	Szám	288	280	251	278	341	379	-	-
	Anyanyelv szlovák	78 28,67%	45	8 3,18%	47 16,9%	0	1 0,26%	-	-
	Anyanyelv ruszin	7 2,57%	0	0	0	0	1 0,26%	-	-
Károlyfalva	Szám	405	431	459	424	479	541	624	630
	Anyanyelv német	325 82,03%	357 82,83%	17 3,70%	6 1,41%	396 82,67%	92 17,01%	25 4,01%	0
Józseffalva	Szám	257	332	305	-	-	-	-	-
	Anyanyelv német	18 7,00%	45 13,55%	0	-	-	-	-	-

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

SZLOVÁK TELEPÜLÉSEK, AHOL NEM MŰKÖDIK SZLOVÁK NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZAT

1900-ban Nagyhután a lakosság 94,69%-a (196 fő), Vágáshután 92,37%-a (230 fő), Háromhután 88,43%-a (719 fő) volt szlovák anyanyelvű. A három település közül kettőben, Nagyhután (99,5%) és Háromhután (99,7%) 1920-ig fennmaradt a 90% körüli anyanyelvi arány, Vágáshután (0%) azonban időlegesen drasztikusan visszaestek e számok. Az 1930-as, 1940-es években mindhárom településen megmaradtak a nagyobb szlovák közösségek, sőt Vágáshután 1941-ben legmagasabbra ugrott a szlovák anyanyelvűek aránya (96,08%). A II. világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere (1945-1947) következtében csökkent jelentősen Háromhuta lakosság száma.

Az 1960-as népszámlálás települési adatsora a szlovák anyanyelvűek arányának csökkenését mutatja. Kivéteklént említhetjük Háromhutát, ahol a lakosság ¼ a lakosságcsere ellenére szlovák anyanyelvű. Az 1980-as népszámlálás adatsora már a szlovák falvak magyarosodását mutatja az csupán

Háromhután említhető jelentősebb szlovák anyanyelvű közösség (43 fő – 11,03%).

A szakemberek számára azonban egyértelmű volt, hogy a statisztikákban szereplő adatok nem a valós anyanyelvi viszonyokat, nem a valós nemzetiségi kulturális kötődést mutatják. A korabeli vélemények azt fogalmazták meg, hogy a nemzetiséghez tartozók tényleges száma jóval magasabb a népszámlálások által közölt eredményeknél. „A tapasztalatok alapján kétségtelennek látszik, hogy egyes adatszolgáltatók bevallásukat szubjektív mérlegelés alapján tették meg.” - olvashatjuk a Központi Statisztikai Hivatal kiadványának előszavában, melyben az 1960-as, 1970-es, 1980-as népszámlálás nemzetiségi (1960, 1970) és anyanyelvi (1960, 1970, 1980) adatai mellett az 1980-as népszámlálás pontosítása céljából végrehajtott tanácsi minősítésen alapuló nemzetiségi kulturális igényű népesség összeírását tették közzé.

A Zempléni-hegység, Tokaj-Hegyalja és a Hegyköz tekintetében 9 településen vizsgálták, és állapították meg a szlovák nemzetiségi kulturális igényű népesség számát. Az adatpár második száma a szlovákot, mint beszélt nyelvet mutatja a településen élők körében: Háromhuta (248 fő – 100 fő), Nagyhuta (191 fő – 0 fő), Vágáshuta (206 fő – 82 fő). Nagyhután és Vágáshután az összlakosság több mint 90%-át, Háromhután több mint 60%-át szlovák kulturális kötődésűnek írták össze a tanácsi minősítés során. Beszélt nyelv tekintetében az arányok Vágáshután (35%), Háromhután (25%) jelentősek, Nagyhután viszont nem tüntették fel szlovákul beszélők számát (?!). Ezen részadatsor nagy létszámú, kultúráját és szlovák nyelvét még őrző közösségeket mutatott 1980-ban.

TELEPÜLÉSEK, AHOL NEM ALAKULTAK RUSZIN ÖNKORMÁNYZATOK

A Zempléni-hegység és a Hegyköz ruszin eredetű, görögkatolikus vallású települései 1880-ban egységesen szlovák anyanyelvűként kerültek be a statisztikába. A 10 évente ismétlődő népszámlások során a besorolásuk így is maradt. Egyetlen kivétel Komlóska, mely már 1890-ban újra ruszin anyanyelvű, miként a XX. század első felében mindvégig. Rudabányácska, Alsóregmec, Mikóháza, Végardó anyanyelvi adatai a XX. században már egyértelműen a szlovákok körébe sorolták a településeket. Mátyásházán 1910-ben szerepelt utoljára ruszin anyanyelvű lakos a statisztikában (3 fő – 2,3%). Ugyanakkor 1900-ban és 1910-ben 6-8% szlovák anyanyelvű lakost írtak össze a népszámlálás során. Ezt követően már csak magyar anyanyelvűek szerepeltek a statisztikában. A település 1940-ban egyesült Felsőregmecceel. Mátyásháza önálló adatai már nem kerültek rögzítésre.

Mogyoróskán 1900-ban még 16 fő (a falu lakosságának 5,21%-a) anyanyelve volt a ruszin a népszámlálás adatai alapján. 100 esztendő múltán, a 2011-es népszámlálás idején a 80 lakosú településen 10 fő (12,5%) újra a

ruszinok közé sorolta magát. 2022-ben a 79 fős faluban már 13 fő (16,5%) tekintette magát ruszin nemzetiségűnek. Vitány XX. századi anyanyelvi adatai a település magyarosodását mutatják. Vitányban 1941-ben, szerepelt utoljára ruszin (1 fő) anyanyelvű a falu statisztikai adatsorában. Ugyanakkor a hegyközi szlovákosodó ruszin falvak hatása itt is megfigyelhető, a népszámlálás adatsorában több-kevesebb szlovák anyanyelvű lakos szerepel.

TÖRVÉNY A NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK JOGAIRÓL

Harmincegy esztendeje, 1993. július 7-én fogadta el az Országgyűlés az évi LXXVII. törvényét a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Az I. fejezet 1. § (1) pontja alapján a kétharmados törvény hatálya kiterjed az ország „*területén élő mindazon magyar állampolgárságú személyekre, akik magukat valamely nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozónak tekintik, valamint e személyek közösségeire.*” A I. fejezet 1. § (2) pontjában eképpen fogalmaz: „*E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (a továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.*”

E törvény IX. fejezetének 61. § (1) pontja „*értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősülnek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.*”

A IV. fejezet 21. § (1) pontja kisebbségi önkormányzatok létrehozását szabályozza: „*Az egyes kisebbségek az e törvényben meghatározottak szerint községben, városban és a Főváros kerületeiben kisebbségi települési önkormányzatokat, vagy közvetett, vagy közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzatokat, valamint országos kisebbségi önkormányzatokat hozhatnak létre.*” A 23. § (2) pontja alapján: „*A közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzati testület tagjainak létszáma 1300 lakos alatti községben 3 fő, 1300 lakos feletti községben 5 fő, városban 7 fő, megyei jogú városban, fővárosi kerületben 9 fő.*”

Az 1993. évi LXXVII. törvény alapján 1994-ben tartottak először kisebbségi önkormányzati választást és ezt követően jöttek létre az első kisebbségi önkormányzatok. A 2024. június 9-én megtartott nemzetiségi önkormányzati választáson a Zempléni-hegység, a Hegyköz és a Hegyalja területén hét településen tartottak szlovák, hét településen ruszin, öt településen német és 17 településen roma nemzetiségi választást.

SZLOVÁK NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

Alsóregmec, Füzér, Kishuta és Sátoraljaújhely szlovák kisebbségi önkormányzata a törvény elfogadását követő első választás után 1994-ben alakult meg. 30 év elteltével, 2024-ben Alsóregmecen, Füzéren, Hollóházán, Kishután, Mikóházán, Pálházán, Sátoraljaújhelyen tartottak választást. Nincsenek meglepetések a települések sorában, a ruszin eredetű, Alsóregmec, Mikóháza, Rudabányácska (Sátoraljaújhely része) a XIX. század végétől a szlovák települések között szerepel.

A Hegyköz Zemplén vármegyei kisközségében, Alsóregmecen 1900-ig kiemelkedően magas (82-86%) a szlovák anyanyelvűek aránya (1900: 105 – 21,13% római katolikus, 346 – 69,62% görögkatolikus). Az 1910-es adatok azonban változást mutattak: többségbe kerültek a magyar anyanyelvűek a statisztikában (245 – 50,94%), igaz már 1900-ban is a lakosság 67,76%-a tudott magyarul. Trianon után gyorsuló ütemben tűntek el a szlovák anyanyelvűek a statisztikából. 1941-ben már csak 10 fő, a lakosság 2,40% szlovák anyanyelvű. A 1980-ban készített tanácsi minősítés adatai jelentősen eltértek a XX. századi statisztikáktól. A XX. század végén a falu lakosságának 90%-át tekintették szlováknak, akik közül minden második ember, Alsóregmec népességének 43-53%-a beszélt nyelve a szlovák volt. Támogatásukkal alakult meg az 1994-es szlovák nemzetiségi önkormányzat. Mindennek ellenére a falu lakossága szinte egészében magyarnak vallotta magát a 2001-es népszámlálás során (szlovák 4 fő). A folyamatosan csökkenő népességű település lakosságszáma 1880-hoz képest 2001-re megfeleződött (1880: 449 fő, 2001: 222 fő). A népesség fogyása a XXI. században is folytatódott, ugyanakkor – a nemzetiségi önkormányzatok pozitív hatása révén is – nőtt a településen a szlovák nyelvűek száma (2011: 65 fő - 35,52%).

Füzér népesebb település, járási székhely volt a Hegyköz északi részén, Abaúj vármegyében. A statisztikai adatokat figyelembe véve 1900-ig többségben voltak a szlovák anyanyelvűek a faluban, a lakosság több mint fele tartozott közéjük. 1910-ben már csak a lakosság ötöde, majd 1930-ban a lakosság 2,33%-a szlovák anyanyelvű. Az 1980-as nemzetiségi besorolás azonban csupán 5%-kal kevesebb, mint az 1900-as anyanyelvi adatok. Füzér lakossága 8,4-11,7%-a esetében tekinthető beszélt nyelvnek a szlovák. 1980 óta csökkenő népességű a település, ugyanakkor 2011-ben, a 30 év alatt több mint felére csökkent lakosságú településen minden ötödik lakos anyanyelve szlovák (2011: 76 – 20,11%).

A Hegyköz északi részén fekvő Hollóházán 1998-ban jött létre az első akkori nevén kisebbségi önkormányzat. 1990-ig növekvő népességű településen a XIX. század végén még 70% fölött volt a szlovák anyanyelvűek aránya. 1900-ban a lakosság kicsit több mint fele még mindig a szlovákokat tekintette anyanyelvének, ezt követően azonban gyorsuló ütemben csökkent a számuk, arányuk. 1910-ben a lakosság negyede, 1920-ban a tizede, 1941-ben szűk 5%-a szlovák anyanyelvű

a statisztikában, míg 1960-2001 között már 1% alatti arányuk. A nemzetiségi önkormányzat megalakulását, követően azonban pozitív változások tapasztalhatók a településen. Az itt élők bátrabban és többen vállalják őseik kulturális örökségét. 2011-ben 89, 2022-ben 131 szlovák anyanyelvű került a települési statisztikába. 2024-ben a nemzetiségi választást megelőzően 155-re nőtt a választásra jogosultak száma. Ezek az adatok az 1910-es, 1920-as számokat idézik.

5. táblázat: A 2024-ben Szlovák Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések anyanyelvi viszonyai 1880-1960 között

Település	Lakosság	Év							
		1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1960
Alsóreg-mec	Szám	449	461	497	481	463	514	416	412
	Anyanyelv szlovák	377 88,29%	401 86,98%	428 86,12%	235 48,86%	77 16,63%	63 12,26%	10 2,40%	52 12,62%
	Anyanyelv ruszin	0	0	1 0,20%	0	0	0	0	0
Füzér	Szám	709	761	719	719	653	670	773	963
	Anyanyelv szlovák	373 52,60%	266 34,95%	378 52,57%	142 19,75%	61 9,34%	15 2,24%	18 2,33%	15 1,56%
Holló-háza	Szám	562	635	696	688	641	738	711	1003
	Anyanyelv szlovák	416 74,02%	453 71,34%	369 53,02%	167 24,27%	76 11,86%	13 1,76%	35 4,92%	8 0,80%
Kishuta	Szám	120	161	206	230	273	345	386	467
	Anyanyelv szlovák	110 91,67%	105 65,22%	151 73,30%	70 30,43%	3 0,45%	20 5,80%	267 69,17%	97 20,77%
Mikóháza	Szám	504	529	599	589	666	646	646	669
	Anyanyelv szlovák	363 72,02%	131 24,76%	126 21,04%	64 10,87%	3 0,45%	1 0,15%	2 0,31%	1 0,15%
	Anyanyelv ruszin	2 1,41%	2	0	1 0,16%	11 1,65%	0	0	0
Pálháza	Szám	557	514	592	553	526	669	715	817
	Anyanyelv szlovák	8 1,44%	9 1,75%	4 0,68%	2 0,36%	5 0,95%	1 0,15%	2 0,28%	1 0,12%
Sátoralja-újhely	Szám	11264	13017	16886	19940	21162	18431	18427	16203
	Anyanyelv szlovák	1229 11,42%	909 6,98%	809 4,79%	478 2,39%	251 1,18%	139 0,75%	180 0,98%	32 0,20%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

Kishután 1880-ban még a településen élők több mint 90%-a szlovák anyanyelvű volt. Ezt követően csökkenést, és az adatok megmagyarázhatatlan

hullámzását láthatjuk. 1890-ben 65,22%, 1900-ban 73,30%, 1941-ben 69,17% a szlovák anyanyelvűek aránya. 1920-ban 0,45% -ra (Trianon után), 1930-ban 5,8%-ra, 1960-ban 20,77%-ra (lakosságcsere után) esett vissza ez az arány. 1980-ban 1,36%, 1990-ban 2,85% szerepel a népszámlálás adatbázisában. A szubjektív tényezőt mi sem bizonyítja jobban, hogy az 1980-as tanácsi minősítés szerint a falu lakosságának 70,2%-a szlovák kulturális kötődésű, 141 fő, a lakosság több mint negyede beszélt ekkor szlovákul. A folyamatosan csökkenő lélekszámú településen nemzetiségi önkormányzat működését követően jelentősen megnőtt a szlovák anyanyelvűek aránya a hivatalos statisztikában is: 2011-ben 39,93%, 2022-ben 42,9%-ra nőtt ez az arány. 2024-ban a választásra jogosultak sorába már a lakosság negyede tartozott.

A Hegyközben fekvő ruszin eredetű Mikóháza népességszáma 1960-ig volt növekvő, és 1880-ig voltak döntő többségben (72,02%) a településen a szlovák anyanyelvűek. 1890-re harmadára csökkent a statisztikákban a szlovák anyanyelvűek aránya (24,76%), ezt követően lassú a csökkenés (1910: 10,87%). 1920-tól szinte megszűnik a szlovák nyelv jelenléte a településen, a statisztikában magyarrá lett a falu. 1920-ban 11 fővel, 1,65%-kal ruszin anyanyelvűek jelenléte jelzi, hogy a település ruszin eredetének emléke még él a köztudatban. Mikóháza nem szerepelt az 1980-as tanácsi minősítésben. 2002-ben választottak először nemzetiségi önkormányzatot. Ennek hatása a 2011-es népszámlálás eredményeire már hatott. 56-an, a lakosság 9,6% szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. Ez a pozitív hatás tartósnak bizonyult. 2022-ben 42-en vállalták szlovák anyanyelvűeket, 2024-ben 47-en szerepeltek a választásra jogosultak listáján.

Pálházán a Hegyköz egyetlen városa. 2002-ben választottak itt szlovák nemzetiségi önkormányzatot. 2001-et megelőzően a népszámlálások szlovák anyanyelvű adatsorában 1 és 9 fő között mozgott az adat. Az 1980-as tanácsi minősítésből származó adatok 33 fő szlovák kulturális kötődésűt írtak össze és 19-en, a lakosság 2%-a beszélt ekkor a szlovák nyelvet. A XXI. századi statisztikák már növekvő számsort mutatnak. 2001-ben 15 fő, 2011-ben 61 fő, 2022-ben 67 fő a volt a szlovák anyanyelvűek száma. 2024-ben 86-an voltak választásra jogosultak.

Sátoraljaújhelyen a törvény elfogadását követően 1994-ben jött létre az első akkori nevén kisebbségi önkormányzat. 1880-ban 1229-fővel, a lakosság 11,42%-a szlovák anyanyelvű volt. Számuk, arányuk folyamatosan csökkent. 1930-ban, már a lakosság 1%-át sem érte el arányuk (139 fő). 1960-ban már csak jelképes számuk (32 fő, 0,2%), 2001-ig hasonló arányuk (37 fő, 0,2%). 1981-ban a városhoz csatolták szlovákká lett ruszin eredetű Rudabányácskát (az 1980-as tanácsi minősítés szerint 329 fő szlovák kulturális kötődésű, 63,14%; 123 fő beszélt ekkor a szlovák nyelvet, 23,61%) és a szlovák eredetű Széphalmot. A két település szláv eredetű lakosságára is támaszkodva jött létre a település kisebbségi önkormányzata. 2011-ben jelentősen nőtt Sátoraljaújhelyen a szlovák

anyanyelvű lakosság száma, aránya (253 – 1,6%). 2024-ben a választásra jogosultak száma 112 fő volt.

6. táblázat: A 2024-ben Szlovák Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések anyanyelvi viszonyai 1980-2024 között

Település	Lakosság	Év									
		1980			1990		2001	2011	2022	2024/ Választásra jogosultak száma és aránya	
		Beszélt nyelv	Nemzetiségi kulturális igényű	Beszélt nyelv							
Alsóregmec	Szám	344			245		222	183	190	194	
	Anyanyelv- szlovák	11 3,20%	150 43,6%	312 90%	na	130 53,1%	4 1,80%	65 35,52%	67 35,26%	30 15,46%	
Füzér	Szám	824			618		579	378	337	327	
	Anyanyelv- szlovák	0	69 8,4%	388 47,1%	1 0,16%	71 11,5%	13 2,25%	76 20,11%	70 20,77%	53 16,21%	
Hollóháza	Szám	1166			1188		1018	846	724	771	
	Anyanyelv- szlovák	3 0,26%	na	na	6 0,51%	na	5 0,49%	89 10,52%	131 18,09%	155 20,10%	
Kishuta	Szám	513			413		351	273	na	259 42,9%	
	Anyanyelv- szlovák	7 1,36%	141 27,5%	360 70,2%	na	145 35,1%	10 2,85%	109 39,93%	na	63 24,32%	
Mikóháza	Szám	536			538		565	552	490	500	
	Anyanyelv- szlovák	3 0,56%	na	na	na	na	2 0,35%	53 9,60%	42 8,57%	47 9,40%	
Pálháza	Szám	970			1124		1104	1061	977	935	
	Anyanyelv- szlovák	0	19 2,0%	33 3,4%	1 0,09%	60 5,3%	15 1,36%	61 5,75%	67 6,86%	86 9,20%	
Sátoralja- újhely	Szám	20928			19105		18282	15783	13274	na	
	Anyanyelv- szlovák	63 0,30%	na	na	24 0,13%	na	37 0,20%	253 1,60%	na	112	
Rudabá- nyácska	Szám	521			na	na	na	na	na	na	
	Anyanyelv- szlovák	7 1,34%	123 23,61 %	329 63,14%	na	na	na	na	na	na	

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

Mind a hét településen az összes jelölt a „MASZSZ-IDENTA-Szlovák Unió” képviselőjében indult 2024-ben a nemzetiségi önkormányzati választáson. Füzéren (3 jelölt -3 képviselői helyre), Pálházán (3-3) és Sátoraljaújhelyen (5-5) a jelöltek száma megegyezett a megválasztható képviselők számával.

Alsóregmecen (4-3), Hollóházán (6-5), Kishután (4-3) és Mikóházán (4-3) a jelöltek száma meghaladta a megválasztható képviselők számát.

RUSZIN NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

A 2024. június 9-én megtartott nemzetiségi önkormányzati választáson a Zempléni-hegység, a Hegyköz és a Hegyalja területén hét településen tartottak ruszin nemzetiségi választást: Baskó, Erdőhorváti, Filkeháza, Komlóska, Sárospatak, Tolcsva, Vámosújfalú. Erdőhorváti, Tolcsva, Vámosújfalú és részben Sárospatak a XX. század második felének népességmozgása (Komlós-káról) eredményeként lett ruszinok által is lakott településsé. 1965-ben Sárospatakhoz csatolták a ruszin eredetű Végardót.

A kis lélekszámú ruszin települések nyelvi magyarosodása a XX. század első felében befejeződött. Kulturális kötődésük azonban tovább élt, a XXI. század elején újra ruszin önazonosságukat mutató statisztikai adatok jelentek meg, nemzetiségi önkormányzatok szerveződtek körükben.

Ennek a folyamatnak egyik példája Baskó. A kis lélekszámú, ruszin eredetű településen a XX. században egyetlen népszámlálásában sem szerepeltek ruszin anyanyelvű lakosok. Baskón 2002-ben alakult meg a nemzetiségi önkormányzat. 2011-ben 59 fő (25,21%), 2022-ben már 74 fő (47,4%) szerepelt ruszinként a statisztikában. 2024-ben a választásra jogosultak száma 89 fő (57,41%) volt.

Erdőhorvátiban a Komlós-káról elköltözöttek közössége hozta létre 2002-ben a ruszin nemzetiségi önkormányzatot. Erdőhorváti Komlós-kával szomszédos település, melyek a közigazgatási, oktatási szerepkörök által évtizedek óta összekapcsolódnak. A 2011-es népszámlálás adataiban már 38 fő (6,21%), a 2022-es adataiban 37 fő (6,09%) szerepelt ruszinként. 2024-ben a választásra jogosultak száma 69 fő (12,08%) volt.

Tolcsva Tokaj-Hegyalja központi települése, a Komlós-kára vezető út fontos megállóhelye, kereskedelmi központja. Itt jött létre a Komlós-káról elköltözöttek legnépesebb csoportja. Ők hozták létre 2010-ben a ruszin nemzetiségi önkormányzatot. A statisztikában 2001-ben jelentek meg Tolcsván a ruszinok, számuk, arányuk 2011-től nőtt meg (2011: 53 fő, 2,94%; 2022: 90 fő, 5,98%). Közösségük valósi számát a 2024-es választásra jogosultak száma (150 fő, 10,32%) is jelzi.

A fontos közlekedési központban, Vámosújfaluban is többen megtelepedek a Komlós-káról kiköltözők. Vámosújfaluban 2010-ben választottak először ruszin nemzetiségi önkormányzatot. A statisztikában 2001-ben jelentek meg a ruszinok. Számuk, arányuk 2011-től nőtt meg (2011: 52 fő, 6,36%; 2022: 37 fő, 5,52%). Közösségük valósi számát a 2024-es választásra jogosultak száma (56 fő, 8,13%) is jelzi.

A Hegyközben fekvő ruszin eredetű Filkeháza azon települések egyike, amely a népszámlálások adatiban a XIX. század végén szlovákká lett. A XX.

század első felében ruszin múltjuk nem jelent meg az népszámlálások adatsoraiban. Ugyanakkor a szlovák nyelvet sem vállalták fel a településen élők, így egy gyors magyarosodás folyamatát mutatják a számok a XX. század első felében. Filkeháza a XXI. század elején újra felfedezte múltját, és 2010-ben ruszin nemzetiségi önkormányzatot választott. 2011-ben jelentek meg a népszámlálás adataiban Filkeházán a ruszinok (2011: 54 fő, 49,09%; 2022: 32 fő, 37,02%). 2024-ben a választásra jogosultak száma 28 fő (33,73%) volt.

A Zempléni-hegységben fekvő Komlósán 1998-ban jött létre az első, akkori nevén kisebbségi önkormányzat. Komlósát elkerülte a XIX. század végi folyamat, amikor a Hegyköz ruszin eredetű falvai szlovákká lettek. Komlóska ugyan 1880-ban szlovák anyanyelvű településként került be, tévesen, a statisztikába, de 1890-től változó %-ban de ruszin anyanyelv szerepel a népszámlálások adatsoraiban. Élő ruszin nyelve, kultúrája ellenére a ruszin anyanyelvi adatok hullámzóak a statisztikában: 1900: 11,82% (74 fő), 1920: 91,32% (653 fő), 1930: 49,57% (406 fő), 1941: 15,35% (148 fő). A településen élők nemzetiségi besorolása a II. világháborút követően megváltozott, szlovákká „nyilvánították” Komlósát. Nagy számban érintette a szlovák-magyar lakosságcsere az itt élő családokat, a Sátorajjúhelyen létesült bentlakásos általános iskola legnagyobb beiskolázási körzet települése lettek, a faluban is szlovák iskola létesült. Eközben a statisztikában az immár szlovák anyanyelvi adatok 1960-ban nagyon magas számot és arányt, majd csökkenő tendenciát mutattak: 1960: 89,28% (733 fő), 1970: 53,28% (374 fő), 1980: 36,62% (193 fő). A tanácsi minősítés adatai jelenősen eltértek az az évi népszámlálás számaitól: 1980-ban a 95,1% a szlovák (ruszin!) nemzeti kulturális kötődésű a faluban (501 fő), Komlóska lakosságának fele (50,1%, 264 fő) beszéli ősei nemzetiségi nyelvét. Az 1990-es évek első felében civil kezdeményezések közepette újra ruszinná lett a falu. A csökkenő lélekszámú településen 2011-ben már a hivatalos népszámlálási adatokban is növekvő ruszinok aránya: 67,37% (159 fő). Napjaink adatai nagyon ingadozóak (2022: 26,92%, 63 fő). 2024-ben a választásra jogosultak száma 136 fő. Ez a falu lakosságának 61,82%-a.

A Sárospatak városához csatolt ruszin eredetű Végárdó XIX. század végi XX. század eleji anyanyelvi adataiban is a szlovák nyelv jelent meg, majd az követően magyar anyanyelvet mutatnak a települési adatsorok. A sárospataki statisztikában 1990-ban jelentek meg a ruszin anyanyelvűek (4 fő, 0,03%) 2011-ben nőtt meg jelentősen számuk (77 fő, 0,59%; 2022: 43 fő, 0,40%). 2024-ben a választásra jogosultak száma nőtt jelentősen (103 fő, 0,97 fő). Baskón, Filkeházán és Vámosújfaluban a jelöltek a „Magyarországi Ruszinok és Rutének Országos Szövetsége (MROSZ) képviselőjében indultak. Erdőhorvátiban, Komlósán, Sárospatakon és Tolcsván a jelöltek a MROSZ vagy a Hodinka Antal Országos Ruszin Értelmiségi Egyesület (HORUE) képviselőjében indultak. Minden településen a jelöltek száma meghaladta a megválasztható képviselők

számát (Baskó: 4 jelölt -3 képviselői hely, Erdőhorváti:6-3, Filkeháza: 5-3, Komlóska: 12-5, Sárospatak 7-3, Tolcsva: 11-5, Vámosújfalú: 4-3).

7. táblázat: A 2024-ben Ruszin Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések anyanyelvi viszonyai 1880-1960 között

Település	Lakosság	Év						
		1880	1900	1910	1920	1930	1941	1960
Baskó	Szám	611	587	563	622	634	653	627
	Anyanyelv szlovák	15 2,45%	0	0	0	0	3	0
	Anyanyelv ruszin	3 0,49%	0	0	0	0	0	0
Erdőhorváti	Szám	1212	1311	1304	1258	1344	1396	1301
	Anyanyelv szlovák	11 0,91%	0	0	0	0	0	2 0,15%
	Anyanyelv ruszin	0	0	0	0	0	0	0
Filkeháza	Szám	177	149	150	168	156	169	162
	Anyanyelv szlovák	133 75,14%	1 0,67%	0	19 11,31%	7 4,48%	1 0,59%	10 6,17%
	Anyanyelv ruszin	0	0	0	1 0,60%	0	0	0
Komlóska	Szám	514	626	697	715	819	964	821
	Anyanyelv szlovák	461 85,21%	3 0,47%	2 0,28%	6 0,83%	1 0,12%	1 0,10%	733 89,28%
	Anyanyelv ruszin	14 2,72%	74 11,82%	8 1,15%	653 91,32%	406 49,57%	148 15,35%	0
Sárospatak	Szám	4884	7911	9427 ⁶⁹	10408	11257	13213	12907
	Anyanyelv ruszin	10 0,20%	8 0,10%	1 0,01%	5 0,05%	0	14 0,11%	0
Tolcsva	Szám	2820	3175	3112	3038	3042	2845	2726
	Anyanyelv ruszin	1 0,03%	0	1 0,03%	1 0,03%	0	0	0
Vámosújfalú	Szám	507	523	648	627	649	786	872
	Anyanyelv ruszin	0	0	0	0	0	0	0

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

⁶⁹Józseffelva és Sárospatak egyesülésével, közös adatsor

8. táblázat: A 2024-ben Ruszin Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések anyanyelvi viszonyai 1980-2024 között⁷⁰

Település	Lakosság	Év								
		1980			1990		2001	2011	2022	2024/ Választásra jogosultak száma
		Beszélt nyelv	Nemzetiségi kulturális igényű		Beszélt nyelv					
Baskó	Szám	376			269		234	166	156	155
	Anyanyelv ruszin	0	-	-	0		0	59 25,21%	74 47,4%	89 57,42%
Erdőhorvati	Szám	861			778		657	612	537	539
	Anyanyelv ruszin	0	-	-	0		2	38 6,21%	37 6,9%	69 12,80%
Filkeháza	Szám	119			121		120	110	86	83
	Anyanyelv ruszin	0	-	-	0		0	54 49,09%	32 37,2%	28 33,73%
Komlóska	Szám	527			426		330	236	234	220
	Anyanyelv ruszin	193 36,62%	264 50,1%	501 95,1%	177 41,50%	152 35,7%	15 4,55%	159 67,37	63 26,92%	136 61,82%
Sárospatak	Szám	15320			15062		14694	12991	10817	10583
	Anyanyelv ruszin	0	-	-	4 0,03%		8 0,05%	77 0,59%	43 0,40%	103 0,97%
Tolcsva	Szám	2171			2034		1955	1801	1506	1454
	Anyanyelv ruszin	0	-	-	0		10 0,51%	53 2,94%	90 5,98%	150 10,32%
Vámosújfalú	Szám	Szám			895		916	817	670	689
	Anyanyelv ruszin	0	-	-	0		1 0,11%	52 6,36%	37 5,52%	56 8,13%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

NÉMET NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

A 2024. június 9-én megtartott nemzetiségi önkormányzati választáson Tokaj-Hegyalja öt településén tartottak német nemzetiségi választást: Hercegkúton, Rátkán, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, Szerencsen. Hercegkút lakosságának német anyanyelvi adatai az 1880-1890-es népszámlálás idején 90% körül mozogtak. 1900-tól azonban a német anyanyelvűek aránya nem érte el a falu lakosságának 1%-át. 1941-től arányuk nullára csökkent. Az anyanyelv váltás, a magyarosodás a XX. század közepén valóban bekövetkezett, de kulturális örökségük őrzése példamutató volt a század második felében is. Az 1980-as tanácsi minősítésen alapuló nemzetiségi kulturális igényű népesség összeírásakor

⁷⁰Komlóska 1980-as és 1990-es adatai téves besorolása folytán „szlovák”

Hercegkúton 831 főt (85,05%) tekintettek németnek, akik közül csak 30 fő (3,1%) beszélt a nyelvet. A népszámlálások adataiban 2001-ben történt változás. Ekkortól nagyobb számban németként határozták meg magukat az itt élők: 2001: 388 fő, 52,93%; 2011: 362 fő, 55,61%; 2022: 254 fő, 41,30%. Hercegkúton 2006-ban választottak először külön német nemzetiségi önkormányzatot. 2024-ben a választásra jogosultak száma 147 fő (24,34%) volt.

Rátka lakosságának német anyanyelvi adatai az 1880-1890-es népszámlálás idején 80-90% körül mozogtak. 1900-tól 2001-ig a német anyanyelvűek aránya nem érte el a falu lakosságának 1%-át. Egy év volt kivétel: 1941-ben a német anyanyelvűek aránya ekkor 4,04%-ra (48 fő) nőtt. Az anyanyelv váltás, a magyarosodás a XX. század közepén valóban bekövetkezett, de kulturális örökségük őrzése példamutató volt a század második felében is. Az 1980-as tanácsi minősítésen alapuló nemzetiségi kulturális igényű népesség összeírásakor Rátkán 965 főt (81,8%) tekintettek németnek, akik közül csak 1 fő (0,1%) beszélt a nyelvet. A népszámlálás adataiban 2011-ben történt változás. Ekkortól már nagyobb számban németként határozták meg magukat az itt élők: 2011: 640 fő, 43,04%; 2022: 235 fő, 26,64%. Rátkán 2006-ban választottak először külön német nemzetiségi önkormányzatot. 2024-ben a választásra jogosultak száma 432 fő (48,21%) volt.

Sárospatak városához 1911-ben csatolták hozzá a nyelvében már magyarosodott, német kultúráját azonban őrző Józseffalvát. Sárospatak hagyományos célpontja volt a XX. században a Hercegkútról kiköltözőknek is, ugyanakkor a városnak történelmileg mindig voltak német anyanyelvű lakói. A XIX. század végén XX. század elején ez kb. 100-150 főt jelentett, mely a város lakosságának 1,3-3%-át jelentette. A XX. század első felében szinte eltűnt a város német anyanyelvű lakossága. 2011-ben látható változás, amikor 233 fő (1,79%), majd 2022-ben 173 fő (1,6%) német lakost írtak össze a népszámlálás során. Ingadoznak a számok, 2024-ben a választásra jogosultak száma 79 (0,75%) volt. Sárospatakon 2002-ben választottak először német nemzetiségi önkormányzatot.

Szerencsen, a Hegyalja kapujában 2010-ben választottak először német nemzetiségi önkormányzatot. A város német anyanyelvű lakossága 1890-ben volt a legmagasabb, 170 fő (3,48%), ezután folyamatosan csökkent számuk, arányuk. Pl. 1900-ban 82 fő (1,56%); 1960-ban 1 fő (0,01%). 2011-ben tapasztalható változás, amikor 142 fő (1,54%), majd 2022-ben 117 fő (1,39%) német lakost írtak össze a népszámlálás során. Ingadoznak a számok, 2024-ben a választásra jogosultak száma 74 (0,89%) volt.

Sátoraljaújhely, Zemplén vármegye egykori székhelye lakosainak egy része német anyanyelvű volt a XIX. század végén, a XX. század elején (1880: 983 fő 9,13%; 1920: 452 fő 2,13%; 1941: 75 fő 0,41%). A német eredetű Károlyfalvát 1985-ben, a részben német eredetű Széphalmot (Hosszúláz része) 1981-ben csatolták Sátoraljaújhelyhez. A két világháború közötti Károlyfalva lakói

legtöbbször magyar anyanyelvüként szerepeltek a népszámlálások adatsorában. A németek aránya jellemzően néhány százalékos volt, de 1920-ban 396 fő, a lakosság 82,67%-a német anyanyelvűnek tekintette magát. Az 1980-as tanácsi minősítésen alapuló nemzetiségi kulturális igényű népesség összeírásakor Károlyfalva adatait is rögzítették (316 német kulturális igényű, 69,91% – 1 fő, 0,22% beszél németül). Sátoraljaújhely népszámlálási adataiban 2011-ben válnak láthatóvá német lakosok (181 fő, 1,15%), 2024-ben a választásra jogosultak száma 131 (1,01%) volt. Sátoraljaújhelyen 1994-ben választottak először német nemzetiségi önkormányzatot.

9. táblázat: A 2024-ben Német Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések anyanyelvi viszonyai 1880-1960 között

Település	Lakosság	Év							
		1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1960
Hercegkút	Szám	783	851	899	934	999	1103	1123	1147
	Anyanyelv német	691 88,25%	797 93,65%	3 0,33%	3 0,32%	8 0,80%	1 0,09%	0	0
Rátka	Szám	734	798	949	1021	1063	1115	1189	1306
	Anyanyelv német	610 83,11%	712 89,22%	1 0,11%	0	2 0,19%	0	48 4,04%	0
Sárospatak	Szám	4884	6350	7911	9427 ¹	10408	11257	13213	14083
	Anyanyelv német	152 3,11%	93 1,46%	108 1,36%	58 0,61%	74 0,71%	23 0,20%	12 0,09%	4 0,03%
Sátoraljaújhely	Szám	11264	13017	16886	19940	21162	18431	18427	18241
	Anyanyelv német	983 9,13%	853 6,55%	268 1,58%	273 1,36%	452 2,13%	167 0,91%	75 0,41%	12 0,07%
Szerencs	Szám	2922	4886	5887	6751	6528	7473	8445	8553
	Anyanyelv német	62 2,12%	170 3,48%	82 1,39%	41 0,61%	90 1,38%	34 0,45%	20 0,24%	1 0,01%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

A 2024. évi választás során mind az öt településen az összes jelölt a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Német Önkormányzatok Szövetségének Egyesülete (B-A-Z Megyei Német Ö. Szöv. E.) képviseletében indult. Hercegkúton (5 jelölt - 5 képviselő), Sátoraljaújhelyen (5-5) és Szerencsen (3-3) a jelöltek száma megegyezett a megválasztható képviselők számával. Rátkán (10-5) és Sárospatakon (5-3) a jelöltek száma meghaladta a megválasztható képviselők számát.

⁷¹Józseffalva és Sárospatak egyesülésével, közös adatsor

10. táblázat: A 2024-ben Német Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések anyanyelvi viszonyai 1980-2024 között

Település	Lakosság	Év								
		1980			1990		2001	2011	2022	2024/ Választásra jogosultak száma és aránya
		Beszélt nyelv	Nemzetiségi kulturális igényű	Beszélt nyelv						
Hercegkút	Szám	972			873		733	651	615	604
	Anyanyelv német	1 0,10%	30 3,1%	831 85,5%	0	71 8,2%	388 52,93%	362 55,61%	254 41,30%	147 24,34%
Rátka	Szám	1180			1095		1089	1487	882	896
	Anyanyelv német	0	1 0,1%	965 81,8%	4 0,37%	240 21,9%	10 0,92%	640 43,04%	235 26,64%	432 48,21%
Sáros-patak	Szám	15320			15062		14694	12991	10817	10583
	Anyanyelv német	3 0,02%	na.	na.	12 0,08%	na.	14 0,10%	233 1,79%	173 1,60%	79 0,75%
Sátoralja- újhely	Szám	20928			19105		18282	15783		12973
	Anyanyelv német	7 0,03%	na.	na.	7 0,04%	na.	13 0,07%	181 1,15%		131 1,01%
Károly- falva	Szám	452			-		-	-	-	-
	Anyanyelv német	0	1 0,22%	316 69,91%	-	-	-	-	-	-
Szerencs	Szám	10094			10247		10019	9198	8389	8360
	Anyanyelv német	1 0,01%	na.	na.	6 0,06%	na.	3 0,03%	142 1,54%	117 1,39%	74 0,89%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

CIGÁNYOK – ROMÁK – NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

Az 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás adatai alapján Sátoraljaújhelynek (117 fő – 0,90%) és Makkoshotykának (68 fő – 14,72%) volt jelentősebb, korabeli szóhasználattal cigány lakossága. Az 1941-es népszámlálás Mezőzombor (95 fő, 3,84%), Erdőbénye (42 fő, 1,35%) és Sátoraljaújhely (24 fő, 1,11%) roma közösségét írta össze legnagyobbként a vizsgált településeken. 1949-ben Makkoshotyka (183 fő, 18,60%), Kovácsvágás (97 fő, 11,04%) és Abaújszántó (64 fő, 1,40%) került e lista élére. 1960-ban Mezőzombor (98 fő, 3,46%), Sátoraljaújhely (74 fő, 0,41%) és Tállya (61 fő, 1,67%) közösségei a

legjelentősebbek. 1990-ben Sátoraljaújhely (682 fő, 2,42%), Mezőzombor (401 fő, 15,87%) és Szerencs (248 fő, 2,42%) adatai már népesebb közösségeket mutatnak. 2001-ben Sátoraljaújhely (1131 fő, 6,19%), Makkoshotyka (488 fő, 49,34%) és Sárospatak (391 fő, 2,66%) adatai már magasabb %-os értékekre hívják fel figyelmünket. 2011-ben Sátoraljaújhelyen a (1937 fő, 12,27%) a legnagyobb a romák száma, Sárospatakon (383 fő, 2,95%) és Mezőzomboron (299 fő, 12,60%) láthatjuk a számok hullámzását. Arányaiban Felsőregmecen (252 fő, 77,78%), Kovácsvágáson (257 fő, 39,12%) és Füzérkomlóson (94 fő, 29,28%) alkotják a romák legnagyobb közösségeit.

A 2024. június 9-én megtartott nemzetiségi önkormányzati választáson a Zempléni-hegység, Hegyköz, Hegyalja területén 17 településen tartottak roma nemzetiségi választást.

Abaújszántón, Felsőregmecen, Kovácsvágáson, Makkoshotykán, Mezőzomboron, Olaszliszván, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, Szerencsen és Tállyán 1994-ben, Tolcsván és Monokon 1998-ban, Füzérkomlóson és Mádon 2006-ban, Erdőbényén és Erdőhorvátiban 2010-ben alakult meg az első Cigány/Roma Kisebbségi/Nemzetiségi Önkormányzat.

11. táblázat: A 2024-ben Roma Nemzetiségi Önkormányzatot választott települések nemzetiségi viszonyai 1941-2024 között

Település	Lakosság	Év							
		1941	1949	1960	1990	2001	2011	2022	2024/ Választásra jogosultak száma és aránya
Abaúj- szántó	Szám	4908	4567	4586	3565	3545	3147		2697
	Nemzetiség roma	3 0,06%	64 1,40%	4 0,08%	54 1,51%	93 2,62%	198 6,29%	4,4%	150 5,56%
Bekecs	Szám	1990	2055	2084	2180	2503	2494	2260	2206
	Nemzetiség roma	na.	na.	14 0,67%	21 0,96%	29 1,16%	5 0,20%	27 1,19%	25 1,13%
Erdőbénye	Szám	3116	5055	2850	1588	1352	1103	960	937
	Nemzetiség roma	42 1,35%	6 0,12%	na.	16 1,01%	22 1,63%	46 4,17%	40 4,17%	64
Erdőhor- vát	Szám	1396	1356	1301	738	657	612	537	539
	Nemzetiség roma	1 0,07%	18 1,33%	2 0,15%	31 4,20%	34 5,18%	78 12,75%	na.	73 13,54%
Felső- regmec	Szám	421	410	323	164	204	324	336	333
	Nemzetiség roma	14 3,33%	20 4,88%	na.	43 26,22%	71 34,8%	252 77,78%	225 66,96%	124 37,24%
	Szám	351	350	370	402	395	321	273	286

Füzér- kömlös	Nemzetiség roma	na.	na.	na.	na.	10 2,53%	94 29,28%	52 19,04%	54 18,88%
Kovács- vágás	Szám	846	850	881	576	626	657	555	575
	Nemzetiség roma	na.	97 11,41%	na.	36 6,25%	125 19,97%	257 39,12%	163 29,40%	192 33,39%
Makkos- hotyka	Szám	874	984	1114	964	989	872	759	751
	Nemzetiség roma	na.	183 18,60%	na.	181 18,78%	488 49,34%	245 28,10%	178 23,45%	258 34,5%
Mád	Szám	3528	3469	3680	2816	2627	2246	1853	1814
	Nemzetiség roma	na.	na.	2 0,05%	52 1,85%	52 1,98%	49 2,18%	33 1,78%	36 1,98%
Mezősom- bor	Szám	2471	2475	2692	2526	2545	2372	2205	2191
	Nemzetiség roma	95 3,84%	na.	98 3,64%	401 15,87%	324 12,73%	299 12,60%	278 12,60%	264 12,05%
Monok	Szám	2901	2934	2862	1863	1809	1734	1426	1407
	Nemzetiség roma	na.	na.	19 0,66%	1 0,05%	126 6,97%	147 8,48%	121 8,49%	138 9,81%
Olaszliszka	Szám	2993	2929	2732	1928	1816	1717	1536	1501
	Nemzetiség roma	na.	na.	16 0,59%	106 5,50%	343 18,89%	296 17,24%	111 7,23%	219 14,59%
Sárospatak	Szám	14 963	14569	14083	15062	14694	12991	10817	10583
	Nemzetiség roma	10 0,07%	63 0,43%	54 0,38%	254 1,69%	391 2,66%	383 2,95%	206 1,09%	212 2,00%
Sátoralja- újhely	Szám	20 882	17116	18241	19105	18282	15783	13274	12973
	Nemzetiség roma	24 0,11%	73 0,43%	74 0,41%	682 3,57%	1131 6,19%	1 937 12,27%	571 4,30%	514 3,96%
Szerencs	Szám	8445	7795	8553	10247	10019	9198	8389	8360
	Nemzetiség roma	na.	na.	10 0,12%	248 2,42%	149 1,49%	217 2,36%	92 1,1%	224 2,68%
Tállya	Szám	3564	3521	3654	2375	2240	1930	1569	1568
	Nemzetiség roma	na.	na.	61 1,67%	24 1,01%	21 0,94%	78 4,04%	75 4,78%	155 9,89%
Tolcsva	Szám	2845	2742	2726	2034	1955	1801	1506	1454
	Nemzetiség roma	na.	5 0,18%	8 0,29%	10 0,49%	156 7,98%	98 5,44%	66 4,38%	111 7,63%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

JELŐLŐ SZERVEZTEK ÉS MEGVÁLASZTHATÓ KÉPVISELŐK SZÁMA:

Abaujszántó: Romajó Egyesület 5 jelölt, CiKÖSZ 7 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5

Bekecs: PHRALIPE 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3

Erdőbénye: CiKÖSZ 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Erdőhorvát: CiKÖSZ 3 jelölt, RPM BAZ Megye: 4 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Felsőregmec: Romajó Egyesület 4 jelölt, RPM BAZ Megye: 4 jelölt, CiKÖSZ 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Füzerkomsz: Romajó Egyesület 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Kovácsvágás: RPM BAZ Megye: 4 jelölt, Romajó Egyesület 3 jelölt, CiKÖSZ 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Makkoshotyka: RPM BAZ Megye: 4 jelölt, Romajó Egyesület 5 jelölt, PHRALIPE 1 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Mád: Cselekvő Romák Nemzeti Konvenciója 3 jelölt, CiKÖSZ 4 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Mezőombor: CiKÖSZ 7 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Monok: Romajó Egyesület 3 jelölt, Cselekvő Romák Nemzeti Konvenciója 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Olaszliszka: RPM BAZ Megye: 6 jelölt, Romajó Egyesület 8 jelölt, CiKÖSZ 5 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Sárospatak: CiKÖSZ: 5 jelölt, RPM BAZ Megye 5 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Sátoraljújhely: CiKÖSZ: 5 jelölt, RPM BAZ Megye 5 jelölt, PHRALIPE 1 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Szerencs: CiKÖSZ: 5 jelölt, ORCT 5 jelölt, PHRALIPE 5 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5
Tállya: CiKÖSZ: 3 jelölt, RPM BAZ Megye 2 jelölt = megválasztható képviselők száma: 3
Tolcsva: CiKÖSZ: 4 jelölt, RPM BAZ Megye 2 jelölt, Romajó Egyesület 3 jelölt = megválasztható képviselők száma: 5

IRODALOM

- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I-II. Pest, 1851.
Tamás Edit: A Zempléni-hegység nemzetiségi falvainak társadalomföldrajzi vizsgálata. TDK dolgozat. Debrecen, 1990.
Tamás Edit: Interetnikus kapcsolatok vizsgálata Északkelet-Magyarországon, TDK dolgozat. Debrecen, 1992.
Tamás Edit: Dél-zempléni nemzetiségek a statisztikák tükrében. In: Dimenzikók 2. Miskolc, 1994. pp. 49-66.
Tamás Edit: Végardó - „üdővel Patakhöz ragad...”. In: Felföld, Tájak, népek, tevékenységek. szerk: Tamás Edit – Kókai Sándor, Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. pp. 219-233.

Tamás Edit: Nyelvhatárterületek vizsgálata a történelmi Magyarország északkeleti részén. Egyetemi doktori értekezés. Debrecen, 1995.

Források:

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredménye. Budapest, 1895.

A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészskégeinek 1806. évi összeírása. szerk: Udvari István. Vasvári Társaság Füzetei 3. Nyíregyháza, 1990.

Az 1881-ben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei... Orsz. Magy. Kir. Stat. Hiv. 1882.

Az 1900. évi, 1910. évi, 1930. évi, 1941. évi, népszámlálás MSK Új sorozat 1. kötet, 1902.; 42. k. 1912.; 83. k. 1932.; 1943.

Az 1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai. KSH. Budapest, 1983.

Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.

*

https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php

<https://vtr.valasztas.hu/nemz2024/valasztopolgaroknak/valasztasok-nemzetisegenkent/>

<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/>

ÁLLAMI KITÜNTETETTJEINK 2024 AUGUSZTUS 20

KÓKAI SÁNDOR

Gyorsan változó világunk 2024-ben is tartogatott eredményes, sikerekben gazdag napokat és szakmai elismeréseket a történeti földrajz hazai művelőinek is. Az idei év e tekintetben kiemelkedő volt, ritkán adatik meg ugyanis számunkra, hogy a történeti földrajzi iskolánkhoz és folyóiratunkhoz szorosabban kapcsolódó, abban gyakran publikáló két tudós-tanár és kutató állami kitüntetést vehet át. Mindketten (Dr. Viga Gyula és Dr. Szulovszky János etnográfusok) a 2024. augusztus 20.-i állami ünnep alkalmából részesültek több évtizedes, kiemelkedő kutatómunkájuk elismeréseként magas állami kitüntetésben.

A Kulturális és Innovációs Minisztérium **Prof. Dr. Viga Gyula etnográfus, muzeológus**, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, egyetemi tanár, a miskolci Herman Ottó Múzeum volt igazgatójának több évtizedes kiemelkedő kutatómunkája elismeréseként *Magyar Érdem-rend tisztikereszt polgári tagozat kitüntetést* adományozta. A kitüntetést Hankó Balázs kultúráért és innovációért felelős miniszter és Zsigó Róbert, a Kulturális és Innovációs Minisztérium miniszterhelyettese adta át a Pesti Vigadóban megrendezett ünnepségen.

A Miniszterelnökség Dr. Sulyok Tamás köztársasági elnök úr megbízásából Gulyás Gergely Miniszterelnökséget vezető miniszter **Dr. Szulovszky János történésznek, etnográfusnak** a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet Újkori osztálya tudományos főmunkatársának több évtizedes kiemelkedő kutatómunkája elismeréseként a *Magyar Érdemrend Lovagke-resztye kitüntetést* adományozta. A kitüntetést Szulovszky János a Károlyi-Csekonics Palota együttesben megrendezett ünnepségen vehette át.

Dr. Viga Gyula professzor a kitüntetést magas színvonalú néprajzkutatói és muzeológusi munkája, valamint értékes egyetemi oktatói, tudományos és közéleti tevékenysége elismerése-ként vehette át. Fő kutatási területe a magyarság anyagi kultúrája, néprajzi és muzeológiai be-vezetés, történeti ökológia, tájak közötti gazdasági kapcsolatok, a javak cseréjének néprajza, a paraszti gazdálkodás változásai, táj és ember, Bükk vidék és a Bodroghköz regionális kutatása, melyekkel szorosan kapcsolódik a történeti földrajz kutatási prioritásaihoz is.

Dr. Szulovszky János az elismerést magas színvonalú, a magyar kézművesség feltárását szolgáló négy évtizedes kutatómunkájáért, valamint a GISa

Hungarorum történeti térinformatikai rendszer kialakítása érdekében végzett tevékenységéért vehette át. Fő kutatási területe a kézműves kulturális örökség feltárása, a különböző mesterségek eloszlásának területi egyenlőt-lenségeit elemző munkái a történeti földrajz palettáját teszik sokszínűbbé.

A több évtizedes kiemelkedő munkásságon túl a kitüntetettek személyisége és habitusa szűkebb közösségük és kutatóhelyük kollektívájának meghatározó tudós egyéniségeivé is tette.

Kitüntetetteknek szeretettel gratulálunk, munkásságuk előtt tisztelegve szakmai-tudományos pályaképüket a következő oldalon tesszük közzé.

VIGA GYULA SZAKMAI ÉLETRAJZA

Viga Gyula 1952. május 14-én született Mátészalkán. A Nagybátony-Bányavárosban és szülővárosában végzett általános iskolát követően, Debrecenben az Irinyi János Élelmiszeripari Szakközépiskola dohányipari szakán érettségizett. A kötelező egyéves sorkatonai szolgálat után, történelem-földrajz szakon kezdte meg tanulmányait a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, másodévtől történelem-néprajz szakon tanult. 1976-ban kapott történelem szakos tanári és etnográfusi oklevelet, de már V. éves hallgató korában, 1975-től július 1-jétől a miskolci Herman Ottó Múzeumban dolgozott. Előbb segédmuzeológus, később muzeológus, tudományos titkár, majd a néprajzi osztály vezetője volt, 1995-től pedig rövid megszakítással a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezet igazgatóhelyettese. Leszámítva 2001. nyarát, amikor Szentendrén három hónapig a Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság vezetője volt, nyugdíjazásáig a Herman Ottó Múzeumban tevékenykedett.

Szemléletét életre szólóan meghatározta Gunda Béla és az általa megteremtett debreceni néprajzi iskola: Mesterük szerint a terepmunka az etnográfus laboratóriuma. Bár nem idegen tőle a történeti néprajz tárgya és módszere, több-kevesebb rendszerességgel ma is kutat a terepen. Figyelme főként a régió változatos földrajzi feltételeinek és a kultúrában élő csoportok szimbiózisának problematikájára irányult. Mindez jól illeszkedett a Szabadfalvi József által megformált miskolci múzeum tevékenységéhez, amelyben szorosan

összekapcsolódott a gyűjteményi munka és a tudományos kutatás. Ez utóbbinak szinte pályakezdő korától egyik szervezője lehetett: 1978-ban kapott tudományos titkári megbízást. 1975-től néhány éven át az Aggteleki-karszt falvait kutatta, az ottani terepmunka volt a csírája az 1980-ban summa cum laude minősítéssel megvédett egyetemi doktori értekezésének (*A magyar kisállattartás történetéhez. A kecsketartás*). Az 1970-es évek végén a Bükk vidéke felé fordult a figyelme, s elsősorban azt vizsgálta, hogy a 18. században létrejött telepes közösségek – kezdetben ipari kolóniák – milyen módon kapcsolódtak gazdaságilag a környező tájak, főként a Bükkalja és a magyar Alföld mezőgazdálkodó falvaihoz. Önálló kötetben és számos tanulmányban fogalmazta meg a 19. században szlovákként asszimilálódott települések létformájának típusát, s hogy azok iparos jellege miként tudta eltartani a falvakat olyan térszíneken, amelyeket a magyar parasztok soha nem szálltak meg. Ez a téma bomlott ki az általa szervezett, 1979-ben Répáshután több intézmény munkatársaival, köztük szlovákiai etnográfusokkal megkezdett kutatásban, melynek eredményei 1984-ben egy-egy magyar és szlovák nyelvű tanulmánykötetben jelentek meg. (*Szabadfalvi József – Viga Gyula szerk.: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc, 1984.; Národopisné štúdie z Répáshuty. Bp., 1984.*)

A táj és ember viszonya, s az eltérő adottságú vidékek népeinek gazdasági kapcsolatai a későbbiekben is foglalkoztatták, de figyelme a létformák kulturális jellemzőitől fokozatosan a lokális társadalmak felé is fordult. Előbb a Bükk vidékről kismonográfiában adta közre a témát (*Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában*. Miskolc, 1986.), majd 1990-ben önálló kötetben foglalta össze Észak-Magyarország és a magyar Alföld gazdasági kapcsolatainak földrajzi alapjait és történeti összefüggéseit (*Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc). A munka kandidátusi értekezésnek készült – sikeres munkahelyi vitája az első volt a MAB történetében a társadalomtudományi területen –, de nyelvvizsgák hiányában nem nyújtotta azt be. Csak jóval később, 2004-ben a Pécsi Tudományegyetemen szerezte meg PhD fokozatát summa cum laude minősítéssel (*A bodrogi közti kultúra és társadalom változása a 19-20. században*. Budapest, 2008.), majd 2005-ben habilitált a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán (*Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza*. Debrecen, 2007.). 2011. májusában maximális pontszámmal védte meg az MTA doktora címért benyújtott értekezését (*A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században*. Miskolc, 2013.). Tevékenysége elsősorban Észak-Magyarország táji és műveltségi csoportjainak több vonatkozásban komplementer jellegű létformái, módosulásuk okai és következményei, a különböző közösségek kulturális és társadalmi változásának megismerésében hozott új eredményeket.

1991-ben a Szlovák Tudományos Akadémia néprajzi intézetének meghívására kezdte kutatni a Bodroghöz felső, szlovákiai területének falvait, az ottani munka eredményeit közreadó kötet névum volt a térség megismerésében (*Három határon. Tanulmányok a Bodroghöz változó népi kultúrájáról*. Miskolc, 1996.). Három évtizede a két ország által megosztott történeti táj áll vizsgálatainak középpontjában, eddigi eredményeiből több kötetet és mintegy félszáz közleményt publikált. Az általa szervezett kutató csoport több Bodroghőzi település néprajzi monográfiáját készítette el (pl. Kisgéres, Nagytárkány, Cigánd, Pácín stb.). Tevékenyen részt vesz a történeti táj muzeológiai munkájában is, másfél évtizede mentora a Cigándi Múzeumportá szakmai tevékenységének.

Viga Gyula tudományos tevékenységét 20 önálló kötet, mintegy 450 tudományos közlemény jelzi, több százra rúg ismeretterjesztő cikkeinek és könyvismertetéseknek száma is. Külön is említést érdemel a tudományszervező tevékenysége, amit négy évtized alatt – a tudományos folyóiratokkal együtt – 200-nál több szerkesztett kötet fémjelez. 1980-2012 között – szerkesztőként és társszerkesztőként – gondozta a Herman Ottó Múzeum kiadványainak többségét.

Négy évtizede aktívan részt vesz az északkeleti régió múzeumi és tudományos életének szervezésében. Alapításától tagja a MAB Néprajzi Munkabizottságának, melynek égisze alatt több konferenciát is szervezett munkatársaival. Ezek közül kiemelkedik az 1984-ben megtartott *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* című, amelyik a MAB első néprajzi tanácskozása volt. Szerepe volt abban, hogy a három észak-magyarországi megye néprajzos muzeológusainak kapcsolata, rendszeres találkozója a MAB szakbizottságban, ill. munkabizottságban nyerte el jelenlegi formáját. 2011. szeptemberében a Történelemtudományi és Néprajzi Szakbizottság elnökévé választották, mely tisztséget egy ciklusban töltötte be. Szakmai-közéleti tevékenysége azonban ennél lényegesen kiterjedtebb, számos országos és határon átnyúló feladatot is vállalt az elmúlt évtizedekben. 1988 óta tagja a Magyar Néprajzi Társaság választmányának. Két évtizedig tagja volt az Ethnographia szerkesztő bizottságának, majd 2012. decemberében a folyóirat főszerkesztőjévé választották. Alapító tagja volt a Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesületnek, ahol két ciklusban az alelnöki feladatot is ellátta. A Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi Kollégiumának két évig (2005-06) elnöke, majd még két évig kurátora volt. Két ciklusban a Kulturális Minisztérium múzeumi szakfelügyeletében a néprajz vezető szakfelügyelőként dolgozott. 2012-től tagja az MTA Néprajzi Bizottságának, ahol több doktori eljárásban közreműködött. 2012-től 10 évig tevékenykedett a Határon Túli Tudományosság Hivatala által irányított Domus Kuratóriumában, hasonlóan 10 évig az I. Osztály Bolyai Ifjúsági Ösztöndíj Kollégiumában.

A néprajz és a muzeológia mellett, Viga Gyula megbecsült tagja a történeti földrajz kutatói közösségének is. Három évtizede rendszeres résztvevője a

Frisnyák Sándor által szervezett történeti földrajzi iskola konferenciáinak és kiadványainak, az alapításától, 2013-tól tagja a Történeti Földrajzi Közlemények szerkesztő bizottságának, ill. tanácsadó testületének.

Pályája során szerepet vállalt a néprajz tudományos eredményeinek megismertetésében, annak társadalmasításában. Fiatalon néprajzi szakköröket vezetett miskolci középiskolákban (Kilián Gimnázium, Kohóipari Technikum), 1983-tól munkatársaival nyári néprajzi gyűjtőtáborokat szervezett a megye középiskolásai számára (Cserépfalu, Szomolya Encs, Pácín, Cigánd). 1976-ban bekapcsolódott a TIT néprajzi szakosztályának munkájába, a szakosztály titkáraként – szomszédos megyék szakembereivel közösen is – tájkonferenciákat szervezett, melyek anyaga önálló kiadványokban is megjelent. Az 1980-as években, annak megszűnéséig tagja volt a TIT Országos Néprajzi Választmányának. Múzeumi munkája kezdetén bekapcsolódott a megyei honismereti mozgalomba, másfél évtizeden át szervezte az Istvánffy Gyula gyűjtőpályázatot. Az 1980-as években titkára volt a HNF égisze alatt működő megyei Honismereti Bizottságnak, amelyik Kováts Dániel irányításával megfrissítette a honismereti mozgalmat. Kiemelkedő eredményük volt az 1987-ben Sárospatakon rendezett Honismereti Akadémia. Tíz évig taja volt a Honismeret szerkesztő bizottságának. 1988-tól három évig a Magyar Néprajzi Társaság önkéntes gyűjtő szakosztályának titkára volt. Ezzel a tevékenységgel kapcsolódott össze a határon túli magyar néprajz területén végzett munkája is. Két alkalommal, 1992-ben (Sárospatak) majd 2004-ben (Tokaj) az irányításával zajlott a Néprajzi Társaság határon túli szemináriuma. 1991-től a Györffy István Néprajzi Egyesület vezetésében tevékenykedett, és alapító szerkesztőként gondozta a Györffy István Néprajzi Egyesület Néprajzi Látóhatár című folyóiratát, aminek 40 kötete jelent meg abban az időszakban. Miskolcon alapító szerkesztője volt 1991-ben a rövid életű, Dimenziók című társadalomtudományi folyóiratnak, melynek feladata a megszűnt Borsodi Szemle pótlása lett volna.

Ma is fontos feladatának tartja a múzeumügy jeles szereplői tevékenységének megismerését és megismertetését. Ezen a területen kiemelkedő eredménye a magyar múzeumügy 200. évfordulójára megjelent múzeumi életrajzi lexikon, melyet Bodó Sándorral együtt jegyeztek főszerkesztőként (*Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest, 2002.) Részt vett a II. kötet munkálataiban is, *Múzeumcsinálók* címmel pedig sorozatot gondoz a Magyar Múzeumok online felületén.

Viga Gyula 1991-től vett részt az egyetemi oktatásban: 1994-től a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén másodállású munkatárs, 2006-tól habilitált docens volt, és 2012. február 15-én kapta meg egyetemi tanári kinevezését. Több szemeszterben óraadó volt a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén, de oktatott az ELTE néprajzi tanszékén, s két-két alkalommal a Selye János Egyetem, valamint a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem programjában is.

2000-2010 között számos alkalommal működött közre opponensként a Debreceni Egyetem és az ELTE néprajzi tanszékeinek PhD. eljárásában.

Viga Gyula a néprajz és a múzeumi szakterület megbecsült képviselője, múzeumi és tudományos-közéleti tevékenységéért számos elismerést, szakmai kitüntetést is kapott. A Magyar Néprajzi Társaság kitüntette a 35 évnél fiatalabb kutatók *Jankó János-díjával*, majd életművéért megkapta a Társaság legrangosabb elismerését, a *Györffy István díjat* is. A múzeumi, ill. a közgyűjteményi szakterület ugyancsak a legrangosabb elismeréseivel, a *Móra Ferenc-díjjal* és a *Széchenyi Ferenc-díjjal* jutalmazta, a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület életmű kitüntetésével, a *Pulszky Ferenc-díjjal* ismerte el munkáját. Miskolc város 1997-ben a *Herman Ottó Tudományos díjjal* tisztelte meg. 2014-ben a szlovákiai Kisgéres díszpolgári címmel ismerte el a Bodroglakban végzett munkáját.

2012. november 1-jén nyugállományba vonult. 2015. augusztus 1-jén reaktiválták, és 2020. január 31-ig a Pécsi Tudományegyetem néprajz-kulturális antropológia tanszékének és interdiszciplináris doktori iskolájának professzora volt. 2020. február 1-jén véglegesen nyugdíjba vonult, megtartva az ETHNOGRAPHIA szerkesztői feladatát és az MTA szakbizottságok tagságát. Mellette rendszeresen publikál, szeniorként közreműködött a Herman Ottó Múzeum által szervezett OTKA kutatásban, amely Miskolc és a hozzá csatolt falvak viszonyát vizsgálta.

VIGA GYULA 10 LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓJA:

1. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. *Ethnica*. Debrecen–Miskolc, 1990. 328 p.
2. Hármastáji határon (Tanulmányok a Bodroglak változó népi kultúrájáról). *Officina Musei* 4. Miskolc, 1996. 328 p.
3. Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből. *Officina Musei* 10. Miskolc, 1999. 270 p.
4. Traditionelle Steintechniken – Steinkultur. *Acta Ethnographica Hungarica* 45. (2000) 1-2. Bd. pp. 19-35.
5. Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 50. Debrecen, 2007. 264 p.
6. A bodroglaki kultúra és társadalom változása a 19-20. században. Budapest, 2008. 266 p.. L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia tanszék
7. A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században). Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc, 2013. 238 p.
8. Földrajzi feltételek és kulturális adaptációk. (A Kárpát-medence tájai közötti gazdasági kapcsolatok térbeli feltételeihez). Fábrián M. – Horváth K. (szerk.): Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 80. születésnapjára. *Acta Hungarica XIX-XX*. Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszék, Hungarológiai Központ. Ungvár, 2010. pp. 118-134.

9. A vándorlás és Közép-Kelet-Európa vándorai Gunda Béla néprajzi szemléletében. Bartha E. (szerk.): A néprajztudomány professzora. Studia Folkloristica et Ethnographica 62. Debreceni Egyetem. Debrecen, 2015. pp. 132-147.
10. Vázlat Dél-Zemplén és a Bodroglóköz hagyományos táplálkozásáról. Acta Ethnologica Danubiana 23. Komárom – Somorja, 2021. pp. 129-158.

Az MTMT adatbázisa 450-nél több tudományos közleményét tartja számon. A néprajzi folyóiratok mellett, 130 kötetet jegyez szerkesztőként.

SZULOVSKY JÁNOS SZAKMAI ÉLETRAJZA

1962. március 22-én született Debrecenben. Gyermekkorát a „Hortobágy mellyékén”, Nagyhegyesen töltötte. Rajztanár édesapja keltette fel érdeklődését a művészetek, a néprajz és a múlt emlékei iránt. A debreceni Tóth Árpád Gimnázium diákjaként elsős korától járt a Déri Múzeum Ifjú Baráti Köre foglalkozásaira és rendszeres résztvevője volt a nyári múzeumi táboroknak. 1979 nyarán érlelődött meg benne, hogy a kézművességet választja fő kutatási területének. 1980-ban felvételt nyert a Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem-néprajz szakára, ahol Ujváry Zoltán professzor szakdolgozati témául az egykori gömöri mezőváros, Putnok

19-20. századi kisiparának feldolgozását jelölte ki számára. Így történeti, néprajzi vizsgálódásait egy lokális mélyfúrással kezdte. Tudományos gondolkodását messzemenően formálta Gunda Béla professzora, aki a filológiai igényesség mellett arra is bátorította, hogy egy-egy probléma komplexebb megértése érdekében merjen más diszciplínákban is elmélyedni. A mélyebb történeti beágyazottságot, ami az ő kultúrtörténeti–funkcionalista, az anyagi kultúra egyes elemeit tipológiai párhuzamokban vizsgáló szemléletéből hiányzott, a történelem szak stúdiumai pótolták. A magyar történelemnek a történeti adatokon túli megértésében sokat köszönhet Veliky János szemináriumainak. Az egyetemes történelmi összefüggések elsősorban Niederhauser Emil, Orosz István és ifj. Barta János előadásai és szemináriumai révén tárultak fel előtte. A tudományos kutatás filozófiai problémáiról, a tudománymetodológiáról inspirálóak voltak számára Nyizsnyánszki Ferencsel, a filozófia tanszék oktatójával folytatott tanórán kívüli beszélgetései.

Már első éves egyetemistaként bekapcsolódott a tudományos diákköri mozgalomba. Történelemből és néprajzból egyaránt írt pályamunkákat,

melyekkel kari és országos díjazott is volt. 1983-tól 1985-ig, diplomája megszerzéséig a bölcsészkar TDK-titkári teendőket is ellátta. Az első tanév utáni nyári múzeumi gyakorlatot – saját kérelmére – a kézművesség múltjának egyik legavatottabb kutatója, *Domonkos Ottó* mellett töltötte, közreműködött a fertőszentmiklósi tájház berendezésében. 1982-ben bekapcsolódott a *Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Munkabizottsága* kebelén belül működő *Kézművesipar-történeti Munkabizottság* munkájába. Így az egyetemi oktatói mellett társadalomtörténeti szemléletével *Vörös Károlyt*, a történeti és néprajzi források együttes látásmódjával *Domonkos Ottót* is mesterei között tarthatja számon.

Az egyetem után két évig újságíróként dolgozott a Hajdú-Bihar Megyei Lapkiadó Vállalatnál. Az 1986/87-es tanévben kitűnő minősítéssel végezte el a Magyar Újságírók Országos Szövetsége Bálint György Újságíró Iskolája tervező- és képszerkesztő szakát. A tipográfiai ismereteit azóta is rendszeresen kamatoztatja konferencia-kötetek és egyéb kiadványok gondozójaként.

Gyimesi Sándor 1987. október 15-én felvette az MTA–BKE Közép- és Kelet-Európa Története Kutatócsoport (korábbi nevén: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ) munkatársának. 1988-89-ben a *Magyar Tudományért Alapítvány* ösztöndíjasaként másfél évig a magyarországi szolgáltatóiparok 19. századi történetének feldolgozásával foglalkozott.

1989 és 1990 között a TIT Országos Néprajzi Bizottságának titkári teendőit is ellátta. 1989 és 1991 között a Néprajzi Hírek társszerkesztője volt, valamint szakértőként dolgozott a Magyar Televízió Gyökerek c. néprajzi dokumentumfilm sorozatánál. Alapító tagja volt az 1989-ben létesített Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesületnek. 1989 és 1991 között óraadó volt az ELTE Tanárképző Főiskolai Kara Történelem Tanszékén. 1992-1995 között a Közgazdaságtudományi Egyetemen prozemináriumot tartott „Bevezetés Közép- és Kelet-Európa társadalmába és gazdaságába” címmel.

1989 és 1991 között a Magyarországi Kéményseprők Országos Egyesülete megbízásából és anyagi támogatásával a kéményseprőipar kultúrtörténeti-néprajzi monográfiájának az anyaggyűjtését és megírását végezte el. „*Füstfaragók. Könyv a kéményseprőkről*” című könyve (Debrecen, 1992) tudományos eredményeiért 1994-ben *Akadémiai Ifjúsági Díjban* részesült. (A kötet alapján Magyar Televízió tudományos ismeretterjesztő szerkesztőségében Novobáczky Sándor szerkesztő-rendező 1995-ben azonos címmel 25 perces filmet készített, amelyet többször sugároztak.) Könyve átdolgozott változata alapján (*A városiasodás mestersége. A magyarországi kéményseprőipar társadalomtörténete*, Bp., 1994.) az MTA Doktori Tanácsa 1995-ben a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította. (E fokozata alapján a Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanácsa 1997-ben megadta számára a PhD minősítést.)

1999. január 1-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (jelenlegi neve: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet) tudományos főmunkatársa. 1999-től 2005-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán akkreditált gazdaságtörténeti PhD-program tanári karának alapító tagja. 2000 májusától húsz éven át, hét akadémiai ciklusban vezette (előbb titkárként, 2002-től elnökként) az MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottságát. Ebbéli minőségében Gömöri Jánossal egyik kezdeményezője, szervezője és rendszeres előadója *Az anyagi kultúra évezredei a Kárpát-medencében* című interdiszciplináris konferencia-sorozatnak, amely nemzetközi viszonylatban is egyedülálló fórum a kézművesség múltja feltárásával foglalkozó tudományok művelőinek a párbeszédre, egymás legújabb eredményeinek első kézből való megismerésére.

Még elsős egyetemistaként, 1981 elején bukkant a Debreceni Egyetemi Könyvtárban a Jekelfalussy József által 1892-ben közreadott iparos- és kereskedő címtárra. Ebben nemcsak egy lokális ipartörténeti adalékok sorozatát nyújtó kiadványt látott, hanem egy olyan forrás lehetőségét is felismerte benne, amely révén képet lehet alkotni – még éppen az érdemi felbomlása előtti utolsó pillanatban – a hagyományos paraszti társadalomról. Mivel a néprajz közkeletű axiómája szerint az önellátásra törekedve a parasztember lehetőleg mindent maga csinált, ezért ha egy iparos meg tudott élni egy faluban, az azt jelenti, volt a munkájára fizetőképes kereslet. Vagyis a címtár adatai alapján feltérképezhető, hogy 1892-ben Magyarország mely tájain volt még erős az autarkia törekvés, illetve a differenciáltabb társadalmi munkamegosztás révén, a specializáltabb foglalkozások művelőinek megélhetést nyújtva mely területek mutatkoztak a modernizációra nyitottabbnak. Az 1990-es évek derekán elérkezettnek látta az időt, hogy neki lásson ennek a munkának. A Jekelfalussy-címtár adatainak számítógépes rögzítésére 1996-ban elnyerte az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok négy éves támogatását. Ez irányú kutatásairól először 1998 februárjában egy budapesti nemzetközi konferencián számolt be a borbélyfodrász mesterség példáját ismertetve. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között Szentendrén megrendezett néprajzi vándorgyűlésén további szakmák elterjedtségének a területi különbségeiről adott számot. A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj – 2001-ben előbb két évre, majd 2004-ban újabb egy évre elnyert – támogatásával tovább foglalkozott a címtár elemzésével. Ennek azonban korlátot szabott egy megfelelő, az adott évmetszethez igazodó, település szintű történeti térinformatikai rendszer hiánya, így ekkor az egyes foglalkozások területi eloszlását még csak megyei szinten tudta vizsgálni.

A 2000-es évek második felétől több fontos kézikönyv elkészítésében vett részt. Magyarország modern kori (kézműves)iparáról írt fejezeteivel magyar és osztrák akadémiai összegzések (2009: *Magyar Néprajz I/1.*; 2010: *Habsburgermonarchie IX/1.*) közreműködője, valamint a Kárpát-medence

kézművesipara történetét feldolgozó magyar és angol nyelvű monográfiák szerzője és szerkesztője (2005: *A magyar kézművesipar története*; 2012: *The History of Handicraft in Hungary*; 2024: *A kézművesipar története Magyarországon*) volt. Tudományos munkásságát az MTA Veszprémi Területi Bizottsága 2006-ban „Az év kutatója” díjjal ismerte el, s ugyanabban az évben a Néprajzi Múzeum mellett működő Népi Hagyományok Alapítvány kuratóriuma neki ítélte a Bátky Zsigmond Díjat.

A kézműves kulturális örökség feldolgozását célzó kutatásai mellett különböző társadalomtörténeti, tudománytörténeti, vallási, néprajzi/vallástudományi témákkal is foglalkozik. Az utóbbi diszciplínák terén új paradigmát jelent a *Vallás – világnézet – tudomány. A keresztény tudományos értelmezési keret létjogosultsága* című könyve (2018), amelynek jelentőségét mutatja, hogy a Magyar Vallástudományi Társaság és l’Harmattan Kiadó gondozásában a Vallástudományi Könyvtár sorozatban látott napvilágot.

A 2010-es években munkahelye vezetője, Fodor Pál kérésére bekapcsolódott az 1945 utáni történelmünket feltáró Vidéktörténet Témacsoport munkájába is. Ennek során többek között közreadta egy nagyhegyesi parasztember visszaemlékezéseit, s tanulmányban összegezte Kádár-korszakban a hitüket gyakorló pedagógusok helyzetét, lehetséges életstratégiáit, s azok következményeit. A történelmi félmúltunk egyik emblemikus művészeti helyszíne működését dokumentálja az *Egy kiállítóhely a politikai tőrészhatáron. A DOTE Galéria története 1976–1989* című könyve (Budapest, 2015).

Magyarországról egyedüli kutatóként részt vett a Herder Institut koordinálásában a német megszállás alatt álló Európa második világháborús hétköznapijainak nagyszabású nemzetközi forrásfeltáró projektjében. Ezt követően a Történettudományi Intézetben készülő, a Horthy-korszak kézikönyve számára egy íves tanulmányban írt összefoglalást a háttérország második világháborús hétköznapijairól.

Szulovszky meggyőződése, hogy az elődök munkájának, a tudomány szak historiográfiájának beható ismerete nem luxus, hanem alapkövetelmény egy tudós számára. Ennek jegyében évtizedek óta foglalkozik a néprajz és a történettudomány tudománytörténetével. Különösen nagy figyelmet fordít Ipolyi Arnold hagyatékának a feldolgozására. A tudós püspöknek a tárgyi világ felfedezésében játszott szerepéről írt, 1999-ben közreadott tanulmánya az Ipolyi-filológia egyik sokat hivatkozott, megkerülhetetlen sarokköve. Ugyancsak fontosnak tartja a szakirodalom könyvészeti feltárását. Ő maga is nem egyszer végzett ilyen feladatot (pl. *Az MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága publikációinak tartalommutatója 1972-1999, A vasművesség válogatott bibliográfiája*). A Kézművesipar-történeti Munkabizottsághoz kötődő kiváló kollégái előtt (Dóka Klára, P. Szalay Emőke, Knézy Judit, Flórián Mária, Domonkos Ottó) tisztelegve indította el az *MTA VEAB Kézművesipar-történeti*

Munkabizottsága kutatói életművek című kiadványsorozatot, amelyben munkásságuk méltatása mellett addigi publikációs jegyzéküket is közreadta.

Szulovszky János egyik kezdeményezője és megvalósítója volt a GIS-ta Hungarorum történeti térinformatikai fejlesztésnek. Ez a Demeter Gábor vezetésével 2015-ben elnyert OTKA-pályázat révén 2017-re valósult meg. Ez a régóta várt eszköz lehetővé tette, hogy újra, s immár település-szinten is megszólaltathassa a Jekelfalussy-címtár adatbázisba rendezett anyagát. A különböző mesterségek térbeli eloszlásának a vizsgálata vezette el a történeti földrajz művelőivel való szorosabb együttműködéshez. 2015. április 24-én jelen volt MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága alakuló ülésén. Demeter Gáborral együtt közreműködött az Albizottság honlapja kialakításában, amelynek 2016 óta az adminisztrátori teendőit is ellátja. 2015-ben tagja lett a Történeti Földrajzi Közlemények szerkesztőbizottságának, amelynek hasábjain rendszeresen jelennek meg tanulmányai.

2019 óta a Horváth Gergely Krisztián által vezetett *MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport* tagjaként, a *Területi egyenlőtlenségek a történeti tájban alprogram résztvevőjeként foglalkozik az 1892. évi címtár elemzésével. A projekt végéhez közeledve jelenleg a Mesterségek térbeli eloszlása és társadalmi beágyazottsága Magyarországon a 19. század végén. A falusi társadalom realizált igényvilágának feltérképezése munkacímű összegzésén dolgozik.*

A kézművesség múltjának kutatójaként meggyőződése, hogy a kézműves örökség olyan tapasztalati és tudásbeli kincsestárát jelent, amelyből ha elemeket, gyakorlatokat átvennénk és tudatosan beépítenénk, napjaink jónéhány problémáját segíthetnének orvosolni. Ennek jegyében írta meg 2010-ben a *Kézműves örökség mint stratégiai eszköz* című röpiratát. Amint azt a *Hauszmann Alajos öröksége. Hagyományörzés és modernitás* című, 2023-ban megjelent kötetben közreadott tanulmányában (Kézműves örökség mint stratégiai eszköz 2.0) megállapította, az általa korábban megfogalmazott javaslatok zöme még mindig aktuális. Mindenesetre a kézműves örökség szakértőjeként a Hungarikum Bizottság mellett működő Kulturális Örökség Szakbizottságnak 2013 óta, immár harmadik ciklusban a tagja.

Az elmúlt évtizedek során akadémiai munkabizottság irányítójaként, konferenciák szervezőjeként és sokszerzős művek szerkesztőjeként nemcsak azt tette egyértelművé, hogy rátermett, az összefüggéseket átlátó, rendszerben és távlatokban gondolkodó vezető, hanem az utóbbiak évek több nagyobb tudományos projektjében részt vevő szenior kutatóként azt is bebizonyította, megvan benne a kollégák iránti tisztelet és bizalom, részfeladatok vállalásával a közös célok maradéktalan megvalósításához szükséges alázat, vagyis a csapatjátékosi képesség is. Aligha véletlen, hogy Demeter Gáborral nemcsak a közös OTKA-pályázatban és a Lendület-programban dolgozott együtt, hanem

Gábor számíthatott rá a GISta Hungarorum térinformatikai keretrendszer tovább építését célzó újabb projektjeiben is.

SZULOVSZKY JÁNOS 10 LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓJA:

1. Die Ofner “Schornsteinfeger-Madonna”. Zu den italienischen Beziehungen der ungarischen Marien-verehrung. In: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, XLVI/95. 1992. 169–179.
2. A tárgyi világ felfedezése. Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről. In: Ethnographia, CX. évf. 1999. 1. sz. 147–180.
3. Füstfaragók. A kéményseprő mesterség kultúrtörténete. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: Plusz könyvek, 2008.
4. Kézművesség, ipar. In: Paládi-Kovács Attila főszerk.: Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. (Magyar Néprajz I. 2.) Budapest, Akadémiai, 2009. 543–566.
5. Die gewerblich-industrielle Arbeitswelt in Ungarn. In: Soziale Strukturen. 1. Teilband. Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1 Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution. Hrsg.: Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Redaktion: Ulrike Harmat. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX.) 2010. p. 379–422.
6. Die Dienstleistungsgesellschaft in Ungarn. In: Soziale Strukturen. 1. Teilband. Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1 Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution. Hrsg.: Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Redaktion: Ulrike Harmat. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX.) 2010. p.467–491.
7. A kézműves örökség, mint stratégiai eszköz. Feladatok és lehetőségek. Budapest, Plusz Könyvek, 2010. 40.
8. Szulovszky János (ed.): The History of Handicraft in Hungary. Budapest, Hungarian Chamber of Commerce and Industry, 2012. 180.
9. Vallás – világkép – tudomány. A keresztény tudományos értelmezési keret létjogosultsága. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – l’Harmattan, 2018. 240.
10. Szulovszky János (szerk.) A kézművesipar története Magyarországon. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2024. 296.

Az MTMT tanúsága szerint Szulovszky Jánosnak több mint 200 tudományos közleménye jelent meg. 18 éves kora óta ír – különböző rendszerességgel – újságcikkeket. Ezek száma is meghaladja a 200-at.

LESKÓ ANDREA A BALASSA IVÁN DÍJ 2024. ÉVI KITÜNTETETTJE

TAMÁS EDIT

A Bodrogi Művelődési Egyesület 1995-ben Balassa Iván kezdeményezésére alakult. Az egyesület néprajzosokat, történészeket, geográfusokat, biológusokat, nyelvészeket, régészeket és műemlékes szakembereket fogja össze. A Bodrogi Művelődési Egyesület – Balassa Iván halála után – a Bodrogi-kutatás és a terület megismerése terén nyújtott kiemelkedő teljesítmény elismerésére emlékérmét alapított. A nemzetközileg elismert etnográfus nevét viselő Balassa Iván Emlékérem átadását minden évben a tudós születésnapjához közeli (október 5.) időpontban

rendezik. 2024-ben a „Tájhasználat és antropogén tájformálás a Zempléni-hegységben és környékén (895-1920)” című konferencia keretében Leskó Andrea néprajzos-muzeológus vehette át a Balassa Iván emlékérmét Dr. Tamás Edittől, az egyesület elnökétől.

LESKÓ ANDREA SZAKMAI ÉLETRAJZA

Leskó Andrea 1980. február 2-án született Sárospatakon. Szülővárosában, a Petőfi Sándor Általános Iskolában kezdte tanulmányait, majd az Árpád Vezér Gimnáziumban érettségizett. Aktív tagja volt a Bodrog Néptáncgyűttesnek, gimnazistaként már alapfokú táncsoport vezető és táncoktató volt. Sárospatakon, a Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Karán tanító szakon szerzett oklevelet.

A gimnáziumban kiemelt tárgyként tanulta a német nyelvet, majd a Főiskolán is ezt választotta műveltségi területként. Munkába állva, Hajdúhadházon a Bocskai István Két Tanítási Nyelvű Általános Iskolában a német nyelvet, ill. a tánc és a dráma tantárgyakat tanította. A munka mellett a Debreceni Egyetem néprajz szakán folytatta tanulmányait és szerzett etnográfus diplomát.

Leskó Andrea 2011-ben került az MNM Rákóczi Múzeumába. Néprajzusként a történelmi Zemplén és Abaúj vármegyék gazdag néprajzi tárgyi gyűjteménye és egyéb feladatok várták. Keveseknek adatik meg, hogy a pályára kerülésük után három évvel társkurátorai lehetnek egy új nagy állandó kiállításnak. A kolléganőnk alaposra törekvő munkával szisztematikusan kezdte megismerni a nagy néprajzos elődök által összegyűjtött tárgye gyűjtéseket, s megtalálta helyét a társkurátorok, a kiállítás látványtervezői, megépítői között is. Munkája eredményeként sikeres kiállítássor született Sározsadányban, melynek immár tíz esztendeje muzeológus „gazdája”. Pedagógus végzettségét jól hasznosítja a kiállításokhoz kapcsolódó, s évről évre egyre több néprajzi tematikájú múzeumpedagógiai foglalkozásokon is. A zsadányi kiállítás meghozta az első publikációkat is, a kiállítások vezetőjének egyik írójaként.

2016-ban, a Zempléni-hegység első üveghutája, a Regéci-huta megszűnésének 100. évfordulóján a témát feldolgozó időszaki kiállítást álmodott és valósított meg Sárospatakon a Rákóczi Múzeumban. Nehezen engedte el ezt az első önálló, két szezonon át fennálló kiállítást Andrea, pedig már tudtuk, hogy jön a sokkal nagyobb feladat, minden muzeológus álma. Mindez Leskó Andrea számára a muzeológus pályája elején megadatott, azaz egy új, múzeumi célokat szolgáló épület megálmodásában, a tervezés végig kísérésében, a kiállítóterek és az ott épülő kiállítás megvalósításában részt vett. Az elmúlt évtized itt a Rákóczi Múzeumban a szakmai kollégák, köztük Andrea számára is erről szólt. A nagy álmokat természetesen itt is kisebb realitás követte, de a 240 m²-es néprajzi látványraktár nem kevés munkát jelentett Andreának.

Miközben az elmúlt 10 esztendő a Rákóczi Múzeum történetében az 1950-es, 1960-as évek műtárgygyarapodási dömpingjét idézte, melyek között több néprajzi tárgye gyűjtés is volt. A Szkircsák és a Jakab kerámiák mellett – még éppen idejében, hogy tervezni lehessen vele az új épületben – a múzeumba kerültek Veres néni mézeskalácsos és gyertyaöntőműhelyének tárgyai is. A jelentős gyarapodások révén a néprajzi gyűjtemény ma már eléri a 9 ezres darabszámot. A tárgyfeldolgozás és beletárolás nem könnyű munkájánál lelkesítőleg hathatott, hogy már az új épületbe kellett ezeket a tárgyakat és magát a mézeskalácsos műhelyt is beleálmodni.

Leskó Andrea a múzeumunkban eltöltött 13 esztendő alatt a néprajzi gyűjteményt szinte már teljes egészében áttekintette, a kollégákat bevonva kiállításra előkészítette a nagy tárgycsoportokat, a pataki kerámiákat, a kemény cserepeket, de Mezei Tamás fafaragásait, az üveghuták termékeit, a sátoraljaújhelyi festett bútorokat, a mézeskalácsos műhely tárgyait és a bodroghközi szötteket is. A raktári, gyűjteményi munka közepette előbbiekről, mármint a mézeskalácsos műhelyről egy kedves tanulmányt is írt „Szív küldi Szívnek” alcímmel. És igazi néprajzusként hosszú életű szeretett nagypapjával készített interjúkat egy mára már eltűnt népi világot megörökítve.

2023-24-ben már az épülő Látványtár új néprajzi kiállításának a „Sárospatak és Zemplén tárgyi öröksége” tényleges megvalósítása töltötte ki a nappalokat és az éjszakákat. Andrea részese volt annak a munkának, melynek eredményeként megszületett a Magyar Nemzeti Múzeum elmúlt években zajlott legnagyobb vidéki beruházásaként a Rákóczi Látványtár, a Rákóczi Múzeum új komplex muzeológiai feladatokat ellátó épülete, a vidéki muzeológia új büszkesége.

Ma más feladatok állnak a muzeológusok előtt, mint a nagy elődök, a múzeumalapítók idején. De a mai feladatok sem kisebbek annál. Ebben a munkában Leskó Andrea megtalálta a helyét, a feladatot és azt a legjobb tudása szerint el is végezte!

Kitüntetéséhez szívből gratulálunk, s további sikereket kívánunk!

LESKÓ ANDREA LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓI:

1. Vezető a MNM Rákóczi Múzeuma Néprajzi Kiállításához – Sáradsadány. (Tamás Edittel és Balassa M. Ivánnal közösen) Sárospatak, 2014. 55. p.
2. Guide to the Ethnography Museum Sáradsadány of the Rákóczi museum of the Hungarian National Museum – Führer zu der Ethnografischen Ausstellung es Rákóczi-Museums des MNM Sáradsadány. (Tamás Edittel és Balassa M. Ivánnal közösen) Sárospatak, 2014. 32. p.
3. Turistický informačný text K Národopisnej Výstave Rákócziho múzea MNM Sáradsadány – Przewonik do Wytawy Etnograficznej w Muzeum Rakoczego Węgierskiego Muzeum Narodowego Sáradsadány – Путеводитель к Этнографической Выставке музея Ракоци Венгерского Национального Музея Шаражадань. (Tamás Edittel és Balassa M. Ivánnal közösen) Sárospatak, 2014. 48. p.
4. Rákóczi Látványtár (Tamás Edittel közösen) Zsebkönyv. Budapest, 2023. 32. p.
5. Rákóczi Visual Collection (Tamás Edittel közösen) Zsebkönyv. Budapest, 2023. 32. p.
6. Zážitková Výstava a Rákocziövcoch. (Tamás Edittel közösen) Zsebkönyv. Budapest, 2023. 32. p.
7. Wystava Došwiadczalna o Rakocznych (Tamás Edittel közösen) Zsebkönyv. Budapest, 2023. 32. p.
8. Rákóczi Látványtár – Rákóczi Visual Collection – Rákóczi Schausammlung – Zážitková Výstava a Rákocziövcoch. (Tamás Edittel közösen) Kiállítászvető. Budapest, 2023. 48. p.
9. Múzeumi munkafüzét gyerekeknek – A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma Néprajzi Kiállítóhelye Sáradsadányban. Sárospatak, 2015. 16. p.
10. Az utókornak megőrizve - Szív küldi Szívnek. Tamás Edit (szer.): A Rákócziak és a 70 éves múzeum. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 68. Sárospatak, 2021. pp. 191-206.

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN ÉLETMŰVE

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. Székely András Bertalan kisebbségkutató életművét a hetvenedik születésnapjára tervezett tiszteletkötet elmaradása miatt, most, egy általa szerkesztett néprajzi gyűjteményes kötetben foglalom össze, egy másik tudományterület, a geográfia művelőjeként.

Mind a ketten Isaszegen élünk, és szembe szomszédok vagyunk. 2007-ben ismerkedtünk meg és barátokká váltunk. Figyelemmel kísérjük egymás munkáját, és műhelybeszélgetéseket – tudományközi eszmecserét – folytatunk a helybeli múzeumban és az általa alapított Tóth Árpád Nemzeti Társaskör tudományos rendezvényein vagy azt követően. Tudományos kutató, tudományszervező és kulturális közéleti tevékenysége alapján az otthonát egyszemélyes kutatóműhelyként is értékelhetjük, amely kiegészül felesége, Sz. Opre Mária fotóművész alkotóműhelyével. Szépen gondozott kertje a helybeli értelmiség tudomány, kultúra és a művészetek iránt érdeklődő tagjainak időszakos találkozóhelye, ahol magyarságismereti, múltra irányuló, de a jelen megértését szolgáló témákkal, továbbá terület- és településfejlesztési kérdésekkel is foglalkoznak. Ritkaságszámba menő jelenség, hogy egy nyugdíjas kormánytisztviselő, aki most is aktív közéleti szereplő, és egyben az országhatárokon átívelő tudományos kutatásokat folytató tudós, a lakóhelyén (egy kisvárosban) is a kulturális élet, és presbiterként az egyházi élet egyik meghatározó egyénisége legyen.

Székely András Bertalan 1952-ben Budapesten született, ahol a Műszaki Egyetem Építőmérnöki Karán földmérőmérnöki diplomát (1977), később az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán művelődésszociológus oklevelet szerzett (1981), majd egy év múlva doktorált.

Mérnöki feladatokat csak rövid ideig (1977-1978) vállalt a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalatnál. Foglalkozást váltott, a Műszaki Egyetemen közművelődési munkatársként és kollégiumi igazgatóhelyettesként dolgozott (1978-1983), valamint a Közép-Kelet-Európai Klub vezetői tisztségét is ellátta. A szomszédos országok magyar kisebbség ellenes intézkedéseire és kedvezőtlen folyamataira reagálva, a klub programjában egyre jelentősebbé vált az etnikai kérdésekkel, a Kárpát-medencei népesség- és annak részeként az etnikumok történetével foglalkozó előadások és vitaülések rendezése. Erre az időszakra tehető, hogy a korábban kialakult érdeklődési köre felerősödött, és

életprogramjává vált a Kárpát-medence kisebbségtörténetének, az etnikai tömbökben és diaszpórában élő nemzetársaink élethelyzetének tudományos vizsgálata.

A jelen megértéséhez szükséges a történelmi előzmények, így a Kárpát-medence népességhistoriái adatainak ismerete, amely nélkül nem lehet reális helyzetelemzést megfogalmazni, az első vagy a második világháború utáni idősíkra koncentrálva. A Kárpát-medencében a népesség a középkor vége felé 3,1 millióra növekedett, amelynek 2/3-át az államalkotó magyarság képezte. A török hódoltság idején a medencerendszer és az érintkező hegységperem térségében nagy népesség-pusztulás történt, és ettől kezdve a magyarság kisebbségként élt a történelmi országterületen.⁷² 1920-ban a trianoni békediktátum következményként területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át elveszítve, Európa nyelvileg-etnikailag egyik leghomogénebb államává vált.⁷³

Székely András Bertalan az eredeti, első képzettségétől eltérő tudományterületen folytat alkotó tevékenységet, amelynek eredményei – a többi alkotóműhelyhez hasonlóan – az államigazgatásba is bekerülnek,⁷⁴ és hasznosulnak a kormány kisebbségpolitikájában, valamint hosszú távú nemzetstratégiájában. Mint a „nemzetiségi kérdés polihisztora”⁷⁵ a határon túli magyarság és a hazánkban élő nemzeti kisebbségek történetével és helyzetelemzésével foglalkozik. A tényfeltárás mellett a fejlődési trendet, a lehetséges jövőt, a szomszéd népekkel való megbékélés szükségességét, és kapcsolataink új alapokra helyezését is megfogalmazza. Új szomszédosságpolitikát sürget, s ennek megvalósításáért – kisebb mozgástérben – ma is aktívan tevékenykedik. Fontosnak tartja az itthoni magyarság összetartozás-tudatának erősítését, a lokális hagyományokból felépülő nemzeti örökségünk védelmét és újratertését.

---

⁷² A 18. század végén 31-34,7%, 1840-ben 37,4%, 1880-ban 41,2%, 1910-ben pedig 48,1% volt a magyarság részesedési aránya a történelmi Magyarország területén.

⁷³ *Kocsis Károly*: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920). In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*, Nyíregyháza, 1996. pp. 49-58., *Kocsis Károly - Tátrai Patrik*: *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig*. Budapest, 2013., *Kocsis Károly* (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza. – Társadalom*. Budapest, 2021., *Dövényi Zoltán*: *Demográfiai és etnikai folyamatok (1715-1918)*. Történelmi Földrajzi Közlemények 11. évf. (2023) 1-2. szám, pp. 42-56.

⁷⁴ *Surján László*: Utószó. In: Székely András Bertalan: *Kárpáton innen, tengeren túl*. Pilisvörösvár, 2023. pp. 341-342.

⁷⁵ *Surján* id. mű

Az eredményeinek eléréséhez megtett utat a továbbiakban foglaljuk össze, a teljesség igénye nélkül.

A Kárpát-medencére irányuló etnikai kutatás a pártállami korszakban – a szomszéd népek érzékenységeire hivatkozva – tiltott diszciplína volt. A megörökölt (1945 előtti) kutatási eredményeket tartalmazó történeti, statisztikai és kartográfiai művek, és a primer (levéltári) források tiltó listára kerültek, és használatukat engedélyhez kötötték. Székely András Bertalan tudományos munkatársként először az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportjában (1985), majd az Országos Széchenyi Könyvtár Magyarországtudató Intézetében (1986-1989) dolgozott, ahol lehetősége volt többek között a tiltott forrásművek tanulmányozására, tudományosan megalapozva a történelmi Magyarország feldarabolását követő idő etnikai jelenségeire, változásfolyamatára koncentrálnó alkotómunkáját.

A késő-Kádár-korszak enyhülése lehetővé tette először a néprajztudomány, a nyolcvanas években pedig a földrajztudomány, a történettudomány, a szociológia, majd a rendszerváltoztatást követően a regionális tudomány művelői számára az országhatáron túl élő magyarság makro- és mikroszintű kutatását, különböző megközelítésekkel. Felszabadultak tehát a tabunak tekintett etnikai témakörök, és tisztázódtak a tudományelméleti és -módszertani kérdések. S ebben a tudományközi együttműködési, megújulási és fejlődés-folyamatban jelentős integráló szerepet vállalt Székely András Bertalan, különösen az 1989-től 1996-ig és 1998-tól 2015-ig terjedő időben, amikor mint kisebbség-politikus és -kutató kormánytisztviselőként, középvezetőként, minisztériumi főtanácsadóként dolgozott a Miniszterelnöki Hivatalban és a minisztériumokban.

A minisztériumi működése – a feladat-átrendeződések miatt – két évig megszakadt, de a nemzetiségkutató és szakirodalmi tevékenységét töretlenül folytatta. 1996-tól 1998-ig a Pozsgai Imre által alapított (nem akkreditált) Szent László Akadémián tanított és a Kárpát-medencei Régió Tanszéket vezette. Meghívott professzorként speciális kollégiumokat tartott a Soproni és a Károli Gáspár Református Egyetemen. Ebben az életszakaszban is aktívan bekapcsolódott a tudományos közéletbe, kapcsolatot és együttműködést teremtve a rokontudományok művelőivel, többek között a ma nemzetközileg is ismert tudós, Kocsis Károly akadémikussal, valamint a körébe tartozó Hajdú-Moharos Józseffel és Rétvári László geográfussal. Az etnikai földrajz Kocsis Károly tudományos műhelyében a geográfia önálló diszciplínájává fejlődött, amely makroszinten elemzi a Kárpát-Pannon-térség etnodemográfiai jelenségeit és folyamatait.⁷⁶

---

⁷⁶ *Tátrai Patrik*: Utak és értelmezések napjaink magyarországi etnikai földrajzi kutatásaiban. In: Pap Norbert (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Publikon Kiadó. Budapest, 2015. pp. 79-95.

Székely András Bertalan, mint oktató a Kárpát-medence nemzeti kisebbségeinek kultúrtörténetét makroszinten tanította, a honfoglalás korától különböző időhatárokig. Tudományos kutatóként mikroszinten, olykor csak egy-egy településre, régióra kiterjedően tárta fel az etnikai jelenségeket és folyamatokat (általában két időkeresztmetszetben, 1920-tól vagy 1945-től napjainkig). A regionális és mikroregionális szintű elemző és szintetizáló írásművei hiteles képet rajzolnak az elszakított országrészek magyar nemzetrészeiről, és kiemelten a hazai szerb, horvát, illetve szlovén kisebbségről. Elsősorban a Bácskában, Bánságban, Drávaszögben, Dél-Baranyában és a Muravidéken élő magyar kisebbségek helyzetelemzésével foglalkozik. Érdeklődése és kutatómunkája kisebb mértékben kiterjed a Felvidéken, Kárpátalján és az Erdélyben élő magyar nemzettársainkra is. Forrásfeltáró tevékenysége kiegészül helyszíni vizsgálatokkal, terepmunkálatokkal és egyéni sorsokat megjelenítő életrajzokkal és interjúk készítésével is. (Az életrajzok egy jelentős része tudománytörténeti írásoknak tekinthetők, vagy idővel majd azzá válnak).

Kutatási eredményeit tudományos igényességgel, de mindenkor közérthetően megfogalmazva publikálja különböző folyóiratokban, konferenciakötetekben, szakmai periodikákban, ismeretterjesztő kiadványokban, 1984-től pedig önálló könyvekben. Először „A híd, amely összeköt” (2012) című, életművét összegző kötetében, majd kiegészítve a saját honlapján adta közre írásműveinek a teljes listáját (2024).⁷⁷ A bibliográfiájában közölt immár 640 írását a következőképpen rendszerezte: a) saját kötetek (16 = 2,6%), b) szerkesztett, válogatott, lektorált, szakértett dokumentumok (61 = 9,8%), c) kötetekben való megjelenés (69 = 11,1%), d) tanulmányok, dolgozatok, esszék, konferencia-előadások, adott és kapott nagyinterjúk folyóiratokban, lapokban, elektronikus médiumokban (139 = 22,4%), e) szócikkek, publicisztikai írások, alkalmi beszédek, versek, recenziók, nyilatkozatok (336 = 54,1%).

A saját kötetei tanulmánygyűjtemények, korábban megjelent és első közlésű írásművek (összesen több mint 3300 oldal terjedelemben). A tartalomelemzésük alapján kimondható, hogy Székely András Bertalan gondolatvilágát és tevékenységét a magyarság és az európaiság egysége, népünk szeretete, a velünk együtt élő vagy szomszédos népek megbecsülése és tisztelete jellemzi. Az etikai alapállás, a hitvalló és tanúságtevő tartalom mellett, a szabatos és világos fogalmazás, a legjobb írástudók stílusán pallérozott, közérthető és élvezetes nyelvezetük miatt szerzőjét a Magyar Nemzeti Írószövetség tagjává választotta (2020).

A különböző műfajú, tematikájú és megközelítésű irodalmi művei mellett kiemelkedő jelentőségű a tudományszervező és tudományos közéleti

---

⁷⁷ <https://siculus.hu/Dr.SzekelyAndrasBertalan>

tevékenysége, a Magyar Néprajzi Társaság szakosztályaiban, a Honismereti Szövetség országos és regionális testületeiben és a Honismeret című folyóirat szerkesztő bizottságában végzett munkássága egyaránt. A tárgyi és történeti néprajz iránti érdeklődése még középiskolás korában alakult ki, és akkortájt tanfolyamokon és szabadegyetemi előadásokon gazdagította e tárgykörbeli ismereteit. Ebben a tematikus tudásszerző életszakaszban nagy szerepe lehetett annak, hogy elődei – a családtörténeti feljegyzések és hagyományok szerint – a Kárpát-Pannon-térség különböző régióiban éltek és sokféle rendszerfenntartó, -működtető kulturális tevékenységet folytattak.

Kisebbségi-, és művelődéstörténeti kutatóként elért eredményei alapján 2011-ben felkérést kapott a Magyar Néprajzi Társaság elnökségétől elnökségétől „A magyarországi nemzetiségek néprajza” című többnyelvű kiadványsorozat főszerkesztésére. Ezen belül a kisebbségi és magyar nyelvű válogatás alsorozat közvetlen szerkesztőjeként a hagyomány folytatása mellett jelentős változtatást hajtott végre, mindenekelőtt abban, hogy a szűkebb értelemben vett etnográfia elsőbbsége mellett fórumot biztosított a rokontudományok, pl. a kulturális antropológia, a történettudomány, a szintetizáló jellegű hungarológia, a szociológia, a történeti földrajz stb. művelőinek. A pályatársak megítélése szerint a kiadványsorozat azon felül, hogy jelentősen gyarapítja a kisebbségtudományt, segíti a helytörténeti-honismereti kutatásokkal foglalkozó tanárok, művészek, kismesterek mikrotörténeti, -tájrajzi stb. tevékenységét.

A szerteágazó aktivitása és kapcsolatrendszere kiterjed a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Intézetére és hisztogeográfiai kutatóműhelyre is, melynek „külső tagjaként” előadásokat tart a tájföldrajzi és vallástörténeti konferenciákon, tanulmányokat ír, lektorálást vállal és szívesen közli a műhelytagok írásait az általa szerkesztett művekben.

Fontos alkotásai közül meg kell említeni, hogy 2023-ban – gondos előkészítő és szervező munka eredményeként – megalapította erdélyi, anyaországi és nyugatra szakadt tagokkal a jeles erdélyi társadalomkutató szellemi hagyatékát éltető Venczel József Társaságot, melynek működési tere kiterjed a Kárpát-medence magyarok régióira és kisközpontjaira.

Székely András Bertalan most is gazdagodó életművét a rendszerváltozás után több kitüntetéssel, 2004-ben a Magyar Kultúra Lovagja, 2006-ban esszéíró munkásságért Gyulai Pál díj adományozásával, 2008-ban a Pro Ethnographia Minoritatum emlékéremmel, 2008-ban a Történelmi Vitézi Rend vitézzé avatásával ismerték el.⁷⁸ 2022-ben Szent István nap alkalmából Novák Katalin köztársasági elnök „a Kárpát-medence népeinek és nemzetségeinek együttélését segítő kultúr- és kapcsolattörténeti kutatásai, illetve ismeretterjesztő és oktató

---

⁷⁸ Székely András Bertalan: A híd, amely összeköt. Székely András Bertalan hat évtizede. Pilisvörösvár, 2012. pp. 17-18.

tevékenysége elismeréseként” a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetésben részesítette.

A vázlatos pályakép alapján azt is mondhatjuk, hogy Székely András Bertalan egy valóságos „Híd-ember”, aki napról-napra hidakat épít a Kárpát-medence etnikumai között.

Munkássága folytatásához – a nyíregyházi geográfusok nevében is – további sok sikert és jó egészséget kívánok!

KÖNYVISMERTETÉS

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A magyar nép természeti környezete

Budapest, 2024. Magyar Néprajzi Társaság, 166 old.

KÓKAI SÁNDOR

Paládi-Kovács Attila akadémikus az agrár-etnográfia és az anyagi kultúra történetének nemzetközileg elismert kutatója. A magyar népi gazdálkodás, a néprajzi kartográfia és a magyar néptörténeti kutatásainak eredményeként sikeresen tárta fel a paraszti gazdálkodás gyakorlatát, a mezőgazdaság tradicionális ágazati rendszereit, s részletesen feldolgozta a magyar állattartó kultúra és gazdálkodás történetét. Könyveiben és tanulmányaiban kiemelt hangsúlyt kapott a tradicionális magyar paraszti társadalom osztályainak és foglalkoztatási rétegeinek gazdasági meghatározottsága, valamint kulturális-mentális vonásai. „*A magyar állattartó kultúra korszakai*” c. művében 1993-ban, először összegezte népünk etnogeneziséhez leginkább kapcsolódó pásztortársadalmunk idő- és térbeli formáció-változásait.

A tájhasználat és tájgazdálkodás vonatkozásában új korszakolással, számos eredeti megállapítással szolgált. Az életmód- és foglalkozásváltások eltérő földrajzi tájakhoz és az ott élő népekhez kapcsolódnak, melyek végig kísérték népünk több ezeréves történetét is. Ez a történeti ökológiai szemlélet tükröződött a *Magyar néprajz* c. szintézis I.1 „Táj, nép, történelem” c. kötetben (Akadémiai Kiadó 2011) megjelent: *A magyar nép természeti környezete* c. monografikus tanulmányban (213-292. old.). Ebben Paládi-Kovács Attila sokszínűen és egyértelműen összegezte a magyar nép mindenkori természeti környezetét, s annak formálódását, amely a 2024-ben megjelent könyve első, jóval rövidebb változatának tekinthető.

A magyar nép természeti környezete c. 166 oldalas könyvében Paládi-Kovács Attila akadémikus arra vállalkozott, hogy egyrészt javítsa, átdolgozza és kiegészítse a korábban leírtakat. Azaz a szöveget bővítve, számosabb térképábrával, rajzzal és fotóval, angol nyelvű kivonattal, új képekkel és képaláírásokkal, valamint angol nyelvű összegzéssel (153-166. old.) kiegészítve ismét közreadja. Másrészt arra, hogy rendszerezve, összegyűjtve és ütköztetve az elmúlt évszázad kutatási eredményeit – az ellentmondásokat is felvázolva – okozati kapcsolatrendszereken keresztül új szintézisbe foglalva bemutassa a magyar nép mindenkori természeti környezetét. A szerző az őshazáktól napjainkig követi nyomon a népesség adaptációját a természeti tájhoz,

figyelemmel e folyamat tükröződésére a szókészletünkben és egyes kulturális tradícióinkban is.

Az elmúlt évezredekben a magyarság és mindenkori természeti környezete oly mértékben fonódott össze, hogy csak és kizárólag a történeti és földrajzi szemléletmód együttes alkalmazása – kiegészítve a nyelvészeti, régészeti és őstörténeti forrásokkal és azok értelmezésével – adhat reális képet a komplex struktúra-váltások idő- és térbeli folyamatának megértéséhez. Mindez szükségszerűen a magyarság etnogenezisének értelmezését és oksági magyarázatát is maga után vonja, mely másfél évszázad óta folyamatos viták keresttüzébe áll, s napjainkra ismét fellángolt. A könyv fontosságát és aktualitását e tény is növeli, melyben a szerző kellő visszafogottsággal közli a tényeket, amelyek népünk finnugor származásának dominanciáját is erősítik. Ugyanakkor megemlítve a magyarsággal mindenkor együtt élő népek nyelvi-kulturális hatásait is.

A könyv első fejezete (*Honfoglalás előtti korok*) az Életföldrajz és őshazák (uráli, finnugor, ugor) kapcsolatrendszerét boncolgatja, s a mindenkori természeti-táji képet vázolja fel. Botanikai és zoológiai térképekkel is érvel, megadva a közös nyelvészeti emlékekben is fellelhető növények (pl. fenyő, tölgy, kőris, hárs, alma, körte stb.) és elsősorban a prémes állatok (pl. nyuszt, nyest, nyúl stb.) Ural vidéki elterjedtségének határait. A nyelvben megtalálható környezeti emlékek az együttélés korszakait is kijelölik, jól behatárolva az uráli és finnugor őshazák területét is. Az ugor együttélés helyét a Közép-Ural területére helyezi, korát pedig Kr.e. 2000-500 közötti időszakra – megjegyezve, hogy a finn-permi ág és az ugor ág szétválása hosszantartó, évszázadokig elhúzódó folyamat volt –, melynek emlékét a magyar nyelvben több mint száz szavunk őrzi, többek között: rügy, szár, levél, domb, szőr, faggyú stb.

A nyelvészeti emlékeken túllépve, de azzal szimbiózisban, az életmód-váltások ökológiai alapjait (éghajlat és klímaváltozások) is megismerve a szerző komplex természeti képet rajzol a vizes élőhelyektől (pl. folyók, árterek stb.) a sztyeppen át az erdők világáig, melyek a tájak és tájnevekben is rögzültek és tükröződnek nyelvünk világában.

A könyv második fejezete a *Kárpát-medence természeti viszonyait* a kultúrtáj-teremtés szemüvegén keresztül vizsgálja a 9-15. század közötti idősíkon, az alkalmazkodás és a lokális környezetátalakító munkálatokra helyezve a hangsúlyt. A szerző megállapítja, hogy a Honfoglaláskori differenciált természeti környezet (pl. Dunántúl, Erdély, Alföld stb.) később sem homogenizálódott, a táji-környezeti adottságok és lehetőségek jól visszatükröződtek a tájhasználat és tájatalakítás folyamatában. Az ökológiai adottságokhoz (pl. éghajlat, növényzet, talaj stb.) és a változatos tájrendszerhez a magyarság korábbi tájszemléletével, -ismereteivel viszonyult, ezért az új haza tájainak és tájtipusainak elnevezéseiben tovább éltek a tradicionális elemek, s az ómagyar tájak nevei (pl. Bodroghköz,

Temesköz, Muraköz, Bükk stb.) is őrzik emlékét. Az első évszázadok döntően a földrajzi környezethez történő alkalmazkodást jelentették – felhasználva a korábbi tájatalakítás fennmaradt nyomait –, s a kultúrtáj átalakítása a 13. század végétől vett nagyobb lendületet (pl. fogszállás, vontatóutak, kisebb csatornák stb.). A szerző hangsúlyozza, hogy mindez erdővidékeinkre is jellemző maradt, azzal a kitételrel, hogy a bükkösök és fenyvesek régióit a magyarság nem szállta meg, de nem is volt ismeretlen számára (pl. vadászat, erdőuradalmak stb.). Fontos megállapítása, hogy az Árpád-kori magyar településtörténet természeti határokat követett, a Felföldön és Erdélyben egyaránt, de még az Alföldön is, s ezekbe tradicionális elemként épültek be a gyepük, kapuk és várak is.

A könyv harmadik fejezet a *Kárpát-medence környezeti viszonyainak átalakulását* mutatja be a kései feudalizmus évszázadaiban (16-18. század). A szerző hangsúlyozza, hogy ez az időszak szervesen összekapcsolódik, mindazok ellenére, hogy a szóban forgó három évszázadot a kultúrtáj változás két ellentétes irányú eleme (pusztítás-újjaépítés) jellemezte. Annál is inkább, mert az éghajlat, az időjárás változását – ekkor az átlagnál hűvösebb és csapadékosabb volt – érdemes hosszabb távon nyomon követni, s ebbe a kontextusban elhelyezni a kultúrtáj változásának folyamatát is. A környezettörténeti elemek ismerete adhat magyarázatot a demográfiai változásokra is, melynek európai elemei (demográfiai robbanás) összességében hazánkban is pozitív hatást gyakoroltak, a 18. századi eleji (1720-30-as évek) országos aszályok ellenére. Mindez új művelésbe vonható területeket is igényelt, mely az erdősegek felé is fordította a figyelmet.

Paládi-Kovács Attila kiemeli, hogy a 16-17. századi lokális erdőirtások (pl. palánkok építése, várak erősítése, ipar energiaszükséglete stb.) mértékét meghaladó 18. századi térfoglalás következett be elsősorban a lombos erők zónájában. A tölgyes erdők sokrétű hasznosítása, mind az állattenyésztés (pl. legelők, kaszálók, makkoltatás stb.), mind a növénytermesztés (pl. irtásföldek, szántók stb.) szempontjából kitüntetett figyelmet kapott. Az egyes uradalmak és városok (pl. Debrecen, Munkács stb.) lokális erdővédelme a 16-17. században elsősorban a túllegeltetés megakadályozását szolgálta, a 18. században azonban a fakitermelés rendezett kereteinek betartására irányult, közismerten megnőtt az erdők ipargazdasági szerepe (pl. faszén-égetés, hamuzsírforrás, üveghuták vashámorok energia szükséglete stb.). Ugyanakkor az erdőirtás olyan mértékben fokozódott, amely már ekkor kikényszerítette az okszerű erdőgazdálkodást. Olyan helyeken is létesültek falvak, ipari telephelyek, ahol korábban nem éltek tartós megtelepedéssel emberek. Paládi-Kovács Attila – helyesen – a 18. századra teszi a Kárpát-medencei élettér (ökumené) teljes horizontális és vertikális birtokbavételét. Ebbe a komplex környezetgazdálkodásba az folyók és árterek, illetve a magashegyvidékek vertikális övezetei egyaránt bekapcsolódtak. E tekintetben a szerző egyetért Bél Mátyás megállapításával, aki *De re rustica*

Hungarorum c. művében Magyarországot, mint a természet különlegesen áldott kertjét írja le. Az itt termő szőlők és gyümölcsösök valóságos erdőket alkottak, különösen a Duna, a Tisza és a Szamos mentén. A Kárpát-medence földrajzi helyzeténél fogva Európa legfontosabb ún. „gyümölcsfajtaközpontjává” vált, amelyhez a Balkánon át beáramló keleti gyümölcsök és szőlők is hozzájárultak.

A könyv negyedik fejezetében a szerző a *Kárpát-medence természeti környezet 19-20. századi átalakítását* elemzi és értékeli. Az oksági kapcsolatokon túllépve az integrált környezetátalakításra (folyószabályozás, ármentesítés, lecsapolás) helyezi a hangsúlyt, amely a komplex tájgazdálkodás új dimenzióit nyitotta meg a történelmi Magyarországon. E folyamat érintette a mezőgazdaság struktúra váltását, a szántók kétirányú – az erdők és a mentett árterek felé történő – terjeszkedését, az öntözés és a talajkárok megjelenését, éppúgy, mint a közlekedés és a szállítás átstrukturálódását, melynek leképézéséeként a tér és az idő a társadalom számára új értelmet és dimenziót kapott. E forradalmi változások tovagyrűző hatásaként az agrárgazdasági dominanciájú országunkban az 1860-as évektől meginduló iparosodás – melynek eredményeként új ipari tájak és körzetek is létre jöttek – és városfejlődés tovább erősítette és egyben színezte a Kárpát-medence gazdasági tájainak/régióinak arculatát. A településhálózat elemeit is magával ragadó gazdasági prosperitás megmutatkozott a városok és falvak külső képén (pl. téglafalazat, cseréptető, emeletes épületek stb.), de a települések közötti hierarchikus kapcsolatrendszerüket is átfőrmálta.

Összegezve a szerző kiemeli, hogy a Kárpát-medence mai képének kialakulása döntően népünk tájépítő teljesítménye, itt az antropogén eredetű környezeti változások ezeréves folyamata elválaszthatatlan a magyar köznép történetétől, kétkezi munkájától. Kapcsolódik ehhez a történelmi Magyarország etnikumainak és etnikai tereinek történelmi átalakulása is. A középkor évszázadait a magyarság térfoglalása, terjeszkedése, a 16-18. századot térvesztése jellemezte. A 19. század elejétől 1920-ig ismét a magyarság gyarapodása figyelhető meg. Azóta számára kedvezőtlen etnodemográfiai folyamatok zajlanak.

A könyvet ajánlom a történelmi ökológia, a tárgyi néprajz és a történelmi földrajz iránt érdeklődő nagyközönség számára, akik rövid, de rendkívül gazdag és szerteágazó szakirodalmi forrásokkal – nem utolsó sorban rendkívül gazdag térkép, ábra, kép és fotó mellékletekkel is – alátámasztott tényeken és logikus kapcsolatrendszereken keresztül ismerhetik meg hazánk táj- és erőforrás használatának időkeresztmetszeteken alapuló több mint ezeréves folyamatát.

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN (SZERK.):
Válogatás a magyarországi nemzetiségek
néprajzi köteteiből 10.

Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 2024. 231 oldal.

KÓKAI SÁNDOR

Székely András Bertalan művelődésszociológus és nemzetiségkutató több évtizedes alkotói-szerkesztői munkássága egyik ágának immár 10. kötetét tarthatja kezében a Kárpát-medencei nemzetiségek élethelyzete, identitása, szellemi és tárgyi néprajza iránt érdeklődő nagyközönség. A könyvsorozat első kötete közel harminc éve (1996) jelent meg Kiss Mária szerkesztésében, a 2-6. kötetet 1998-2007 között Jung Horti Judit szerkesztette. A több mint fél évtizedes szünet után ismét megjelenő Válogatások (2014-2024) 7-10. kötetét immár Székely András Bertalan neve fémjelzi. Emellett a „Honismeret” c. folyóirat szerkesztőbizottságának tagja (1991-) és 2011 óta a Magyar Néprajzi Társaság többnyelvű nemzetiségi kiadványsorozatának: „A magyarországi nemzetiségek néprajzának” a főszerkesztője. A sorozat - amely a hazai nemzetiségek népi kultúrájával foglalkozó tanulmányokat és cikkeket közöl – immár fél évszázada: 1975 óta jelenik meg. A könyvek mindegyike az adott nemzetiség anyanyelvén íródik, kivétel a cigány, amely magyarul. Mindegyik írást, minden alsortozat esetében angol (vagy kivételesen német) nyelvű összefoglaló követ. A kisebb, néhány ezres lélekszámú közösségek – bolgár, görög, lengyel, örmény és ruszin – tanulmányai együtt, közös kötetben anyanyelvükön és magyarul jelennek meg. Az egyes nemzetiségek kiadványaiból a „Válogatások...” két-háromévente, önálló kötetben, igazi hidat is jelentve a kisközösségek számára.

A szerkesztő kutatási elhivatottságát az anyaországunkon kívül élő magyarság és más nemzetiségek nemzeti identitásának megőrzéséért érzett elköteleződés és széleskörű közéleti tevékenysége is jelzi. 1989 májusától, kutatási eredményei alapján alkalmazták a Miniszterelnöki Hivatalban, a külhoni magyarokkal és hazai nemzetiségekkel foglalkozó kormánytisztviselőként. Számos tudományos igényű és közéleti előadást tartott itthon, a Kárpát-medencében és Nyugat-Európában. 2015. évi nyugdíjba vonulásáig a változó nevű minisztériumokban a hazánkban törvénnyel elismert nemzetiségek kulturális ügyeivel foglalkozott, a helyzetüket elemző kormány-beszámoló munkálatait fogta össze, s emellett a nemzetiségekkel összefüggő külkapcsolati feladatokat is összehangolta (pl. ENSZ, ET, EU, EBESZ, kormányközi kisebbségi vegyes bizottságok stb.). Több évtizede foglalkozik a Kárpát-medence magyar és nem magyar nemzetiségeivel, a közösségi identitás kérdéseivel, a közép- és kelet-európai népek kapcsolattörténetével, a kisebbség és a kultúra összefüggéseivel. E témákban közel hatszázötven tanulmány és cikk szerzője,

emellett hatvannál több tudományos, ismeretterjesztő és szépirodalmi könyvet is szerkesztett.

A „Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből” 10. kötete tizenhat olyan tanulmányt tartalmaz, amelyekben a szerzők az interetnikus kapcsolatokat Kárpát-medencei (Dövényi Zoltán) és regionális léptékben (Paládi-Kovács Attila, Boros László, Makkai Béla) fókuszálva mutatják be. A nemzetiségtudomány multi- és interdiszciplinaritását képviselő tanulmányok több nemzetiség tartós együttélését és kapcsolatrendszerét mutatják be. A felekezeti és etnikai összetétel változásának abaúji, kárpátaljai adatsorai jelzik, hogy a 16-18. században a nyelvhatárok eltolódásával párhuzamosan a kultúrtáj és annak térszerkezet is markánsan megváltozott, a régiókban együtt élő népek identitása is párhuzamossá vált.

A kötet második részében a magyarországi nemzetiségek (pl. görögök, németek, szlovének, szerbek, szlovákok stb.) egy-egy olyan tárgyi és szellemi néprajzi-kulturális elemével ismerkedhetünk meg részletesen, amelyek nagyrészt elfelejtődtek (pl. a deszki szerbek aranyhímzése, a kiskörösi szlovákok állapotváltozásának jelzése a népviseletben stb.). A tanulmányok egy része arra hívja fel a figyelmet, hogy a korábbi egységes néprajzi-kulturális elemek - a trianoni határon innen és túl - az elmúlt száz évben árnyalatnyi jelentéstartalmi elemekkel bővültek (pl. a Halott Hórája a két Biharban, a trianoni határon túli németajkú lakosság viszonya 1918/19-ben a magyar állam területi integritásához, Anjou Szent Hedvig kultuszának kibontakozása Magyarországon stb.). A Kárpát-medence nemzeti kisebbségeinek újabb kultúrtörténeti gyöngyszemei a szakcikkekben kerültek bemutatásra, melyek hiteles képet rajzolnak - e mikroszintű elemzéseken keresztül is - a hazai szerb, horvát, görög, német, román, illetve szlovén kisebbségek identitásáról és annak válságáról is. E tanulmányok stílusa és hangneme a velünk együtt élő nemzetiségek irányunkba történő tiszteletet és megbecsülést jelzik. A tanulmányok tárgyköre a kulturális antropológiától, a szintetizáló jellegű hungarológián át a hisztogeográfiáig húzódik.

A magyarság- és nemzetiségismereti, múltra irányuló, de a jelen megértését szolgáló témák már átvezetnek a nemzetiségi interferenciák azon világába, amelyek a kettős kötődések megélt problémáit jelzik, s ezek leképeződései az anyanyelv-ország-közösségi tudat hármásában is megjelenhetnek. A szerkesztői szabadság egyben óriási felelősség is mind a tanulmányok tartalmát, mind a válogatást illetően. A szerkesztő azonban biztos kézzel tette a dolgát, hiszen az 1980-as évektől életprogramjává vált a Kárpát-medence kisebbségtörténetének, az etnikai tömbökben és diaszpórában élő nemzettársaink élethelyzetének tudományos vizsgálata.

Meggyőződésem, hogy „A Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi köteteiből” c. közel harminc éve megjelenő néprajzi kiadványsorozat 10.

kötete is különös értéket képvisel. Nem csak makroszintű elemzést nyújt a Kárpát-medence etnodemográfiai folyamatairól, hanem bemutatja a velünk együtt élő nemzetiségek lokális hagyományokra épülő összetartozás-tudatát, ezzel is megalapozva és elősegítve azt az új szomszédsági politikát, melyre égetően szükség van a trianoni határokon túli magyarság megmaradása érdekében is. Azokban, akik elolvassák a tanulmányokat, erősödhet a Kárpát-medence népei sorsközösségének, egymásra utaltságának és termékeny egymásra hatásának tudata is.

MAROSVÁRI ATTILA

A román megszállási politika Magyarországon (1919–1920)

Erőszakkutató Intézet, Budapest 2024, 554 oldal

KÓKAI SÁNDOR

Marosvári Attila történész-levéltáros új monográfiájában az 1919–1920. évi magyarországi román katonai megszállás történetét eddig nem kutatott összefüggések alapján dolgozza fel. Habár a román megszállást illetően már számos publikáció megjelent, ezek vagy csak általános áttekintést nyújtottak (komolyabb levéltári kutatás nélkül), vagy a lokális források alapján egy-egy település, kisebb régiók, vármegyék eseményeit tárták fel. Marosvári Attila könyvének szemlélete abban új, hogy túllép az eseménytörténeti leíráson, s a legtovább megszállás alatt álló Tiszántúlra, ezen belül is elsődlegesen Csanád vármegye példájára fókuszálva azt vizsgálja, milyen stratégiai és taktikai megfontolások alakították a román berendezkedést a katonai megszállás alá vont területeket. Amint a szerző a könyv bevezetőjében maga is hangsúlyozza: „*Nem kronologikus eseménytörténetet kívánok írni erről az időszakról, hanem a történések hátterét, motivációit és mindaddig érdemben nem elemzett összefüggéseit szeretném megvilágítani.*” E nézőpont nyomán a megszállás eddig ismeretlen aspektusait sikerült feltárnia.

A szerző munkáját két másik – akár előzménynek is tekinthető – monográfia előzte meg. A *Vérezés Apátfalván (1919. június 23–24.)* c. kötet (Erőszakkutató Intézet, 2024.) az „Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején” alcímet viseli, s egy Csanád vármegyei nagyközség mintegy 200 földművesének a román hadsereg katonái kíméletlen és erőszakos rekvirálásával szembeni spontán ellenállását és lázadását mutatja be. A brutális kegyetlenséggel végrehajtott román megtorlás mindösszesen 41 halálos áldozatot követelt. Többségüket a lázadás leverésére érkező román katonák mészárolták le, de voltak, akik a kínzások elől öngyilkosságba menekültek, s akadtak, akik a romániai fogságba hurcoltak közül vesztették életüket. Bár nem közvetlenül a román megszálláshoz kapcsolódik, de szintén a háború utáni erőszak témakörében íródott *A vidék lázadása 1918 őszén* c. könyve (Erőszakkutató Intézet, 2023.), mely „Erőszak és hatalomátrendeződés Csanád vármegyében” alcímmel jelent meg. A szerző szerint az őszirózsás forradalommal párhuzamosan zajló vidéki erőszakhullám az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlására reflektáló, alapvetően spontán jellegű

reaktív (pl. igazságtétel, ál- és rémhírek, ösztönösség) és proaktív elemeken (pl. szegénység, földéhség, nemzetiségi törekvések) alapult. A vidéki lakosság gondolkodásmódját tematizáló elemek Csanád vármegyében is hatottak, melyek elemzésével Marosvári Attila új megvilágításba helyezte, s árnyalta a történeti kutatás 1918. őszi, vidéki eseményekről alkotott képét.

Az igen gazdag levéltári forrásokra – tehát alap kutatásokra – épülő fenti monográfiák szerves folytatásának tekinthető *A román megszállási politika Magyarországon (1919–1920)* c. kötet, amely korabeli diplomáciai iratok, levéltári adatok és sajtóforrások alapján tekinti át a románok berendezkedését a Tiszántúlon, s főként Csanád vármegyében. A kötet legfontosabb megállapítása, hogy a megszállt területeken alkalmazott igazgatási rendszerek térben és időben többször is változtak, és ennek oka a párizsi béketárgyalásokon részt vevő románok tárgyalási pozícióinak változásában keresendő. A román diplomácia elsődleges célja az 1916-os bukaresti titkos szerződésben nekik ígért, nagyjából a Vásárosnamény–Debrecen–Orosháza–Algyő vonaltól keletre eső magyar területek megszerzésére irányult, míg a nagyhatalmak ennél jóval szűkebb terület átadását tartották indokoltnak.

A románok a Bizánci Birodalomig visszavezethető hatalomtechnikát alkalmazva, a kifinomult diplomáciai zsarolásoktól a „kész tényekre” történő hivatkozásig minden eszközt bevetettek annak érdekében, hogy eredeti céljukat elérjék. Mindez egyértelműen megmutatkozott a katonai és polgári megszállási zónák határainak változásában, melynek tükrében a szabad rablás, a rekvirálási rendszer túlkapásai és a magyar területek szervezett kifosztása is értelmet és magyarázatot nyert. A régió lakosságának védekezési mechanizmusai hasonlóan széles spektrumon mozogtak, az egyéni cselekvéstől a közösségi lépésekig a legfőbb törekvésnek a károk mérséklését tekintették.

A könyv első, „*A román megszállási zónák lehatárolása és változásai*” című fejezete ok-okozati összefüggéseken keresztül rendszerezi, értelmezi, továbbá eredeti források és egyéb dokumentumok segítségével bizonyítja, hogy a román polgári és a katonai közigazgatási zóna elkülönítése, de jure és de facto is bekövetkezett. Előbbi célja a Romániába integrálandó terület megóvása, míg utóbbié az érintett terület gazdasági kiaknázása volt. A szerző részletesen elemzi a zónamegosztás „nagypolitikai” hátterét, a zónahatárok változásait, továbbá bemutatja, hogy a térségben élő, egyébként igen csekély létszámú román lakosság

mellett milyen módszerekkel kívánták megnyerni a tiszántúli szlovákokat a nagy-román államhoz való csatlakozás támogatására, mellyel – hazug módon – demonstrálni kívánták a versailles-i békekonferencián a helyiek elszakadási törekvését.

A második fejezet a románok által a Tiszántúlon alkalmazott két – a katonai és a polgári – megszállási zóna hasonlóságait és különbségeit veszi számba, különös tekintettel a személyek elleni erőszakos cselekmények és a rekvirálások alakulására. A szerző, aki kitekint a Duna–Tisza közti és a dunántúli megszállt területek sajátosságaira is, meggyőzően bizonyítja, hogy a román rablásoknak, rekvirálásoknak és erőszakos cselekményeknek leginkább kitett terület a Tisza és a bukaresti titkos szerződés vonala közötti, debreceni székhelyű katonai megszállási zóna volt.

A kötet harmadik, *„A megszállt területek szervezett kifosztása és a párizsi békekonferencia”* című fejezete azt mutatja be, hogy a „béketeremtő” nagyhatalmak milyen erőtlenek voltak a Magyarországot szisztematikus alapossággal kifosztó, és rendre az időhúzásra játszó románokkal szemben, ráadásul a Budapestre delegált Szövetségi Ellenőrző Bizottság tábornok tagjainak – köztük az amerikai Bandholtz tábornoknak – a „látóköre” csupán a Tiszáig terjedt, így érdemi információik nem is voltak arról, mi mindent raboltak el onnan a románok a terület kiürítését megelőző időszakban.

A szerző a könyv negyedik *„A magyarországi román katonai megszállás dinamikája”* című, szintetizáló fejezetében összegzi a kutatási eredményeit. Megállapítja, hogy a magyarországi román katonai megszállás messze nem tekinthető homogén rendszernek, miként eddig hittük, hanem az jóval összetettebb volt, s nagyban függött az adott terület megszállásizóna-besorolásától és annak időtartamától. A leendő trianoni határokon túlnyúló, és további magyar területek megszerzését célzó román diplomáciai próbálkozások következménye volt, hogy – az eddigi ismereteinkkel ellentétben – a legsúlyosabb károk nem a leendő határ menti, kelet-magyarországi területeket, hanem a bukaresti titkos szerződés vonalától nyugatra eső, s a Tiszáig terjedő katonai megszállási zónába sorolt országrészt érték.

A rendkívül informatív, ugyanakkor választékos stílusban megírt monográfia értékét nagyban növeli a gazdag, eddig Magyarországon még nem publikált fényképekből álló válogatás, valamint a térképmelléletek, különösen az, amelyben – Csüllög Gábor igényes kivitelezésében – a

szerző bemutatja a románok által alkalmazott megszállási zónákat és vámhatárokat. Szintén kiemelendő a Magyarországot megszálló román Erdélyi Hadsereg hadrendjének változásait bemutató ábrásorozat. A kötetet alapos forrás- és szakirodalomjegyzék, valamint nagyon hasznos személynév- és földrajzinév-mutató egészíti ki.

Marosvári Attila új kötetét elsősorban azoknak ajánlom, akik mélyebben érdeklődnek a politikai és társadalmi átmenetek, illetve az első világháború és az azt lezáró békekonferencia befejezése közötti átmeneti időszak erőszakos eseményeit érintő új kutatási eredmények átfogó és problémacentrikus megismerése iránt. E monográfia minden eddiginél differenciáltabb képet nyújt a magyarországi román katonai megszállás ok-okozati összefüggéseiről, a románok által rendszerszintű szervezettséggel alkalmazott rekvirálások, rablások és fosztogatások szindrómáiról és arról a mindennapos létbizonytalanságról, amelyben az érintett területek lakossága élt a román megszállás ideje alatt. Marosvári Attila könyve, amely szinte minden vonatkozásban meghaladja az eddigi szaktudományos ismereteket, nemcsak hiánypótló, de megkerülhetetlen munka mindazok számára, akik akár történészként, akár helytörténészként, akár történeti földrajzusként alaposabban szeretnék megismerni ezt az szomorú időszakot. Ajánlom ezért mindannyiuk figyelmébe.

FRISNYÁK ZSUZSA

Régi históriák a tekintetes urakról. A komlódtótfalui

Becsky-Kossuth kúria.

Kiállításvezető. Hn., NÖF Nonprofit Kft, 2023. 24. old.

SZULOVSZKY JÁNOS

Egy tetszetős kiállítású, a tervezőszerkesztői fogásokat elegánsan visszafogottan, csak a szükséges és még elégséges mértékben alkalmazó füzetet olvasok. Szomorú szívvel. Nem a tartalma miatt, hanem azért, mert a szerzőjének, akire e sorok írója nemcsak kiváló kolleginájaként, hanem jó barátjaként is tekinthetett, Frisnyák Zsuzsának (1961–2021) egy posztumusz művét tartom a kezemben.

A kiadvány minden során átsüt egy ízig-vérig, a szó legszorosabb értelmében is az utolsó leheletéig vérbeli muzeológus szakértelme és lelkesedése. Amíg csak bírta a gyilkos kór által megtámadott teste, élénk szellemével a múltunk megismerésére és megismertetésére törekedett. Bár manapság már talán idejémtúltan hangzik ez a megfogalmazás, de Őt a muzeális értékű tárgyi együttesek értelmezésével és „megszóllaltatásával”, összerendezésével valóban a közművelődés ügyének a szolgálata vezette. Függetlenül attól, hogy a feladat Kárpát-medencei léptékű vagy lokális jellegű volt: az új Közlekedési Múzeum „kitalálása” (ahogy mondta, „egy ember életében jó, ha egyszer adódik arra lehetőség, hogy egy új állandó kiállítást megvalósítson”), vagy mint jelen esetben, a köznemesi építészet egyik fennmaradt reprezentáns emlékében a hajdan benne lakók életmódjának, kultúrájának a bemutatása volt a cél, ugyanolyan elkötelezettséggel tette ezt.

A „Magyarország északkeleti csücskében, a szelíd szatmári táj és a kanyargós Szamos ölelésében” fekvő komlódtótfalui Becsky-Kossuth kúriát az Építési és Közlekedési Minisztérium és a NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft közös projektjeként, a Nemzeti Kastélyprogram és Várprogram részeként újították fel és alakították át autentikus kiállítóhellyé. (Az 1950-ben bekövetkezett államosítása után az udvarház előbb a téesz irodája, majd pedig a falu mozi működött.) A 19. század első évtizedeiben emelt klasszicizáló későbarokk épület tereiben invitál Frisnyák Zsuzsa koncepciója egyfajta időutazásra. A falu és a köznemesi Becsky család története a 15. századtól kezdve mintegy félezer esztendeig összefonódott, ez volt a birtokuk központja, s egyben a földesúr és családja otthona. (Az, hogy ez hosszú évszázadokig így maradhatal, s nem osztották fel a fiúgyermekek között, az az ún. birtokosztály intézményének köszönhető. A kiállításvezető első fejezete a család rövid históriája keretében ezt a kevésbé ismert hajdani „kiskaput”, jogi intézményt is

ismerteti, majd pedig Becskeyek asszonyairól és leányairól szólva egyúttal betekintést nyújt a kismemesi családok nőtagjainak az egykori szerepkörébe. Erről így ír: „A korszakban a férj-feleség kapcsolatokat alárendeltségi viszony jellemezte. Elvárás volt, hogy a feleség engedelmeskedjen a férjének, gyerekeket szüljön, takarékos és előrelátó háztartásvezetésével hozzájáruljon a család jólétéhez. Az asszonyoknak kellett gondoskodni az élelmiszerek felhalmozásáról, őrzéséről és beosztásáról. Asszonyok tanították be a házicselédeket. Ők mutatták be a ritka fogásokat a falusi szakácsnőknek, és felügyelték a kényes darabok mosását. A családi birtokon élő Becskey-asszonyok nem unatkozó hölgyek, sokkal inkább előregondolkodó, figyelmüket a családra összpontosító szervezők” (7-8. old.).

A következő fejezet a kúria építéstörténetét mutatja be. Ez utóbbi a kúria – az órajárás szerinti – első szobájának is a tematikája. Az ebből nyíló második helység a Tekintetes Úr, majd pedig az abból nyíló harmadik a Tekintetes Asszony szobájaként van berendezve. Ezek, valamint a Díszterem és az Ebédlő szoba tárgyi világa – a szükséges eligazító szövegekkel – szemléltetik az földesúr és családja életmódját, társadalmi életét. „A 19. század első évtizedeiben a köznemesek hétköznapjait az élénk társasági élet és vendégszeretet jellemezte. Bizonyára így volt ez a Becskeyek esetében is. Az volt a szokás, hogy a birtok mellett átutazó távoli rokonság, a megyebeli atyafiak, de még az idegen nemes emberek is megálltak egy rövid köszöntés erejéig a földesúrnál. A földesúr megkínálta a rossz utaktól meggyötört utazót egy kis pálinkával, a feleség egy meleg tál ételt szolgáltatott fel. Ezeknek a találkozásoknak mégsem az evés-ivás volt a lényege, sokkal inkább az információcsere. Olyan lehetett ez, mint manapság a facebook. A családtagok és a betérő idegen megkeresték a közös ismerőseiket, elbeszéltek, kivel, mi történt, jöttek-mentek a hírek. Az utazó elmondta, mely udvarházaknál járt, hogy vannak az ottaniak. A leírások szerint a kúriák kertkapuja nappal mindig tárva állt, ezzel is jelezve: a földesúr és családja otthon van, a tisztelgő látogatás szinte »kötelező«” (19. old.). Mint ez a szövegrészlet is tanúsítja, ahol a szerzőnek nem állt rendelkezésére konkrétan a Becskeyekre, illetve a 19. században a beházasodó Kossuth famíliára vonatkozó archivális vagy irodalmi adat, analógiák révén jeleníti meg, s mai példával érteti meg az egykori hétköznapokat. A szerző széleskörű tájékozottságát jelzi a Becskeyek és a Gvadányi József kapcsolatáról szóló fejezet, illetve a kúriában a jeles írónk Peleskei nótárius című művét, illetve a mintául szolgáló Becskey-család férfitagjait bemutató hetedik szoba. A 19. század folyamán a magyar irodalomban toposzá váló, a világtól és a fejlődéstől elzárkózó, korlátolt magyar nemes figurája egyáltalán nem volt hízelgő a Becskeyekre, akik – mint Frisnyák Zsuzsa közléséből, illetve a kúria hajdani életét bemutató kiállítás hetedik helyisége installációs szövegéből megtudható – messze elkerülték a Peleskei nótárius színelőadásait.

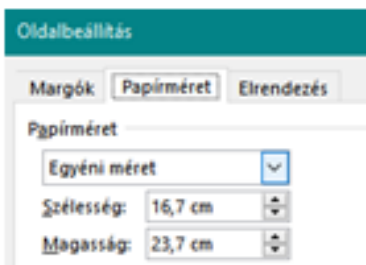
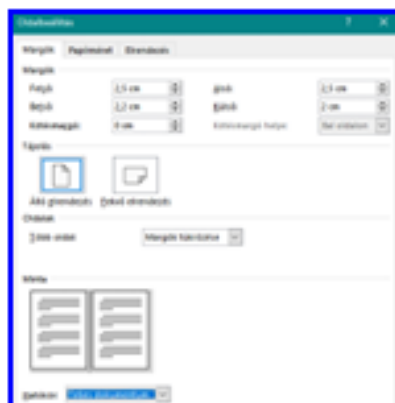

Epilógus: a mértékadó építészetkritika szerint Komlódtótfalun az utóbbi évek legjobb kúriafelújítása történt (interneten elérhető: <https://www.octogon.hu/epiteszet/az-utobbi-evек-legjobb-kuriafelujitasa-tortent-az-oroszag-egyik-eldugott-zugaban/>, képekkel szemlélítve). Így méltó mementója Frisnyák Zsuzsa sajnálatosan korán lezárult értékfeltáró és megőrző munkásságának

SZERZŐINK FIGYELMÉBE: A BEKÜLDÖTT TANULMÁNY FORMAI KÖVETELMÉNYEI

Tisztelt szerzők a kéziratokat az alább megadott formában kérjük beküldeni ezzel is gyorsítva a szerkesztést és a megjelenítést. Ugyanakkor így a szerzők számára is látható a tanulmány megjelenési formája (az oldalak szöveghossza, az ábrák és a táblázatok mérete, illetve a megjelenési terjedelem). Kérjük az alább leírtakon egyéb szerkesztést, beállítást ne végezzenek el a szövegen.

A tanulmányt Microsoft Word fájlban kérjük. A fájl név a szerző nevével kezdődjön, majd a TFK rövidítés, utána a cím eleje, vagy rövidítése nem szükséges Oldalbeállítás:

Szöveg betűtípus és méret (Normál stílus): Times New Roman 11p - a szövegre, címre, fejezetcímekre, ábracímekre. Kérjük ne használjanak kiemelést, aláhúzást. Dólt szöveget a szövegtközi hivatkozásban és a szükségesnek gondolt helyeken természetesen lehet használni.

Első sor a cím.

Alatta a szerző(k) neve.

Alatta az angol cím (mindhárom balra húzva, normál stílus).

Ezek alatt egy minimum 10-12 mondatos angol összefoglaló (sorkizárt).

A tanulmány szövege legyen sorkizárt. Kivéve a cím, szerző(k), angol cím, fejezetcímek (lehetnek számozottak is) ábra/táblázat címek és aláírások ezek legyenek középre húzva.

A szövegben ne használjanak behúzást, valamint előtte és utána térközt. A bekezdések jelölésére használják a tabulátort, amelynek beállítása legyen : 0,75 cm.

Táblázat: Címe a táblázat felett (normál szöveg, középre húzva). Az adatok forrása a táblázat alatt. Az oszlopok címe a cellákban középre húzva, az adatnév az első oszlopban balra húzva, a számadatok a számhelyességnek megfelelően jobbra húzva. A 10 000 érték feletti adatoknál az ezres és százasként kell helyköz helyezni.

Ábrák: Ábra szám és cím, esetleges jelmagyarázat és a forrás alatta, középre húzva.

A szöveg végén az IRODALOM (ez a cím középre húzva kiskapitális formában): Times New Roman 11p betűméret, sorkizárt. A szerzők neve kiskapitális formában, a keresztnévnek csak kezdőbetűje, utána a megjelenés évszáma zárójelben, majd az irodalom adatai:

FRISNYÁK S. (2002): A történeti földrajz. – In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialog Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 9-20.

Szövegtközi hivatkozások: (Friskyák S. 2002) zárójelben, szerző neve, keresztnév kezdőbetűje, évszám, dólt formában.

Szövegtközi hivatkozások helyett lehetséges a lábjegyzetek használata: Times New Roman betűtípusban és 10p betűméretben.